MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: ***Gróh Gáspár***

A szerkesztőbizottság elnöke:
Kodolányi Gyula
Szerkesztőbizottság: ***Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton***

Olvasószerkesztő: ***Pápai Luca***
Szerkesztő: ***S. Király Béla, Stamler Ábel***
Online szerkesztő: ***Horváth István***
Tördelés: ***Dombi Viktória***

Új folyam XXX. ***2021/7–8. szám***

Gróh Gáspár	***Zökkenő idő***	3
Martonyi János	***Mindig emelt fővel*** – *Emlékezés Mádl Ferencre*	7
Illyés Mária – Kodolányi Gyula – Papp Zsigmond	***„Első útja hozzánk vezetett…" –*** *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóról*	13
Miskolczy Ambrus	***Mátyás király és Dracula, avagy a szadizmus és az államrezon dialektikája*** *– 1. rész*	29
Taxner-Tóth Ernő	***Összeesküvősdi egyetértés nélkül*** *– A Martinovics-kérdés – 1. rész*	43
Bődy Pál	***Autonómia Eötvös József reformpolitikájában***	56
Szekér Nóra	***„Tudnunk kell, mi történt velünk, és azt is, hogy miért"*** *– Herczegh Géza könyvének új kiadása elé*	73
Jean-Louis Benoît	***Tocqueville, a Korán, az iszlám és a gyarmatosítás***	79

1% metafizika

Pilinszky János — ***(Valamibe belehalunk…)*** 90

Körkép

Tóth Klára — ***A legek embere*** *– A filmkészítő Jankovics Marcell életművének néhány pilléréről* 91

Gróh Gáspár — ***Kesernyés nevetés és hősies irónia*** *– Szörényi László két könyve* 99

Lakatos Artur — ***Egy urbánus transzilvanista szellemi életrajza*** *– Monográfia Ligeti Ernőről* 106

Ludmann Mihály — ***Épületek a Millennium idejéből*** *– Az Ezredéves Kiállítás és más építészeti eredmények 125 évről visszatekintve* 108

Viknyédi Balázs — ***Modernizmus és Bauhaus: lázadás az értékek meghatározásában*** 113

Brenner János — ***Merre tovább, SPD?*** *– A német szociáldemokraták válsága és a „political correctness”* 116

Szerzőink 123

Lapszámunk illusztrációit az MMA Kiadó Nonprofit Kft., illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A Jankovics Marcellről 2019-ben megjelent monográfiából válogatott képek jelölésekor a kötetben szereplő adatokat használtuk fel. A fedélen a Jankovics Marcell rendezésében készült *Fehérlófia* című animációs film részlete látható (1982).

GRÓH GÁSPÁR

ZÖKKENŐ IDŐ

„Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt" – mondja Hamlet. Megpróbálkozik a feladattal, és végül bele is hal. Mondhatom: Hamlet én vagyok. Mondhatjuk: Hamlet mi vagyunk. De kik? Az emberiség? Vagy csupán a „jobb rész"? És mi zökkent ki? Az idő? Mint olyan, vagy mint csak a kor, amelybe – ó, kárhozat! – születtünk? De ha már Shakespeare is így érezte, és ahogy – olykor hol komolyan, hol ezt a komolyságot csúfolva – szokás mondani, „már a régi görögök" is így érezték? Hogy aztán megszülessen a tragédia.

A ma embere nap mint nap azzal szembesül, hogy valami nagyon kizökkent, de érzi a tehetetlenségét, hogy ő ezt már aligha tudja helyre tolni. Nem is érezhet mást: elképedve szembesül azzal, hogy mit mutatnak neki mint megoldásra váró, korszakos jelentőségű, egyetemes problémát. Az elmúlt évben ezt az ügyeletes főkérdést, amely a Föld nevű bolygó működésének üzemgazdasági szempontú, azaz profittermelő képességének optimalizálására (= erőforrásainak gyors és teljes körű kiaknázására) irányuló átszervezése ellenére valóban a legfontosabb, egy önmagában nyilvánvalóan súlytalan, de a megfelelő kommunikációs stratégiával tényleges szakemberek és mértékadó gondolkodók fölé emelt, félig-meddig gyereklány képviseletében a környezetpolitika kérdésköre jelentette. Idén már nem a zöld, nem is a fekete a köznapiságba telepített és annak szintjére (le)szállított politika divatszíne, hanem egyenesen a szivárvány tarkasága, jellemzően annak harmonikus visszafogottságával szemben vizuálisan (is) visszataszító, harsány változatban. E módszerekkel birtokba lehet venni közbeszédet, de nem a jövőt. (Habár fölül a sajtó és alul a Földnek álma, azért a Föld az úr.)

Azt kell látnunk, hogy a fiktívvé formált (bizonyos nézőpontból esetenként virtuálisnak is mondott) valóságot oly módon mutatják a közbeszédet döntően befolyásolni képes centrumokból, mint ahogyan a divatipar meghatározó cégei évről évre összegyűlnek, és meghatározzák a következő év divatszínét, a szoknyahosszot, textil anyagokat, stílust. Mert ha nincs új szín és miegyéb, nincs minden évben *de facto* kötelezően elrendelt új trend, akkor trendiség sincs. Már pedig az a legfontosabb. Aki nem trendi, az nincs. Nem számít, hogy mennyire rühellem magát a szót is, én sem számítok, mert nem lehet rám vevőként számítani. De nekem legalább a mormogás joga megmaradt.

Aki tehát nem illeszkedik, azaz nem akar uniformizált módon egyéni, azaz divatos lenni, az divatjamúlt. Ósdi. Aki fakóvá hordja régi farmerját, az kimarad a divatosok közül, akik lézeres technológiával szaggatott, gyárilag koptatott cuccokban tüntetnek a kényszerből kopottak iránti szolidaritásukkal. Az embert tevő öltözködési divatok diktátorai közvetve jutalmaznak és büntetnek, mintha jogosítványuk volna az ítélkezésre. Fölemelnek és letaposnak egyéneket, kis és nagy közösségeket. Közben pedig az idő érik, zajtalanul és félelmesen.

Mit tudhatunk így helyretolni abban a világban, ahol a normalitás abnormális? Huxley és Orwell látomásainak pártpolitikai természete meglehetősen egyszerűen értelmezhető volt, a politikai rendszerek erőszakos vonásainak dekódolásához léteztek valamelyes tapasztalataink. Mára ezek elavultak. Olyan új technológiák jelentek meg, amelyek kifinomult eszközeikkel túljárnak a társadalmak eszén. Nem csoda, hogy átvették a felnövekvő nemzedékek szemlélete fölötti uralmat: jószerével bárki, bármikor, bármilyen irányba befolyásolható. Mindez a teljes szabadság jegyében, mert manipulátoroknak nincs arcuk, ismeretlenek maradnak: így hatalmuk is láthatatlan.

Akiknek joguk van megőrizni inkognitójukat. A jogbiztonságból így lesz jogbizonytalanság, a láthatatlanok szabadságából így lesz mások számára függés. A parttalan szabadság így fenyegeti (vagy számolja fel) a valódi, a magának határokat is kijelölő szabadságot. Mert az anarchia nem szabadság. A káosz folyamatosan roncsolja a közösség szövetét, meghamisítja magát az életet, észrevétlenül fenyegeti a világot, amely csak úgy szabad, hogy vannak törvényei.

A pandémia, amely az elmúlt év sikerszava lett, egy vírus diadalútjának, majd – reméljük – hanyatlásának története. Van azonban egy másik, régebbi keletű világjárvány: a növekedés mítosza. Abban különbözik a covidtól, hogy szellemi természetű, kórokozóját semmiféle mikroszkóp nem mutatja meg. Akiket megbetegít, jobban érzik magukat, mint ha nem kapták volna meg. Ezért nem is készült ellene oltás. A vírus diadalútja bő egy évre háttérbe szorította ezt a betegséget, amelynek legfontosabb tünete az őrült környezetpusztítással járó túlfogyasztás. Az ennek teret adó életforma valamicske korlátozása azt mutatta meg, hogy akár lassítani is lehetne az emberiség életfeltételeinek pusztítását. De a gazdaságfüggő politika, és a politikafüggő közgondolkodás azt tekinti gyógyulásnak, ha visszatérhet kezeletlen betegsége derűs mindennapjaihoz. Azt tekinti gyógyulásnak, ha nem juttatják eszébe, hogy miként kellene másként, lassabban, az élet tartós tartalmait nem hiperaktív pótcselekvésekkel pótolva élni.

Az ember tragédiája: Démonkrácia (Jankovics Marcell filmjéből – 2012)

Maradjunk a múlt év zöld hisztériájának az elektromos autózás elfogadtatásában betöltött szerepénél, amely a világ egyik legpusztítóbb gazdasági ágazatának hatalmas föllendülését ígéri. Megnyugtatónak látszik a zéró emisszióval történő autóhasználat – közben nem számít, hogy az ilyen autók gyártása a környezetrombolás új hullámát indítja el. Az a gondolat föl sem merül, hogy robbanómotoros autónak nemcsak az elektromos autózás lehet az alternatívája, hanem a nem-autózás is. De miért is gondolna erre a világ, amikor a hipokrita álmegoldások korát éljük?

Ilyen a ma divatos performance-sorozat: a futballmeccseken látható gyepre térdelés is. A gyarmatosítók unokái így kérnek bocsánatot a rabszolgák unokáitól, miközben a nap mint nap élvezik azoknak a ravasz pénzügyi és más mechanizmusoknak az előnyeit, melyekkel a gyengébben fejlett régiók erőforrásait a maguk hasznára kamatoztatják. Ez a modern (adós)rabszolgaság nem egyeseket kényszerít függésbe, hanem közösségeket – de haszna mégis magánbirodalmakat gazdagít.

Ezek irányítói nem térdelnek le senki előtt, de támogatják mások bocsánatkéréseit.

Valaha Csoóri Sándor sűrűn emlegette a nemzet életének „hamleti pillanatait", a leggyakrabban 1956-tal kapcsolatban. A „Lenni vagy nem lenni" kérdésre gondolt, azokra a pillanatokra, amikor a nemzet léte forgott kockán. De tudta, hogy a klasszikus monológ folytatása intellektuális értelemben talán még fontosabb: „Akkor nemesb-e a lélek, ha tűri / Balsorsa minden nyűgét s nyilait; / Vagy ha kiszáll tenger fájdalma ellen / S fegyvert ragadva véget vet neki?" (Természetesen Arany János fordítása). Vagyis vállaljuk-e a kizökkent idő helyretolását? A kérdés adott – ó, kárhozat! – Shakespeare, Hamlet és mindannyiunk számára. Romantikusan konzervatív nekiszánással rávághatjuk, hogy igen, véget kell vetnünk ennek a rémálomnak, bármi áron. Hogy a siker reménye nélkül is kell tudnunk küzdeni, ahogy nemzeti múltunk, történelmünk és kultúránk tanítja, amely jóformán alig áll másból, mint hamleti pillanatokból és az azokra adott válaszokból. (Ez a szép benne.) De most már, ahogyan egyébként máskor sem, nemcsak rólunk van szó. Tatár, török, bolsevik rontással szemben magát védve egyetemes értékeket is védett a magyarság, ha akarta, ha nem. Kényszerből is bátornak kellett lennie, de erőt merített abból, hogy nálánál nagyobb érdeket és értéket szolgál megmaradásával. Nem lehet ez másként ma sem, ha nem is látjuk pontosan, milyen szerkezetekben, milyen más szerkezetekkel szemben kell próbálkoznunk a mi időnk helyre tolásával. Ami nemcsak kárhozatot hozhat, hanem, maradva egy veretes nyelv paradigmájában, üdvösséget is.

MARTONYI JÁNOS

MINDIG EMELT FŐVEL

Emlékezés Mádl Ferencre

1970-ben beszélhettem vele először, az azóta eltelt fél évszázadra és a magam útjára visszatekintve látom, hogy gondolkodásomra, pályámra, tudományos munkámra, közéleti tevékenységemre, vagyis az életemre, Mádl Ferenc kivételes hatást gyakorolt.

Természetesen addigra már ismertem mint egyetemi tanárt, olvastam írásait, tudtam, hogy kiemelkedő képességű, a szakmában nagyra tartott jogtudós, hiszen addigra már megjelent az Európai Gazdasági Közösség jogáról szóló alapvető műve. Kezdő jogászként én akkor kezdtem a jog tudományát művelni, ezért is kerestem meg. A rá annyira jellemző természetes jóindulattal és segítőkészséggel fogadott. Ellátott szakirodalommal, és bölcs tanácsokat adott, hogy tervezett tanulmányutamon mire számíthatok, mire készüljek. Nem csak a szakmáról, a polgári jogról, nemzetközi magánjogról, európai jogról beszéltünk, meg is akart ismerni, mit gondolok az országról, világról. A rákövetkező évtizedben többször dolgoztunk együtt, és egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az ország egyik kiemelkedő jogtudósa. Az is mind egyértelműbbé vált, hogy a szocializmus idején, annak mindent legyűrni akaró világában a jog természetes ellenállása mellett ő a megmentett és átmentett jogi kultúrát, ismereteket és nemzetközi kitekintést képviseli. Nemcsak érezte, tudta is, hogy ez az örökség nemcsak a tudomány számára érték, hanem nélkülözhetetlen is lesz, mert az ország előbb-utóbb vissza fog térni az európai közösséghez. Mádl Ferenc a valóság és a nagy összefüggések meglátása révén megsejthette, megérezhette a jövő fejleményeit.

Az 1970-es években, a kádári pangás idején itthon nagy és igazi változások nem történtek. De az látszott, hogy a világban olyan folyamatok zajlanak, melyek Magyarországot is érinteni fogják. A világkereskedelem gyors és folyamatos növekedése, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új formáinak egyre erőteljesebb megjelenése nem marad hatástalan.

Valamennyit érzett ebből az akkori politikai vezetés is. Kényszerűségből, óvatosan, felemásan, de történtek kísérletek a magyar gazdaságnak a világgazdasághoz igazítására, a fejlett világgal folytatott kereskedelmi kapcsolatok bővítésére. Megjelennek a Nyugattal történő gazdasági együttműködés új, fejlettebb formái, kooperációs és más atipikus szerződések, és szűk korlátok közé szorítva, de kísérletet tet-

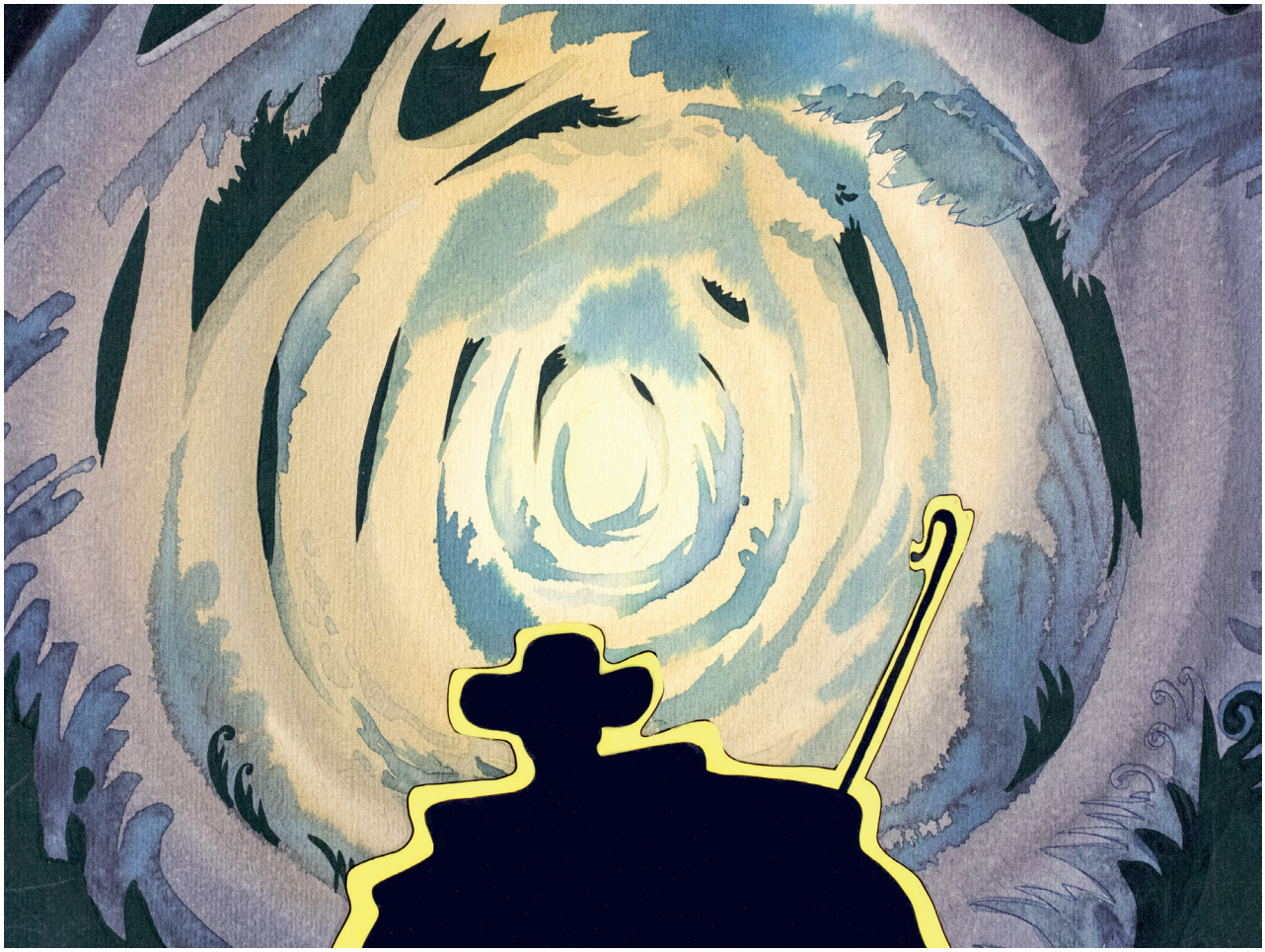

János Vitéz (Jankovics Marcell filmjéből – 1973)

tek a külföldi működő tőke szigorú feltételek melletti beengedésére is. A külkereskedelmi és általában a gazdasági kapcsolataink gyorsuló bővülése pedig megkövetelte e kapcsolatok jogi szabályozását – aminek meg kellett jelennie a jogtudományban, a jogi oktatásban, a jogalkotásban és a jogalkalmazásban.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok mennyiségi és minőségi változása kirobbantotta a „tények lázadását"[1], amit Mádl Ferenc nem csak elsőként ismert fel, de le is vonta az ebből eredő következtetéseket a tudomány, az oktatás és a gyakorlati munka számára. De tudta azt is, hogy a tények nem csak a nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó jogi szabályozások rendszerezése és tartalma terén lázadnak: ez a lázadás egyre átfogóbb lesz, és szét fogja feszíteni

[1] Mádl Ferenc: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga – A tények lázadása a nemzetközi magánjog ellen*. In *Gazdaság és Jogtudomány*, MTA IX. Osztályának Közleményei (1977), 196–240.

a politikai, gazdasági és társadalmi és az annak megfelelő jogrendszer kereteit is.

Ekkor azonban még csak szűkebb szakterületét illetően mutatkozott némi lehetőség a valósággal történő szembenézésre, a tényekkel összhangban álló tudományos elmélet és oktatási rendszer kialakítására. De már ennyi is közelebb vitte Magyarországot Európához, a fejlett és szabad nyugati világhoz. Mádl Ferenc nem véletlenül fordult az Európai Közösség jogának tanulmányozásához, és írta meg nem csak az első, hanem a legjelentősebb művet a közösségi jogról.[2]

A negyven év közösen átélt történetéből csak néhány elemet tudok itt felvillantani. Az 1980-as évek közepén együtt alapítottuk meg tanszékén Király Miklóssal az Európai Kutatási és Dokumentációs Központot. Gondolkodtunk, beszéltünk, írtunk az európai integrációról, miközben egyre erősödött bennünk a remény, hogy ebbe a folyamatba előbb-utóbb és egyre nagyobb mértékben a mi országunk is be tud majd kapcsolódni, hogy a tények nyugtalansága nem csökkenni, hanem nőni fog, hogy a változások folytatódnak.

Egyenes vonalú életművének része volt mind a tények fél évszázaddal előtti lázadására adott tudományos válasz, mind pedig a közép- és kelet-európai rendszerváltozások jogintézményeinek és jogi eszközeinek tudományos szintű bemutatása. Ugyanaz a tudós, ugyanaz a tudományos igényesség, ugyanazok az értékek és mindenekelőtt ugyanaz az ember.

Majd elérkezett az a fordulat, amelyről régebben csak álmodni mertünk, de amelynek – nem feltétlenül a saját életünk alatt történő – bekövetkezésében reménykedtünk. A visszafogott szavú, de véleményeiben, értékeiben, meggyőződésében kőkemény és határozott tudós érezte és tudta, hogy nemcsak tudósként lesz rá szükség, és a szolgálat felelősségét nem is akarta elkerülni. Nem törekedett semmiféle pozícióra, hiszen az egyetemen és az akadémián, tanárként, tudósként jól érezte magát, otthon és a helyén volt. Az első szabad választások előtt mégis beszélt arról, hogy lábhoz tett fegyverrel várja, hogy megszólítsák, és ha ez megtörténik, nem hátrálhat meg a feladat elől. Nem is hátrált meg: a hazájukat feltétel nélkül szolgáló, kiemelkedő magyar államférfiak sorába emelkedett, miközben megmaradt kivételes tudású és egyedülálló tudományos életművet megalkotó jogtudósnak.

Kiemelkedő nemzetközi jogi és gazdasági jogi szakemberként olyan időszakban volt az Állami Vagyonügynökség akkor még többpárti igaz-

[2] Mádl Ferenc: *Az Európai Gazdasági Közösség joga*. Akadémiai Kiadó, 1978, Budapest

gató tanácsának elnöke, amikor hatalmas nehézségekkel és kockázatokkal, de még tisztán indult meg az állami tulajdon állam által vezérelt magánosításának a folyamata.

Az Antall-kormányban a szívéhez igazán közel a következő feladata állt, Antall József a kultuszminiszteri feladatot bízta rá. Mádl Ferenc pontosan tudta, mit jelent Eötvös József és Klebelsberg Kunó hivatalát elfoglalni. Változatlan hivatástudattal, elkötelezettséggel dolgozott a magyar oktatás és kultúra megújításán és egyben igazi értékei megőrzésén. Kultuszminiszterként nagyon sok mindent elért (alaptanterv, mecenatúra), de sokkal többet szeretett volna.

Politikai szerepvállalásának újabb állomása 1995-ben az első elnöki jelölése volt. A jobbközép pártoknak dönteniük kellett, hogy állítanak-e a köztársasági elnök posztjára saját jelöltet, annak biztos tudatában, hogy a parlamenti erőviszonyok annak győzelmét teljes bizonyossággal kizárják. Mégis nagyon lényeges volt, hogy ezek az egymással akkor bizonytalanul együttműködő pártok egy közös jelölt állításával az egység üzenetét fogalmazzák meg, és egyben jelezzék, hogy nem mondtak le a kormányzás visszavételéről, még kevésbé azokról az értékekről, amelyekre Antall József kormányzása és a három polgári párt együttműködése épült. Olyan jelölt kellett tehát, aki mind ezeket az értékeket, mind pedig az együttműködést meg tudta jeleníteni és egyben személyében is vitathatatlanul rendelkezett mindazokkal az erkölcsi, politikai, szakmai-szellemi és emberi feltételekkel, amelyek a legmagasabb közjogi méltóság betöltéséhez szükségesek.

Nem lehetett volna jobb jelöltet találni, mint Mádl Ferenc. A kérdés inkább az volt, hogy vállalja-e a köztiszteletben álló volt miniszter, tudós akadémikus professzor a parlamenti szavazás eredményeként előálló biztos vereséget. Mádl Ferenc pontosan tudta, hogy nem a győzelem vagy a vereség a tét, hanem az, hogy az együttműködés és a remény üzenetét közvetítse az országnak. Ezért vállalta jelölését. Emelt fővel fogadta a szavazás eredményét, mi pedig mindannyian tudtuk, hogy a legnehezebb helyzetekben is számíthatunk rá. Ez mutatkozott meg abban is, hogy aktív részvételével megszületett a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület és a Nemzeti Kör. Mindkettőnek ő volt a központja. 1996-ban jelent meg a Polgári Magyarország gondolata, aminek az volt az üzenete, hogy mindenkinek biztosítani szeretnénk a polgári létformákat, és korántsem azt jelentette, hogy az országot a polgároknak kell kormányozniuk.

Ebben az időszakban kemény viták zajlottak a pártok politikai együttműködéséről. Az „antalliánusok" úgy döntöttek, hogy a Fideszt támogatják: nem abból indultak ki, hogy aktuálisan hány mandátu-

muk, mekkora táboruk van. Mádl Ferencnek kiemelt szerepe volt az együttműködés kialakításában, ő volt az „arca". 2000-ben egyértelmű volt, hogy őt kell elnöknek jelölni (ekkor sokkal nehezebb volt a jelöltség elfogadásáról meggyőzni, mint 1995-ben), és Mádl Ferenc a Magyar Köztársaság elnöke lett.

Nem volt könnyű feladata, mivel öt esztendő szolgálatából hármat, ahogy a franciák mondják, *co-habitation*ban kellett eltöltenie, a társbérlet pedig soha nem egyszerű dolog. Különösen akkor, amikor a szereplők közjogi és politikai szerepe még nem alakul ki tisztán és egyértelműen, és a köztársasági elnökkel szembeni várakozások, illetve a különböző politikai erők által megfogalmazott követelmények erősen eltérnek egymástól.

A polgári kormányzás idején külügyminiszterként kiválóan tudtunk együttműködni, de amennyire ezt tudni lehet, korrekt volt a kapcsolata a baloldali kormánnyal is, pedig nem volt mindig könnyű dolga. (Annyiban szerencséje is volt, hogy 2006-ban már nem ő volt az elnök.)

Kiegyensúlyozottsága, embersége elnöki megnyilvánulásaiban is mértékadó volt. Így történt a kommunizmus áldozatainak emléknapján, amikor minden önkényuralmi rendszer áldozataira emlékezve beszédét a holokausztról szóló mondottakkal kezdte, és ez az emberség hatotta át a felújított Páva-utcai zsinagógába került holokauszt emlékhely avatásán mondott beszédét is.

Elnökségének egyik legnagyobb kihívása a kettős állampolgárságról szóló, 2004-es népszavazással kapcsolatos állásfoglalása volt. Mádl Ferencnek nemcsak elnökként, hanem mindig szívügye volt a határon túli magyarok sorsa. Ezért vezetésével a magyar állampolgárság megszerzése jogi hátterének kidolgozása céljából komoly elméleti munka folyt. (Amikor azután ez a törekvés 2010-ben célhoz ért, a törvénybe beépült az ő szakmai tevékenysége is, beleértve a szavazati joggal kapcsolatos szabályozást is. Nélküle 2010-ben nem sikerült volna a látott gyorsasággal elfogadtatni a magyar állampolgárság könnyített megszerzéséről szóló törvényt.)

Mandátuma lejártával, 2005-ben biztos volt, hogy nem választják meg. Ekkor már nem vállalta a jelöltséget: kötelességét felelősen teljesítve méltósággal távozott. Már nem akart komolyabb közéleti feladatokkal foglalkozni, vissza szeretett volni térni tudományos alkotómunkájához. Ez csak részben sikerülhetett, volt elnökként is folyamatos felkéréseknek, meghívásoknak kellett eleget tennie – de azért ezek mellett maradt még ideje és energiája a jogtudományra is.

Árpád és vezérei – A fehér ló mondája
(Mondák a magyar történelemből – Jankovics Marcell filmsorozata – 1986)

Nem tisztem, hogy Mádl Ferenc köztársasági elnökségét, tudósi életművét, életútját értékeljem. Vele együtt hittem, és távozta után is hiszem, hogy Magyarországnak Európában van a helye. Biztos vagyok abban is, hogy igaza volt, amikor úgy gondolta, hogy a keresztény értékek nélkül nincs sikeres Magyarország, nincs sikeres Európa, az univerzális és abszolút értékek nélkül pedig a világ is nagy bajba kerül. Az pedig ma már bizonyos, hogy Mádl Ferenc nélkül másként alakultak volna a dolgok és mások lennénk mi is.

Több évtizedes barátként, de szakmai és közéleti kapcsolatunk okán is elfogult vagyok iránta. Úgy gondolom, hogy nagyszerű elnök, kimagasló tudós, szelíd és határozott, értékeiben és ítéleteiben biztos és kiegyensúlyozott, üzeneteiben világos és egyértelmű alakja volt az elmúlt évtizedeknek, aki maradandó nyomot hagyott történelmünkön – és aki kivételesen szeretetre méltó emberként is nyomot hagyott mindannyiunkon, akik ismerhettük.

ILLYÉS MÁRIA – KODOLÁNYI GYULA – PAPP GÁBOR ZSIGMOND

„ELSŐ ÚTJA HOZZÁNK VEZETETT…"

Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóról[1]

Papp G. Zsigmond: Milyen volt a kapcsolatuk Cs. Szabó Lászlóval és milyen embernek ismerték őt meg?

Illyés Mária: Cs. Szabó László lenyűgöző egyéniség volt. Nemrég találtam meg egy levelezőlapot, amelyen Cs. Szabó azt írja apámnak, hogy „Örülök, hogy megismerkedtem Flórával és a kislányoddal." Ez valamikor 1958-59-ben lehetett, a részletekre egyáltalán nem emlékszem. Párizsba nyilván azért jött át, hogy édesanyámtól bizalmas értesüléseket kapjon az itthoni helyzetről és a bebörtönzött írókról, elsősorban Déryről. Ma is kevéssé ismert, hogy a Déry Tiborék kiszabadítására indult nyugati kampány motorja Angliában Cs. Szabó volt; ő T.S. Eliotot riasztotta ebben az ügyben. T. S. Eliot erre vonatkozó levele a Cs. Szabó hagyatékkal került a Petőfi Irodalmi Múzeumba, Botka Ferenc közölte is a Déry-levelezés megfelelő kötetében. Mi erről a Cs. Szabó akcióról először Ronald Schuchard atlantai barátunktól hallottunk, T. S. Eliot hagyatékának gondozójától.

Az első felnőtt emlékem Cs. Szabóról 1963-as, amikor apám egy British Council meghívásra Angliába tudott utazni. Azt hiszem, apám azért vállalta ezt az utat, mert 1963 fordulóév volt a számára. Akkor vált lehetővé, hogy megnézze a régi, emigrációban élő barátait, lássa, hogy milyenek lettek, mi történt velük, és meg akarta ismerni az '56-os emigráns nemzedéket is. Akkor ismertem meg én igazán Cs. Szabót. Lenyűgöző volt a műveltsége, a kedvessége, a beszélni tudása az emberekkel, a kapcsolatteremtése. Ugyanakkor pedig igen jó kiállású férfi is volt, tehát teljes mértékben lenyűgözött. Számomra a legbámulatosabb az volt, hogyan tudott figyelni a másik emberre. Egy olyan fiatal egyetemistára, aki én voltam - még teljesen tudatlan, tájékozatlan. Komolyan figyelt, kérdezett. Aztán később visszatértem hozzájuk, 1966 nyarán férjemmel együtt laktam náluk Londonban. Sokat jártam múzeumba és nyelviskolába. Valahányszor hozzájuk visszaérkeztem a délutáni órákban, az első kérdése az volt, hogy mit láttam, én pedig elmondtam a múzeumi benyomásaimat. Rögtön volt neki mondanivalója azokról a

[1] Az itt közölt szöveg a Magyar Művészeti Akadémia számára Papp Gábor Zsigmond rendezésében, 2020-ban készült videobeszélgetés átírt és tovább bővített változata.

Ének a csodaszarvasról (Jankovics Marcell filmjéből – 2002)

festményekről, azokról a művekről. Nagyon sokat tanultam tőle művészettörténészként is.

P. G. Zs.: Gyula, Önnek milyen személyes emlékei vannak Cs. Szabóról?

Kodolányi Gyula: Én az 1966-os nyáron ismerkedtem meg vele, amikor sikerült egy rövid British Council-ösztöndíjjal és a munkahelyem ajánlásával kimennem Londonba. Talán kéthónapos út lehetett ez. Az élmény ugyanaz, mint a feleségemé. Szeretem azt, amikor valakinek a tehetsége természetesen mutatkozik meg a napi érintkezésben is, egy energiakiáramlásban. Cs. Szabó Lászlóban ezt a hihetetlen szellemi energiát lehetett érezni. De nem csak szellemi energia volt ez. A feleségem, mint művészettörténész is nagyon érdekelt volt az ő észrevételeiben, mert hiszen Cs. Szabó képzett művészettörténész is volt, és a művészet szellemiségét, sajátos problémamegoldásait is értette.

De nem csak ezért volt érdekes, hanem azért, mert a londoni szellemi emigráció egyik vezéralakja volt – a másik, Szabó Zoltán. Hozzá kell tenni ehhez, hogy Illyés Gyula számára (akit teljesen összetört az '56-os forradalom bukása, depresszió ja miatt hónapokra kórházba került) a legfontosabb szellemi partnerek közt az élete utolsó két évtizedében talán az első volt Szabó Zoltán és Cs. Szabó László. Az 1963-as úttól kezdve, amely a forradalom utáni első jelentős útja volt Nyugatra, úgy tudom, minden lehető alkalommal találkoztak. Ha tudták (és tudták, mert leveleztek egymással) hogy Illyés utazik Bécsbe, Salzburgba, Franciaországba, Belgiumba, akárhová utazik, Zoltán és Csé biztos, hogy azonnal odautaztak, hogy találkozzanak vele személyesen. Ezekben a barátságokban megtestesült a magyar irodalom határok feletti egysége is, ami valójában soha nem bomlott meg a szörnyű politikai események, és a személyes kapcsolatok akadályoztatása ellenére sem. Ők a '30-as évektől voltak barátok, és a '30-as évek csillagfényességű magyar reformnemzedékébe tartoztak mindnyájan. Szabó Zoltánról és Cs. Szabóról keveset tud a közvélemény, mert elmentek a kommunista hatalomátvétel után Nyugatra (illetve kint voltak és nem jöttek haza). Ők egyfelől világpolgárként nyújtottak hatalmas szellemi teljesítményeket, és becsülésüket a magyar kultúra értékei iránt csak megerősítette az angliai távlat. Másfelől pedig a sok kontinensre terjedő emigráns magyar szellemi életnek voltak köztiszteletű és fáradhatatlan szervezői.

Nagyon nagy élmény volt Cs. Szabó Lászlóval megismerkedni. Született tanár volt. Kiselőadásokat tartott – mindenről. Ettük házukban a választékos ebédet, amit a felesége, Bözsi főzött (aki neves rádióbemondó és riporter volt, és utána szökött Magyarországról 1949-ben, és kint házasodott vele össze). Nézelődünk evés közben, és ő látja rögtön a szemünkön, hogy elcsodálkozunk, hogy milyen alacsonyak a belső menynyezetek Angliában. Csé erre rögtön tart egy kiselőadást arról, hogy tulajdonképpen ez hajós nép, ezért ilyen kicsi a belmagasság, mint egy hajókajütben. Egyébként nagyon mulatságos volt a ház, gyönyörű volt a lakás, ahol laktak. Ez a Gloucester Mews 48-as szám volt London központjában, egy olyan cím, amit sosem felejtek el. A Mews 18.-19. századi városépítési alkotás, keskeny utca, a módos felső középosztály házsora mögötti kocsis-házak sora volt. Hosszú sikátor, a két nagy utcára néző házsor között. Arra nyíltak az istállók és ezek úgy voltak megépítve, hogy a kocsiszín fölött volt egy lakása az úri kocsisnak. Lent a színben a kocsit és a lovakat tartották. Ilyen lakásban éltek Csé és Bözsi, amely két embernek nem volt szűk, az ő ízlésükkel berendezve. metszetekkel, gyönyörű tárgyakkal. Lent az egykori kocsiszín könyvtár volt, amely-

ben már a padlón is oszlopokban álltak a könyvek, művészeti albumok, melyekből eggyel-eggyel megajándékozta Ikát s engem.

Hatalmas műveltségét szokták emlegetni, de ő ennél több volt, nagy szellem, akin a műveltség és a világ értése magasrendű szemléletben találkozott. Ez a gyűjtemény került aztán Sárospatakra, Cs. Szabó gimnáziumába, a Református Kollégium könyvtárába, mert rájuk hagyta. Ez a sárospataki könyvtár egyébként Magyarország egyik legcsodálatosabb, épségben maradt történelmi gyűjteménye, és vezetője, Újszászy Kálmán tudta, hogy ez micsoda kincs. És 1984-ben a sárospataki temetőben helyezték el Csé hamvait is.

P. G. Zs.: Beszéljünk még egy pár mondatot Illyés és Cs. Szabó kapcsolatáról. Ők egy generáció voltak, három évvel született Cs. Szabó később, mint Illyés Gyula, és egy évvel később halt meg. Gyakorlatilag párhuzamos életrajzok az övék. A háború előtti terminológiával mondva Illyést a népiekhez szokták sorolni, Cs. Szabót pedig az urbánusokhoz, mégis hatalmas barátság volt az övék, semmifajta szellemi, ideológiai ellentét nem volt közöttük. Mi lehetett ennek az oka?

I. M.: Hadd jegyezzem meg, hogy apámnak van egy írása arról, hogy a magyar irodalomban a népies és az urbánus ellentétet, ami a két háború közötti irodalmat illeti, teljesen mesterkélt elválasztásnak tartja. Apám és Cs. Szabó egészen más miliőből indult. Egyikük a Dunántúlról, másik Erdélyből, egyik katolikus, a másik református családból, és még lehetne sorolni, szegény és jómódú ellentétét stb. Tulajdonképpen a francia kultúra, a szellem, Párizs hozta őket össze. Volt egy rövid időszak apám emigrációs korszakában, a húszas évek elején, amikor Cs. Szabó is Párizsban tanult. Nem tudom, hogy találkoztak-e akkor, de azt hiszem, hogy nem, holott közös jó barátjuk volt Gara László, aki Cs. Szabónak iskolatársa volt, apámnak pedig akkor már jó barátja, és egy francia nyelvű magyar antológiába dolgoztak, verseket fordítottak. De apám akkor egészen más körében forgott a francia kultúrának, a francia világnak. Egyrészt az akkor tömegével kitóduló magyar munkásfiatalok a köreiben, a franciaországi magyar munkás emigrációban, másfelől pedig a francia szürrealista, avantgárd költők, írók körében, Cs. Szabó viszont Teleki Pál kultuszminiszter stipendiumával jutott ki, és szerény körülmények közt élt, de nem küzdött azokkal az anyagi gondokkal, amelyekkel apám. A stipendiumos diákokkal, mint Szerb Antal is volt, apám akkor nem állt kapcsolatban.

K. Gy.: Könyvkötészetből kereste meg a tandíját, egykori dolgozószobájában ma is láthatók a saját kezével bekötött gyönyörű, vászon- és bőrkötésű francia könyvek.

I. M.: Elment könyvkötőhöz dolgozni néhány hónapra, aztán amikor elég pénze gyűlt össze, akkor járt a Sorbonne-ra. Kicsit zaklatott volt az élete. Cs. Szabóval később lettek nagyon jó barátok, de ez a húszas évek végén volt már, a Nyugat körében.

A szürrealizmus mind a kettőjüket megérintette, de úgy érzem, hogy a francia kultúra volt az, ami összehozta őket, a francia kultúra szeretete közös ízlést alakított ki bennük. Más és más műveket írtak, de ezekben ott voltak az erdélyi és a pannon szellemiség rokonvonásai is. Mihelyt Cs. Szabó a rádió kulturális rovatának vezetője lett a 30-as évek második felében, és módja lett arra, hogy élő költőket és írókat szerepeltessen, apám lett az egyik legfoglalkoztatottabb munkatársa. Cs. Szabó sokra becsülte apám költészetét, írásait. Személyiségükben is sok a közös vonás, hasonló temperamentum, hasonlóan látták a magyarság sorsát. Cs. Szabó elkötelezett volt a magyarság sorskérdései iránt, apám ugyanúgy. Barátságuk közös munkákban valósult meg, több fordítás kötetben összedolgoztak. Ez a kapcsolat kényszerűen megszakadt, amikor Cs. Szabó eltávozott Magyarországról. Volt egy időszak, amikor levelezni sem tudtak. A Rákosi-korszakban Cs. Szabó politikailag igen kemény cikkeket írt, a magyar közélet szereplőit és magát a magyar közéletet kíméletlen keménységgel és éllel támadta. Ezért ekkoriban nem akart apámnak írni, mert árthatott volna neki. 1956 után pedig apám lényegében anatéma alá került, és Cs. Szabó akkor gyakran a feleségének nevén írt, mert tudták, hogy létezik levélcenzúra.

K. Gy.: Apád pedig a leveleket felesége, Szabó Erzsébet nevére küldte.

I. M.: Miért is szolgáltattak volna ki saját bizalmas életükről adatokat illetéktelen olvasóknak, cenzoroknak? Ez akkor teljesen bevett szokás volt. Egy fontos dologra szeretném még felhívni a figyelmet, egy olyan különbségre, amelyet ma a későbbi generációkból visszamenőleg nem mindenki vesz észre, és ez Cs. Szabónak a hazatérése és más emigránsoknak a nem-hazatérése a kádári időben.

A kádári politika a ’60-as évek elején lazítani akart, és bizonyítani, hogy Magyarországon már érvényesül a szellem szabadsága, és mindenfajta más szabadság is. Tudjuk, hogy ezt csak a „hazacsalogató” lapok állították. Emlékezhetünk arra, hogy milyen sorsuk lett az idő előtt hazatérőknek. Néhány év elteltével sok emigránsban kibontakozott, függetlenül a kádári politikától, a hazacsalogató taktikával szemben egy másik, távolabbi és magasabb cél is, amely komoly és valós történelmi törekvés volt.

Odáig kell talán visszamenni, hogy a magyar irodalom a trianoni békeszerződés után szétszakadt. Apám ennek már igen fiatalon teljes mértékben tanúja és elszenvedője volt. Mint fiatal emigráns, a húszas évek Párizsában is megtapasztalta ezt, ahogy a Bécsben és Berlinben élő avantgárd költőkkel kapcsolatban állva is. Ezért a 20-as évek második felében – már itthonról, Budapestről – levelezésbe kezdett a trianoni határon túl élő írókkal, költőkkel, felvidékiekkel, erdélyiekkel, a vajdaságiakkal, a nyugatiakkal és azokkal is, akik Moszkvába kerültek – amennyire lehetett. Ha módjában volt olyan fórumokban cselekvő szerepet vinni, amelyek határon túli és emigráns költőket is be tudtak mutatni, mindig megtette, akár a *Nyugat*, akár a *Magyar Csillag*, akár a *Válasz* szerkesztése idejében.

Az volt tehát a nézete, hogy a magyar irodalomnak egységes kell lennie, és tragédia az, ha szétszakad az irodalom, illetve az a szellemiség, amit az irodalomnak képviselnie kell, ha a szellem emberei, az írók, elszakadnak közönségüktől. A két háború között könnyebb volt a szellemi életnek a határokon átívelni, de 1947-48 után Magyarországon ezt akadályozták. Tehát nem csak a Nyugatra került emigránsok nem tudtak bekapcsolódni a hazai szellemi életbe, hanem az úgynevezett szocialista országokban élő magyar kisebbség írói és költő sem. Apám azon volt, hogy ezeket a kapcsolatokat, amennyire lehet, erősítse.

A határok fölött átnyúló szellemi és irodalmi élet azonban a 60-as évek elejéig kizárólag spirituális volt és az elitre korlátozódott. Azok, akik hallgatták a Szabad Európa Rádiót (most már a nyugatiakról beszélek és nem a szomszédos országokban élőkről), a Vatikáni Rádiót, az Amerika Hangját vagy a BBC adásait, be tudtak kapcsolódni a szellem virtuális egységébe, de milyen visszajelzést kaptak a nyugati magyar írók a magyar közönségtől? Úgyszólván csak az odalátogató – kiváltságos – magyarországi értelmiség szava jutott el hozzájuk. Ennek ellenére hallatlanul jól informáltak voltak. Cs. Szabó, Szabó Zoltán, Sárközi Mátyás, Siklós István, Czigány Lóránt, Határ Győző, Gömöri György és a többiek jobban ismerték a magyar irodalmi újdonságokat, mint az itthon élő magyarok. Az ő munkásságuk azonban csak töredékesen jutott Magyarországra. Apámnak az volt a véleménye, hogy be kell kapcsolni a külföldön élőket, akár Nyugaton, akár másutt élnek, a hazai szellemi körforgásba, ez volt az úgynevezett Ötágú Síp gondolata. Cs. Szabó László és közötte ez nyilván beszédtéma lehetett.

Cs. Szabó egyik 1971-es leveléből kiderül, hogy már akkor tervezte a hazalátogatását. Ezt azonban feltételekhez kötötte. Nem akarta volna, hogy fel lehessen mutatni őt a „hazacsalogató" újság fényképes oldalain, bizonyítva, milyen nagy szabadság van Magyarországon, A lényeg

számára az volt, hogy először a művei térjenek haza, kerüljenek bele a hazai szellemi életbe. Furcsa a Kádár-korszak szellemi életéről beszélni, de akkor volt szellemi élet. A nyilvánosság torz és vegyes színvonalú volt, de a szellemi élet virtuális egysége a személyes kommunikációban színesen, gazdagon létezett.

K. Gy.: Ma nincs meg sajnos az az áramlása a gondolatoknak a különbözőképpen gondolkodó csúcsértelmiségben, ami akkor megvolt és nem volt hazug. Hazug vagy megalkuvó volt az a része, amelyik a hatalommal kénytelen volt érintkezni, de eközben összejártak az emberek és – nem törődve a besúgókkal – szabadon cseréltek információt és véleményt, mert ez a szellemi életnek az egyik lényeges tulajdonsága. Ma nem járnak össze az emberek, legfeljebb kis körökben, és az egyik író nem ismeri meg a másik gondolkodását a személyes jelenlét hitelével.

I. M.: A szellemi életről úgy is beszélek, hogy az nem csak az embereknek a szóbeli kapcsolata, hanem a fórumok is (írott, rádió stb.). Ilyen értelemben értettem a szellemi életnek a torzulásait. Akkor már a 20-as éveimben voltam, és nagyon fontosnak éreztem, hogy az olyanfajta magas színvonalú esszéírás, ami a nagy magyar esszéírók hagyományát követi, és amelyet Cs. Szabó is művelt, bekerüljön a magyar gondolkodásba. Ez egészen más volt, mint amit Magyarországon csináltak, és én is úgy éreztem, hogy ezeknek a műveknek haza kell kerülniük, hogy kezdjék az emberek olvasni őket. Ez sokáig nem történt meg. Cs. Szabó művei később haza tudtak jönni, de azt fájdalommal ki kell mondani, hogy a késés miatt már nem kerültek bele abba a szellemi körforgásba, amely meríthetett volna belőlük.

Nagy veszteség, hogy Cs. Szabóval szemben Szabó Zoltán úgy halt meg, hogy egyáltalán nem tudott hazajönni. Ő döntött így, ez politikai döntés volt – igaza volt. Sárközi Mátyás hazajött, mert fiatalabb volt, megérte a szovjet csapatok kivonulását, és nagyon jó, hogy vissza tudott térni, és könyveivel bekapcsolódott a hazai diskurzusba. Szabó Zoltánnak azóta megjelentek kiváló teljes kiadásban, több kötetben a remek tanulmányai. Lényegében Szabó Zoltánt ezekben tudtuk fölfedezni, hiszen korábban nem volt így összegyűjtve az életműve - még sem került bele, úgy érzem a szellemi körforgásba, ami a magyar kultúrának, gondolkodásnak óriási vesztesége. Apámat e széttördeltség, töredezettség megelőzése vezette arra, hogy helyeselje és bátorítsa Cs. Szabónak a hazatértét, és Cs. Szabó is – azt hiszem – ezt így gondolta, bár kint sokan bírálták hazalátogatásaiért.

Az ember tragédiája: London (Jankovics Marcell filmjéből – 2012)

K. Gy.: Ehhez hozzá kell tenni, hogy Cs. Szabó nagyon súlyos vérbetegséget kapott valamikor a ’70-es évek végén. Hazalátogatásakor ezt a különleges betegséget nagyon magas színvonalú kórházi ellátással lehetett kezelni, amit ő a biztosításából – szerintem – nem tudott volna Nyugaton kifizetni. 1979-től kezdve, minden évben, amikor hazatért. Nem költözött haza, hanem hosszabb időszakokra, élete végéig hazalátogatott és itt is halt meg, éppen a Daróczi úti vértranszfúziós klinikán.

Cs. Szabó László 1979 nyarán tért először ismét haza. Első útja hozzánk vezetett. Felesége halála után, ami nagyon megviselte őt és súlyos válságot hozott az életében, Piazza Hunyor Katalin volt az az ismerős baráti asszony, aki gyakorlatilag irodalmi titkáraként gondoskodott róla, túl az irodalom dolgain is. Kati Bécsben lakott, ő vette fel az autójába, és hozta el hozzánk Tihanyba. Így kezdődött el az ő hazajárása. Van egy történet, amit már elmondtam többször is azt hiszem. Feleségemmel mindig sokat beszélgettünk az ég és a növények színeiről,

ami mindenütt más. Katiék elindultak Bécsből, és Cs. Szabó elaludt az autóban. Egy idő után felébredt, valahol Mosonmagyaróvár környékén és azt kérdezte Katitól: – Ugye, már Magyarországon vagyunk? Kati meglepve válaszolta, hogy igen, és kérdezte, hogy honnan tudja. – Az ég színéről – válaszolta. Más az ég színe nálunk.

Ezért volt ő fantasztikus művészeti író, mert ilyeneket meglátott. Neki a művészet és az élet egy volt. Tihanyba jöttek először, aztán látogatott Budapestre. Több társaságot hívtunk össze a kedvéért. Például összehívtuk a saját korosztályunknak a legkiválóbb értelmiségi művész figuráit. Nyilván nem tudtunk rengeteget meghívni, de lehettünk egy tucatnyian Illyés Gyula dupla nappali szobájában. Cs. Szabóban hallatlan érdeklődés volt a fiatalok iránt, és büszke vagyok arra, hogy az első díjat életemben, a Mikes Kelemen-díjat éppen az ő ajánlására kaptam meg 1983-ban az első könyvemért, és ezt Cs. Szabó méltatta.

P. G. Zs.: Térjünk át arra, amit Mária is már érintőlegesen említett, Cs. Szabó magyarságképére.

K. Gy.: Cs. Szabóról szokás és olykor némileg lekicsinylően mondják rá, hogy ő európéer esztéta volt, vagy esszéista. Mit jelent ez? Én magam az esszé műfaját nagyon nagyra becsülöm, és úgy érzem, hogy valahol a vers és a próza határvidékén van az esszé, egy hallatlanul nagy kiterjedésű, rugalmas műfaj, amely magasban, mélyben is óriási területeket tud bejárni. Ez Cs. Szabó esetében különösen igaz, ő olyan író, aki valódi legjobb regényeit művészéletrajzokba, kis esszékbe írta bele. Amikor ő ír egy alkotóról, azt olyan olvasni, mint egy regényt. Fantasztikus átélésével a kornak, az életrajz részleteinek, a személyiségnek, és az alkotásmódnak olyan szintéziseit hozza létre, hogy az ember a legnagyobb izgalommal olvassa. Olyan, mint egy nyomozás. Nagyon érdekes, hogy amikor regényt ír, vagy amikor verset ír, mert költő is volt (és minden költő elsősorban költőnek tartja magát), azok a művek nem olyan erőteljesek. Nagyon érdekes, hogy a valódi regényei az esszéiben vannak benne.

Ezt nagyon jól lehet látni például a Shakespeare könyvében. 1987-ben jelent meg Magyarországon, nem sokkal a halála után, és még általa sajtó alá rendezve. Vannak kiváló Shakespeare kutatók Magyarországon, meg esszéisták, gondolok egykori kollégámra, Géher Istvánra vagy Mészöly Dezsőre, a fordítóra, azonban ez a könyv egy más dimenzióba emeli Shakespeare-t. Nem csak arról van itt szó, hogy ő harminc éven át száz meg száz Shakespeare előadást látott a Royal Shakespeare Company és a National Theatre fantasztikus rendezéseiben a Peter Broo-

kétól kezdve Trevor Nunnéig. Tudta, ha van egy jó előadás, azt meg kell néznie. (Amikor kint voltam három hónapig másodszor Angliában ösztöndíjjal, úgy emlékszem, hogy én is tizenegyszer mentem színházba és ebből kilenc Shakespeare volt, Stratfordban és Londonban.)

Szeretnék még egy visszatérni Cs. Szabó húszas évekbeli párizsi ösztöndíjasságához. Nemcsak ő nyerte el Teleki stipendiumát hanem Szabó Zoltán is, aki így járt először Nyugaton. Teleki ezeket az embereket később is számontartotta, ahogyan a Horthy-rendszer legjobb, legérzékenyebb reformista tagjai, akik a 30-as években nyitni próbáltak efelé a nemzedék felé, szintén figyeltéek rájuk. Így lett a Magyar Rádió kulturális rovatának a vezetője Cs. Szabó: Kozma Miklós, aki nagyon kulturált politikus volt, az MTI elnöke, korábban belügyminiszter, először Illyést kereste meg, őt akarta megbízni, de Illyés azt mondta: - Nagyon megtisztelsz ezzel, de tudnod kell, hogy ellenem több rendőri eljárás folyik hazaárulás vagy lázítás címén írásaim miatt, és az neked nem volna jó, ha engem ide kineveznél! Akkor Kozma Németh Lászlót hívta erre a posztra, csak hát Németh Lászlónak a maximalizmusa és a hihetetlen túlérzékenysége miatt ez a dolog nem működött. Tulajdonképpen ekkor együtt találták ki, részben egyébként Kozma egyik rokona, Kandó festőművész javaslatára is, hogy Cs. Szabó legyen a kulturális szerkesztő.

Cs. Szabó ezt aztán bámulatos horizonttal, elfogulatlanul és bátran építi fel és végzi módszeresen egészen a német megszállásig. Ehhez azt kell még tudni, hogy a ’30-as évek második felétől a Magyar Rádió egész Európában vezető pozícióba kerül a kulturális programjaival, és ez nagyon nagy mértékben Cs. Szabónak volt betudható. Történelmi jelentőségű kultúraszervező munkáján is túlterjedt tevékenysége a Rádiós időkben, s ez megelőlegezi az 56-ban bebörtönzött írókért végzett szervező munkáját Nyugaton.

Önéletrajzi könyvében (*Hűlő árnyékban*) olvashattunk először arról, hogy Kozma Miklós olyan titkos misszióra küldte őt ki Párizsba 1939-ben, amiről azt mondta neki: „Amit most neked elmondok, abból egy mondat sehol nem lesz leírva!” Cs. Szabónak diplomata-státuszban ki kellett mennie Párizsba, hogy a francia katonai elhárítás és a finn katonai elhárítás embereivel megbeszélje: a finn-szovjet háborúban harcoló magyar önkéntesek hogyan mennek Finnországba. Lezárt különvonatuknak ugyanis meg kellett kerülnie az akkor a szovjetekkel szövetséges Németországot, és ezt Franciaországon át tudták megszervezni. Azt írja Cs. Szabó, ha az oroszok megtalálták volna ennek írásos nyomát, akkor biztos, hogy kapott volna 10 év Gulágot. De én

továbbmegyek, ha ’49-ben vagy azután találják meg, akkor sokkal rosszabbul is járhatott volna.

Biztos, hogy részben ezért is kellett emigrálnia, de azért is, mert édesapja, Cs. Szabó Kálmán ezredes tagja volt a Magyar Testvéri Közösségnek, és ő bújtatta a kommunisták által körözött Dálnoki Veress Lajos volt vezérkari főnököt, aki szeretett volna az amerikai követségre eljutni. Ilyen módon az amerikaiak kicsempészték volna az országból (’47-ről beszélünk). Az apját ki tudták húzni a perből - de mindkét ügy előjöhetett volna valamikor. Cs. Szabó 1948-ban tehát nem pusztán „a szabadságot választotta”, hanem létében volt fenyegetve patrióta bátorsága és családja miatt.

És hogyan gazdagítják ilyen vállalt kötések egy nagy író művét? – mert Cs. Szabó nem esszéista meg rádiós volt pusztán, hanem nagy író is. Ilyen tapasztalatai révén a nagypolitika világában, mert merészelt veszélyesen élni, sok mindent megélt, amit más írók nem. Cs. Szabó személyében tehát egy olyan ember beszél Shakespeare életéről és művéről, aki tudja, hogy mi a tétje annak, amikor valaki a nagypolitika közelébe kerül. Ritkán írnak teljes beleérzéssel a Shakespeare-méltatók arról, hogy Shakespeare-nek a pártfogói az ország legmagasabb vezetői voltak, akik közül pl. Essex grófját kivégezték, mert lázadást szervezett a királynő ellen. Vagy hogy Shakespeare színháza ellen rendőri eljárás folyt, mert Essexék a felkelésük napjára azt kérték a színháztól, hogy a Macbethet adják elő, ahol is a királyt megölik. Utána államtanácsi vita folyt arról, hogy nem voltak-e ő és a színészek is tagjai az összeesküvésnek. Tehát ilyen magas szintű kapcsolatai voltak Shakespeare-nek, ezért értette annyira a hatalom világát, gondoljunk csak a királydrámáira! Cs. Szabó másrészt azt is teljes mértékben átérezte, hogy Shakespeare egy olyan író volt, aki az angol történelembe kódolt sorskérdéseknek a legnagyobb mértékben tudatában volt.

Egy hosszú tanulmánya van a II. Richárd, ami nem tartozik Shakespeare legismertebb drámái közé. Abban ír arról, hogy Shakespeare nyilvánvalóan nem helyeselte a Magna Chartát, a 300 évvel korábbi híresnevezetes okmányt, mert úgy gondolta, hogy a király szakrális személy, ellene lázadni tilos. Ez azt jelenti, hogy Shakespeare egyik lábával a középkorban állt, és a világot szakrális, középkori módon szemlélte, a másik lábával a modern világban állt, amit az ő életében a modern London testesített meg. Ahogy Cs. Szabó írja valahol, ő maga az 1960-as években tulajdonképpen az Erzsébet-kori Londonban élhetett: ugyanaz az elképesztő tenyészete a jónak, a rossznak, mindenfajta emberi mocsoknak és a legmagasabb törekvéseknek. Ezért van az, hogy a magyarok közt

ő érti a legjobban Shakespeare-t, és az angolok közt is kevés párja akad ebben – mert ehhez úgy látszik, magyarnak, középeurópainak kellett lenni a 20. században.

Természetes ezek után az is, amit már korábban mondtam, hogy miért volt Illyés, Cs. Szabó és Szabó Zoltán között ilyen erős a kötés. Azért, mert tulajdonképpen így valósult meg a haza a magasban eszménye – mert negyven éven át nyugaton volt az a magyar világ, ahol egyenesen lehetett beszélni, és ki lehetett mondani mindent, ezért lett magyar emigrációnak óriási jelentősége a mi történelmünkben.

Csé önéletrajzi könyve egy három részes interjúval zárul, amit Urbán György készített vele, és érdekes az, ahogy ezekben a kérdésekben Illyésre hivatkozik. A Magyarországon nem kellően ismert Urbán György (George Urban) egy időben a Szabad Európa Rádió igazgatója, azon kívül Margaret Thatcher miniszterelnök tanácsadója, de egy nagyszerű angol nyelvű könyv szerzője is volt az 1956-os forradalomról, otthonos a magyar kérdésekben.

Idézem: „Urbán György: Illyés Gyula vívódásának egyik legbelsőbb rugója a magyarság biológiai féltése. Verseiben, prózájában egyre másra hangot ad aggodalmának, hogy a születéskorlátozás és az utódállamokban élő magyarság lassú elidegenülése miatt gyérül, gyengül és egy nap talán kihal a magyar nemzet. Nem utolsósorban persze Erdélyre gondol." Cs. Szabó ezt válaszolja: „Részben tökéletesen egyetértek Gyulával, részben nem. Retteg a magyarságért, főleg az elszakítottakért, magasfeszültségű életének egyik legfőbb energiatermelője ez a féltés, de abban már nem hiszek, hogy eltűnik a nemzet, kihal. Csokonai, s nem Vörösmarty vonalán állok. Nincs sír, ahol egy nemzet süllyed el. A nép lelke most valóban csak pislog, mégsem alszik ki. Halhatatlan. Ellentmondásnak hangzik, amit mondok, megelőző válaszom cáfolatának. Nem az. Felkészültem a hosszú, s leverő válságra, de nem lepne meg, ha 50 év múlva a sírból kelve új reformkor pezsegne körülöttem. Az a gyanúm, hogy Németh László is így gondolkodott. Talán azért, mert a pedagógusszenvedély derűlátóbb, mint a költői vérmérséklet."

Ennél magasabb színvonalon senki sem szól Illyés Gyula nemzetféltéséről. Egyszerre érti meg, de mondja azt, hogy én ezt nem osztom, és ezért, meg ezért nem osztom… A barátság, a tisztelet és a szeretet ellenére nem osztom. Az interjú így folytatódik: „Urbán György: Mi volt a vita tárgya közted és Illyés Gyula között?" Cs. Szabó válasza: „Gyulában erős a Kölcsey és Vörösmarty által belénk oltott félelem a nemzethaláltól."

Utána még egy utolsó témáról kérdezi őt Urbán: „Erdélyből indultál el, s mint fel-feldobott kő, Erdélyben akarsz megpihenni." Erre azt mondja Cs. Szabó: „a házsongárdi temető, ahol édesanyám nyugszik, ha ugyan ott még nyugodni lehet... – tehát az volna az ő igazi pihenőhelye – 400 éve fogadja be a holtakat. Engemet nem fog. Politika is van a világon, kis népek nagyzoló, nagy népek megalomán politikája. 'Adminisztratív okokból' sohasem térhet haza holttestem a Házsongárdba Kolozsváron."

Ennek a dolognak a hátteréről is beszélnünk kell. A közelmúltig a magyar szellemi élet úgy volt idomítva egy erőszakos és hamis kommunista kondicionálással, amely még a legjobbak közül is sokat megfertőzött. Eszerint Észak-Erdély s a többi terület visszacsatolása a bécsi döntésekben szégyellni való dolog. Ez nem igaz. Nem szégyellni való, hanem tragikus. A kor legjobb elméi, maga Teleki Pál is tudta, hogy a németek el fogják veszteni a háborút, hogy az nem a mi háborúnk, de belesodródhatunk a németek oldalán, és hogy nem lesz hosszú életű ez a visszacsatolás. Mégis úgy gondolták, hogy meg kell erősíteni a külhoni magyarságot és a magyar szellemet is azzal, hogy élünk ezzel. A Magyar Rádió elragadtatva tudósított a kassai bevonulásáról, amit Márai Sándor szavaival közvetített. Kolozsvárott a visszacsatolás után egy rendkívüli magyar könyvhetet rendeztek, aminek a szervezője a később a jogra fittyet hányva kivégzett Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök volt. Ekkor a 30-as évek fiatal reform-nemzedékének színe-virágja ott volt Kolozsváron, köztük természetesen a két nagy erdélyi író: Cs. Szabó László és Tamási Áron. De ott volt Illyés Gyula és Kodolányi János is, és elragadtatva írnak Kolozsvár szellemiségéről, amelynek az európai kultúráját magasabbra becsülték, mint Budapestét. Cs. Szabó maga is úgy érzi, hogy Budapest európaisága egy parvenü, felületes európaiság Kolozsvárához képest. Bizony Tamási is írt akkor egy riportkönyvet, ami természetesen be lett tiltva a Kádár-korszakban. Mint ahogy nem volt olyan magyar író, József Attilától Herczeg Ferencig, aki azt gondolta volna, hogy Trianon igazságos volt, így nem volt jelentős magyar szellemi ember a bécsi döntések idején, aki azt gondolta volna, hogy nem érdemeljük meg ezeknek a magyar többségű területeknek a visszacsatolását.

Ezen nincsen magyaráznivaló, ezt vállalni kell, mint ahogy vállalnunk kell azt a rossz sorsot, ami sajnos ismét megpecsételődött, hiszen az 1947-es párizsi békeszerződés egy kicsivel még a Trianoninál is kegyetlenebb volt.

P. G. Zs.: A másik nagy esemény 1956. Cs. Szabó akkor már nyolc éve nem élt Magyarországon, és a Rákosi-korszakot nem saját bőrén érezte meg, csak a magyarországi hírekből. Mégis írt egy olyan beszédet 1956. november elsején Gyász és megdicsőülés címen, amit elmond a BBC-ben, amiből látszik, hogy szívvel-lélekkel a forradalom mellett állva mennyire érti, ami történt.

K. Gy.: Ez így van. A nagy íróknak, akiket említettem, elsősorban Cs. Szabónak és Szabó Zoltánnak hihetetlen lelki megerősítést hozott a magyar forradalom. Nagyon érdekes, hogy Szabó Zoltán már 1953-ban milyen éles szemmel írja meg, hogy mekkora a jelentősége a híres június eleji Nagy Imre beszédnek, annak a kormányprogramnak, ami gyakorlatilag a rákosizmus bukását jelentette, és valamilyen értelemben biztos, hogy az első lépés volt a forradalom felé, mert felszabadultak tőle az emberek lelkileg. Noha ők csak rádióközvetítések révén tudták követni a hazai fejleményeket, mélyen át tudták érezni, hogy mit jelentenek. Együtt lélegeztek az otthoniakkal, élték a történelmünket, és ez azt is jelentette, hogy az elképesztő vérveszteségben, ami bennünket itthon 1956-ban a disszidálás hullámával ért, ők rögtön felismerték a maguk történelmi küldetését, és vállalták a kiérkező értelmiségiek felett a szellemi keresztapaságot vagy mostohaapaságot. Nem akármilyen terheket jelentett ez! A 200 ezer ember elég nagy része magasan képzett, komoly értelmiségi volt és ezekkel a fiatalokkal, akik közül a feleségem már többeket megemlített, de voltak benne más területekről is szakmájukban magasan képzett emberek, ezekkel alkottak meg egy nagyon jól szervezett, nagyon kiterjedt, óriási magyar szellemi életet. Márai volt az, aki kilógott a sorból, mert bár megírta szép karácsonyi versét a gyászoló Budapestről, azt mondta, hogy ő nem akar találkozni a bolsevik agymosás által megfertőzött fiatal magyar disszidensekkel. Lehet, hogy később rájött, hogy megint áldozatul esett a kóros alkati bizalmatlanságának, de ez volt az első reakciója. Viszont Cs. Szabó meg Szabó Zoltán tárt karokkal fogadták őket, és a londoni emigráció más vezetői is, így Révay András is ebbe a körbe tartoztak. 1956 szellemét természetesen ők aztán tovább is éltették minden lehető módon.

P. G. Zs.: Végezetül még egy pár mondatot beszéljünk arról, hogy milyen volt Cs. Szabó, mint művészeti író, művészeti gondolkodó, hiszen évekig tanított az emigrációja előtt a Képzőművészeti Főiskolán is.

I. M.: Sajnos, akkor én még nem hallgathattam, de a „szalonjában" hallgattam igen, valahányszor találkoztunk. Főleg az írásaiból tudhatjuk azt meg, hogy ő hogyan és miképpen látta a művészettörténetet, a művészetet, az elmúlt korok művészetét. Nem végzett levéltári kutatásokat, egyes műtárgyakat múzeumi kutatásban sosem vett górcső alá,

viszont megnézett minden hozzáférhető, elérhető műemléket Olaszországban, Franciaországban, Angliában és másutt. Olaszország és Franciaország volt az ő igazi terrénuma, élt is Olaszországban. Nemcsak megnézett mindent, hanem el is olvasott, azután ebből a kettős élményből szintézist alkotott. Ez az ő esszéírásának a lényege, hogy ő akkor valóban, ahogyan a férjem mondja, írói szemmel, írói alkotóerővel belevonva ezekbe az esszékbe a történelmi és társadalmi tényeket is, írta meg a műtárgyakról a saját véleményét, ahogyan ő látta ezeket. Ki kell emelnem, hogy ő elsősorban az esztétikai élményért ment megnézni a műveket, ez volt számára az első, olyan érzelmi élmény, amiből megszülettek írásai. Nem úgy közelített a műtárgyakhoz és a művészethez, ahogy nagyon sokan, hogy az elsődleges cél a leírás, a rögzítés és utána jön az élmény, nála az esztétikai és érzelmi élmény után következett az írás. Ennek a folyamata úgy történt, hogy lehetősége nyílt a BBC-ben arra, hogy szabadon kiválasztva a témáját, a vasárnapi műsorban a művészetről is beszéljen. Akkor kezdett el az említett módon már felderített, élményszinten elsajátított művekről, kiállításokról előadni. Ezeknek a BBC adásoknak a szövegét később kiegészítette, feldúsította, s így születtek azok az esszék, amelyek aztán az emigrációs sajtóban, majd itthon is megjelentek. Jelentékeny alkotások ezek, bár tapasztalatom szerint Magyarországon nem tartják őket művészettörténeti munkáknak, és ezt a műfajt nem is igen művelik. Esszének nevezem őket, de az bizonyos, hogy ezek az írások olyan alapos tárgyi tudásra és olyan alapélményre épülnek, amelyek nem jellemzik mindegyik, általában esszének nevezett írást.

K. Gy.: Ebben a tekintetben Angliának megtermékenyítő hatása lehetett rá. Ha az ő rokonait keressük, akkor azokat a nagy brit művészettörténészeket kell számba vennünk, akik kortársak voltak, részben, mint Kenneth Clark. Valami ilyen komplexitás az övé, ami még ezen is túlmegy, hiszen ő író volt, és az író sokkal tágabb és nagyobb dimenziójú világából nézett mindent. Talán hozzátehetek még annyit mindehhez csendben, hogy ő a feleségem tiszteletbeli keresztapjának tekintette magát, és a családunk így is tekintette őt. Ez szellemileg is és érzelmileg is számunkra különösen fontossá teszi az ő alakját – de nem vagyunk iránta elfogultak. Úgy érzem, hogy sem ő, sem Szabó Zoltán nincsenek eléggé jelen a mai magyar szellemi életben. Sajnálatos, hogy több tekintetben is még mindig a múltfelejtés állapotában van a mai szellemi élet. Azt hihettük volna, hogy mint valami óriási kincsekre, ráveti magát a magyar értelmiség az ő életművére is, de sajnos – ahogy feleségem is mondta – ez nem történt meg. Pedig Szabó Zoltánnal együtt nagyon tudtak hatni életükben, mert a nyugati rádióadások zavarása fokozato-

san alábbhagyott a Kádár-korszakban, és akkor nem kevesen hallgatták ezeket a rádióállomásokat.

Képzeljük el, mit adott itthoni eszmélésünknek és mit jelentett az, hogy a kultúráról, de az élet jelenségeiről is a BBC-ben Cs. Szabó Lászlót lehetett hallgatni, és hogy a világtörténelmi események kommentárjait a Szabad Európa Rádióban részben Szabó Zoltán olvasta fel, illetve ő írta, és hogy több kiváló író, Márai is, rendszeresen írtak ezekbe a Magyarországon nagyon-nagyon sokat hallgatott – hivatalosan elhallgatott – műsorokba.

MISKOLCZY AMBRUS

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS DRACULA, AVAGY A SZADIZMUS ÉS AZ ÁLLAMREZON DIALEKTIKÁJA

1. rész

1456-ban III. Vlád (Vlad Ţepeş=Karós Vlád) foglalta el a havaselvi trónt, aztán Dracula néven világhírre tett szert. Ő a legismertebb román. Még 1462-ben – valószínűleg Brassóban – kéziratba foglalták rémtetteit, 1463-ban pedig Bécsben jelent meg róla az első brosúra. Ekkortájt egész sor Dracula-történet került be a bécsi „Császári krónika" végére, annyira megtetszettek a szerzőnek, Ebendorfernek, aki a bécsi egyetemen teológiát tanított. Ezzel egy időben, 1463-ban Michael Beheim vándorköltő – akkor éppen Frigyes császár udvarában – verselte meg a szörnyű zsarnok viselt dolgait. Aztán 1488-tól egyik kisnyomtatvány követte a másikat a következő század derekáig, összesen 13 látott napvilágot. 1484-ben Dracula ószláv életrajza is elkészült, amelyet az egyik első orosz szépirodalmi műként lehet számon tartani. (Szerzője Fedor Kuricyn, moszkvai diplomata és kém, aki 1482-ben járt Budán. Művének alapja egy – közelebbről nem ismert – olyan szerb nyelvű történet lehetett, mely már Magyarországon készült. Vagy netán Erdélyben?) A lényeg: az orosz Dracula-történet hőse kegyetlen, de már inkább igazságos uralkodó. Aztán 1897-ben egy másodrangú író, Bram Stoker kiadta a maga gyengécske Dracula-regényét, viszont a szadizmus és perverzitás iránt fogékony emberi lélekben rejlő húrt úgy pendítette meg, hogy azóta egyik Dracula-film követi a másikat, és közben akadtak olyan vállalkozó szelleműek, aki felfejtették a regényben rejtőző gnosztikus teológiát, hogy végül örök fényességet és örök békét kívánjanak Karós Vládnak – egy nagy „Ámen"-nel. Semmi ámen. Az örök béke jámbor óhaj! Új tudomány született: a draculógia – a Dracula-turizmussal párhuzamosan. Sajnos, ebből kimaradtunk, márpedig Dracula a miénk is: az anyja feltehetően magyar volt, egyik felesége pedig biztosan az. A Stoker-féle horror-regény Dracula grófjának semmi köze sincs a valós történeti alakhoz, sőt székelynek nevezi magát. (Stoker a székelyekről még annyit sem tudott, mint azok a román történészek, akik elmagyarosodott románoknak tartják őket.)

Vlád a Dracula ragadványnevet apjától örökölte. Apja – Vlad Dracul=Ördög Vlád – azért kapta, mert a Sárkányrend tagja volt, és ennek a jelét, a sárkányt ördögnek nevezték. A Dracula nevet olykor írták Dragwlya-nak, azaz Dragulea-nak, és mivel a *drag* kedvest (dragul=a

Jankovics Marcell illusztrációja Iancu Laura: Élet(fogytiglan) című kötetéhez (2009)

kedves) jelent, megpróbálták a Dracula nevet ebből a Kedvesből eredeztetni. Csakhogy a havaselvi uralkodó másik ragadványneve Ţepeş, azaz Karós, márpedig a karóba húzás korántsem kedves kivégzési mód. (Az igazi szakember úgy húzta karóba felebarátját, hogy ennek a szíve ne sérüljön, hadd szenvedjen minél tovább. Ha erre nem értek rá, akkor a hasukon keresztül nyársalták fel az embereket. Ugyanakkor a fejlettebb régiókban fejlettebb és ötletesebb, vasból készült technikai eszközökkel kínozták halálra az áldozatot.) A karóba húzást sem Dracula találta ki, ennek már korábban divatja járta, de ő olyan tömegesen alkalmazta, hogy még az oszmánok is Karós bejnek (Kaziglu Bey) nevezték. Iorga szerint ő volt „a nagy mester ebben a sportban”.

Az égre meredő gyilkos karó méltán metafora, a félelem uralmi rendszerének metaforája. Az ilyen rendszerhez való viszonyulásnak sok lehetősége van. Ezek általában nem mentesek a morbiditástól. A Dracula-kultusz ezt példázza. Az úgynevezett Ceaușescu-korban a fél évezrede elhunyt vajda kultusza az éppen regnáló kommunista diktátoréval csengett össze. Ennek alighanem az egyik legmorbidabb és legszofisztikáltabb megnyilvánulása Marin Sorescu *A harmadik karó* – 1971-ben írt és 1979-ben bemutatott – színdarabja. Ez jól érzékelteti Karos Vlád kultuszának tragikomikus jellegét. De nemcsak azt. A mű azzal indul, hogy egy karóba húzott török és egy ugyancsak karóba húzott román beszélgetnek, majd megjelenik Dracula vajda. Élcelődik, végrehajt néhány szörnyűséget, okosakat mond, mint: „Kegyetlen vagyok, ám fáj nekem. Azt bünteted, akit szeretsz." Vagy: „A karónak mély gyökerei vannak ebben a földben. Ágakat hajt. Ágai a ti karjaitok. Láthatatlan katonáim." Aztán az imígyen elmélkedő vajda a középen álló harmadik karóba húzza saját magát, és amikor elhelyezkedik a díszes karó hegyén, közli: „Hódolat e földnek. A felszállásért. Az apoteózisért."

Az apoteózisnak – láttuk – nincs vége. A karó pedig ma már lehet a történetírás metaforája is. Ez a historiográfiai karó, rajta Draculával. Állandó ingamozgásban van, jelzi azt, ahogy Dracula megítélése a szélsőséges jó és rossz között mozog. Ioan Bogdan, aki a régi német és orosz elbeszéléseket kiadta, egyszerűen „lelkileg degeneráltnak" tartotta, aki miatt „szégyenkeznünk kell". A szégyenkezést némileg enyhítette azzal, hogy a vajda patologikus tetteit sejtelmesen félmagyar származásával magyarázta. Erre a kemény ítéletre a román történeti irodalomban nagyon ritkán hivatkoznak. Nem a magyar érzékenységet kímélik, egy törökverő harcost nem lehet kirekeszteni a nemzeti panteonból. Bogdan elmebeteg vajdáját átadják a feledésnek, és vele szemben egyre inkább az államrezont érvényesítő törökverő hőst állítják elénk. Ráadásul a magyar Mátyás király áldozatának állítják be, a budai királyi udvar által manipulált propaganda áldozatának, sőt – mintha a mai médiaerkölcstelenséget vetítenék vissza – médiaáldozatnak tüntetik fel, továbbá – eltúlzottnak vélelmezett – kegyetlenkedéseit a kor kegyetlenségével is magyarázzák. A kor valóban kegyetlen, és a karóba húzás bevett büntetési mód volt. (1479-ben el is rendelte a pápa egy erdélyi katolikus pap ama bűn alóli feloldozását, aki – miután Mátyás törvénykezésre kirendelte – egy „román eretneket hazai szokás szerint karóba huzatott" (*hereticum Vallacum iuxta morem patrie palo figi*), és egy jobbágyot felakasztatott.

A Dracula-legendákkal szemben mondhatnánk: Lássuk a tényeket! A tények azonban szövegek, amelyek alapján fantáziálunk, s a szövegek

többsége legalább annyira gyanús, mint magyarázatuk. Történésznek és olvasójának egyaránt résen kell lennie. Lassan már több írás látott napvilágot Draculáról, mint amennyi karót a vajda ellenfeleinek felállított. Mégis, olykor úgy érezheti az, aki belekap a témába, hogy egyik karó hegyéről a másikra ugrálva kel át a történelem mocsarán.

Dracula feltehetően 1431-ben Segesvárt született. Elképzelhető, hogy katolikusnak keresztelték, mert apja mint a Sárkányrend tagja felvehette a katolikus vallást. És ha ezt tette, nyugaton római katolikusként viselkedett, otthon görögkeleti ortodoxként. Ezt később annál inkább megtehette, miután 1439-ben kimondták az egyházi uniót, a latin és a görög rítust egymással egyenlőnek minősítették. Így az apa, majd fia az egész kereszténység harcosa lehetett. Ez a harc sok megpróbáltatással járt. Ördög Vlád ugyanis 1444-ben a tizennégy éves Vládot öccsével együtt túszként átengedte a szultánnak. Ezzel életveszélynek tette ki őket, mert Ulászló lengyel-magyar király annak ellenére, hogy békét kötött a szultánnal, a pápa utasítására mégis megindította seregét Várna felé, és ehhez a hadjárathoz a havaselvi vajda is adott harcosokat. Hogy mégsem végezték ki a túszokat, annak egyik oka a szultán homoerotikus fellobbanásaiban rejlett. Ugyanis megkívánta Dracula öccsét, aki jóval később Szép Radu (Radu cel Frumos) néven lépett trónra. Egyelőre a szultán elől egy fára mászott fel, és tőrjével még meg is sebezte ostromlóját. De a sebzett férfiú ezt elnézte, mert a vajdafiakkal zsarolhatta a hatalmon lévő vajdát.

1445-ben Ördög Vlád Hunyadival együtt harcolt az oszmánok ellen, de aztán átállt, és ezért 1447-ben Hunyadi János átment Havaselvére, és a maga pártfogoltját ültette a trónra, II. Vládiszlávot. A hatalmi harcban Ördög Vládot és idősebb fiát, Mirceát is megölték, aki Dracula édestestvére volt. 1448-ban, amíg II. Vládiszláv Hunyadi János balkáni hadjáratában vett részt, Dracula szultáni támogatással elfoglalta a havaselvi trónt. Ezt akkor még nem tudta megtartani, s előbb az oszmánokhoz, majd Moldvába és végül Erdélybe kénytelen menekülni.

Havaselve valamiféle oszmán–magyar kondomínium volt. A magyar király elismerte, hogy a vajda a szultánnak adózik, a szultán pedig elismerte azt, hogy a magyar király a havaselvi vajda hűbérura. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az erdélyi brassói és nagyszebeni kereskedők korábbi gyakorlatnak megfelelően szabadon forgalmazhatják áruikat. A portai adó viszont nyomasztó volt: tízezer ezüstforint, míg a moldvai vajda még csak kétezret fizetett. Ráadásul ezt a harácsnak nevezett adót olykor személyesen kellett átadni a vajdának, és még le is kellett borulni a szultán előtt.

Vlád 1456-ban térhetett vissza a havaselvi trónra, de immár Hunyadi támogatásával. Erdélyből támadt. A bojárok melléálltak, és Vládiszlávot megölték. Hunyadinak a havaselvi nyugalomra annál is inkább szüksége volt, mert Moldva ura már behódolt a szultánnak. Mindenesetre, amikor Hunyadi a brassói harcosokat Belgrádba hívta, azzal nyugtatta meg őket, hogy Vlád vajda biztosítja a védelmüket. Így maga is részese lett a nándorfehérvári győzelemnek. 1456 szeptemberének elején viszont oszmán követek jelentek meg Havaselvén Karós Vlád udvarában, és olyan békét akartak vele kötni, amelynek értelmében ő, a vajda átereszti az oszmán seregeket Magyarország felé. Vlád meg is írta Brassónak, hogy „íme, eljött az idő és az óra, melyet már korábban megjósoltam nektek", itt a török fenyegetés, és „figyelembe kell vennetek, amikor az ember vagy az uralkodó hatalmas és erős, akkor olyan békét köthet, amilyet akar; amikor azonban gyengévé válik, az erősebb rátör, azt csinál vele, amit akar." Keserű politikai tapasztalat és abból leszűrt bölcsesség. Vlád pedig, aki korábban „az ortodox katolikus hit védelmét" vallotta, követte a politikai tömegvonzás törvényét: átállt az oszmánokhoz, és ezért decemberben Hunyadi László mint országos főkapitány már Dant, Vládiszláv fiát küldte rá, hogy kivesse az uralomból – amiből nem lett semmi. Vlád eltette láb alól vetélytársát.

V. László magyar király pedig Hunyadi Lászlóval számolt le, és öccsét, Mátyást Prágába vitte. Innen két év múlva úgy szabadult, hogy királlyá választották. Nagybátyja, Szilágyi Mihály szervezte ezt meg, aki sógora, Hunyadi János örökébe akart lépni, és Magyarország keleti részeire terjesztette ki hatalmát. Közben kemény konfliktusba keveredett az erdélyi szász városokkal, és ezt Dracula ki is használta, mert Szilágyi szövetségeseként többször betört Erdélybe, és irgalmatlanul leszámolt az ott szervezkedő trónkövetelőkkel és azokkal, akik előle oda menekültek. A havaselvi vajda az oszmán–magyar kondomínium előnyeit jól kihasználta, mert Erdélyben Szilágyi embereként lépett fel, akit „urának és fivérének" vallott. Ellentmondásos helyzet alakult ki, mert a szász városok és Havaselve árucseréje mindkét fél számára létfontosságú volt, ugyanakkor a szász kereskedőknek kedvezett. Olyan privilégiumokat élveztek, amelyekben havaselvi kereskedők nem részesülhettek. Ezért Dracula kölcsönösségre törekedett. Biztosította az erdélyiek szabad kereskedelmi forgalmát, de azzal a kikötéssel, hogy előbb fizessék meg a vámot. A brassóiaknak, valamint a barcaságiaknak kellő fekete humorral megfogadta, hogy kötelezettségének „Istenbe vetett hittel és humanitással" élte végéig eleget tesz. Aztán a brassóiakat külön is az országában való szabad áruforgalmazásról biztosította, kiemelve azt, hogy „a mi embereink is szabadon mehessenek hozzátok, miként azt nekem

Mátyást királlyá választják (Mondák a magyar történelemből – Jankovics Marcell filmsorozata – 1986)

uram és fivérem, Szilágyi Mihály megparancsolta". Csakhogy Brassó város árumegállító joggal élt, ami azt jelentette, hogy a külhoni kereskedő áruját a piacon a hazai kereskedők és iparosok számára tovább kellett adja. Tehát csak nagyban kereskedhetett, kicsinyben nem, s így a kiskereskedői forgalomból kizárták. Dracula a maga városai számára hasonló árumegállító jogot biztosított. A gazdasági és a politikai ellentétek egymást erősítették. Brassó városa nem engedte meg a vajda egyik kereskedőjének a már megvásárolt acél átszállítását.

Dracula az erőszak világában nőtt fel, és maga is azt éltette. Első néhány hónapos uralkodásából azt a következtetést vonta le, hogy valós és lehetséges ellenfeleit családostul el kell tennie láb alól, javaikat pedig saját hívei között kell elosztania. A kortárs görög krónikás szerint húszezer férfi, nő és gyerek esett áldozatul a tisztogatásnak. Az ország „szervezetét teljesen átalakította". A fejedelmi tanácsot saját új embereivel töltötte fel. 1457-ben 12 tag közül nyolc már új volt, aztán az elkövetkező

években már csak egy régi tag szerepelt. Uralkodása idejéből nem maradt fenn egyetlen birtokadományozó oklevél, arról viszont tudni, hogy nővérének nászajándékozásra két falut vásárolt meg, elég borsos áron.

A régi bojárok kezdetben még támogatták Draculát, de aztán visszavonultak, és nyilván bepanaszolták a szultánnál. Az új emberek és a bűnrészesek pedig – a politika örök törvényeinek megfelelően – érdekeiknek megfelelően ragaszkodtak urukhoz. A havaselvi uralkodó a szultánt azzal nyugtatta meg, hogy azokat likvidálta, akik képesek lettek volna a magyarokkal szövetkezni. Aztán amikor a szultán magához rendelte, mert már háromévi adóval elmaradt, a török krónikás szerint azzal mentette ki magát, hogy nem hagyhatja el az országot, mert „országom népe meggondolatlan, tisztségviselőim és alattvalóim kétszínűek", távollétében azonnal alávetik magukat a magyar királynak, aki elveszi trónját. Valószerű mentegetőzés. Mint ahogy az is valószerű, hogy miután otthon rendet csinált, és eltette láb alól azt a trónkövetelőt, aki Mátyás király pártfogoltjaként lépett fel ellenvajdaként, 1460 őszén maga szövetkezett Mátyás királlyal. A szövetséget később dinasztikus házassággal is megpecsételték, vagy lehet, hogy csak akarták, Mátyás egyik nőrokonáról szólnak a források, akinek nevét még nem ismerjük. Az elszántságot mutatja az is, hogy olyan dukátot bocsátott ki, amelynek egyik oldalán az uralkodó olyan országalmát tartott a kezében, mint a bizánci császárok, és tegyük hozzá, a magyar királyok is. Nem tudni, hogy ebbe a fordulatba milyen mértékben játszott bele az, hogy a csendes bojári ellenzék – jobb híján – oszmánbarát uralkodót szívesebben látott volna a trónon, és annak rendje és módja szerint a szultánnál feljelentették. Nem tudni, hogy miben egyezett meg Mátyás és Dracula. Elképzelhető az is, hogy a román vajda siettette a háború kitörését, és a szövetségben nem bízva gyorsan és önállóan kezdeményezett. Oszmán–magyar háborút akart kiprovokálni, olyan helyzetet teremteni, amelyben Mátyás már nem maradhat semleges, és keresztény kötelességének eleget kellett tennie. Igaz, a szultán is szorongatta az elmaradt adó miatt. Sőt, ami talán sokkal nagyobb súllyal esett latba, 500 fiút követelt. Ez pedig azt a benyomást keltette, hogy az oszmán hatalom bevezeti a gyermekadót, mint azt a birodalomba betagolt Balkánon tette. Ráadásul a határ menti pasák is nyugtalanították az országot. Tehát a havaselvi vajda okkal érezhette, hogy egyetlen kiút a teljes leigázás ellen a harc. Gyors támadás az egyetlen válasz a provokációkra. Annál is inkább, mert tudhatta, hogy eddigi engedetlenkedése miatt a szultán lecserélheti fivérére.

A havaselvi ellenállás esélyeit azonban rontotta Mátyás király ingatag helyzete. Az ifjú király ugyanis kemény harapófogóba került. A főurak

gyámkodásától úgy akart megszabadulni, hogy apja örökébe lépve kiaknázza a nándorfehérvári győzelem kínálta lehetőségeket, és kemény fellépéssel megállítja az oszmán nyomulást. Csakhogy ennek elejét vették a főúri hatalmi harcok. Így 1459-ben az oszmánok elfoglalták Szendrőt, és ezzel Szerbiát bekebelezték. Közben néhány magyar főúr Frigyes császárt magyar királynak választotta, aki egyébként a Szent Koronát unokaöccse, V. László halála után gondosan magánál tartotta. Mátyásnak ezért a császárral kellett rendeznie viszonyát. És okkal gondolhatta, hogy bár a császárral vívott nyugati háború erőit elvonja, mégis az esetleges keleti oszmán háborúval II. Piusz pápát maga mellé tudja állítani a császár ellenében. Frigyes ugyanis alkalmatlannak bizonyult bármiféle keresztes hadjáratra, noha többször is fogadkozott a feladat vállalására. Mivel a pápa szívén viselte a keresztes háború ügyét, okkal számíthatott arra, hogy a császárt rá tudja szorítani Hunyadi Mátyás fiának támogatására. A román vajda Magyarországon kívül csak Kaffával vette fel a diplomáciai kapcsolatot, de ő is okkal számított nyugati keresztény segítségre.

A háború kezdeteiről a leghitelesebben maga Dracula számolt be Mátyás királynak 1462 februárjának elején. Kettős színjátékkal kezdődött a harc. A szultán a nikápolyi várnagyot, Hamza béget azon ürüggyel küldte a havaselvi vajdához, hogy a dunai határt jelöljék ki, eközben ejtsék fogságba, és vigyék Bizáncba. De fordítva történt. A vajda fogta el a béget, majd Giurgiu várát úgy foglalta el, hogy a török foglyok bebocsátásért kiabáltak, és amikor megnyílt a kapu, a románok hatoltak be. Megindult a frontális támadás. Dracula harcosai mintegy hat helyen egyszerre keltek át a befagyott Dunán, hogy a gázlóknál álló oszmán hídfőket és környéküket pusztítsák. Ennek hírére állítólag Bizáncban már a meneküléshez készülődtek. A Balkánon pedig a lázadás szele megcsapta a kereszténye ket. Ez az állítás azért nem valószínű, mert a janicsár emlékíró úgy emlékezett, hogy törököket és kereszténye ket egyaránt lemészároltak, aztán elevenek és holtak orrát levágták, hogy Mátyásnak küldjék el. Maga Dracula február 11-én arról írt Mátyásnak, hogy 23 884 törököt és bolgárt öltek le, emellett pedig sokakra rágyújtották a házat, másoknak pedig nem hozták elő a fejét. (Jó egy hónap múlva a sárosi adószedő arról hallott, hogy Dragulia 24 ezer törököt ölt volna meg.) Állítólag Hamza bég fejét is elküldte Budára. Az oszmánok Brăilanál is támadtak. Valahol a város körül Dracula május végén olyan kemény csapást mért az oszmán seregre, hogy van, aki ennek tulajdonítja a bizánci pánikot. Aztán megjött az oszmán flotta is, és felégette Brăilát, a legfontosabb havaselvi kereskedelmi kikötővárost.

Közben Nagy István moldvai vajda, Dracula unokatestvére, aki 1457-ben havaselvi segítséggel foglalta el trónját, ki akarta használni

az alkalmat, hogy visszavegye Kiliát, amelyet még Hunyadi János vont a saját fennhatósága alá, és azután is magyar helyőrség védte a várat, amely állta az oszmán és moldvai ostromot. Nagy István június 22-én úgy megsérült, hogy kénytelen volt elvonulni.

A moldvai intervenció mai vagy minapi nemzeti szempontból kínos mozzanat. Hiszen éppen az oszmánok ellen küzdő havaselvi vajdát támadta hátba. Hogy a moldvai vajda csak az oszmánokat akarta megelőzni, azzal lehet kimagyarázni, hogy Moldva jogos tulajdonát vissza akarja venni. Valójában Kilia vámjövedelmeinek visszaszerzése volt a cél.

Június elején a szultán hatalmas sereggel Nikápolynál átkelt a Dunán, amely 250 janicsár életébe került. Ezért a szultán a harci szellemének fenntartása érdekében 30 ezer aranyat osztott szét katonái között, és minden janicsárnak lehetővé tette, hogy vagyonát arra hagyhassa, akire akarja. Ez jó hatást tett, de azért féltek, főleg az éjszakai támadások miatt. Az oszmán krónikás szerint „a büszke had 30 napon keresztül úgy árasztotta el Havaselvét, miként a tenger hullámai". Csakhogy ugyanez a krónikás előtte vízhiányra panaszkodott, és a hőségre, „a nap úgy égetett, hogy a harcosok páncélján kebabot lehetett volna készíteni". A szultán pedig keményen megbüntette azokat, akik a sereget vezették.

Dracula is kitett magáért. Amit lehetett, felégetett és elpusztított az oszmán sereg előtt. A nőket és a gyerekeket a hegyekbe menekítette. De a 12 évesnél idősebb fiúknak hadba kellett szállnia. A többszörös oszmán túlerővel szemben csak a gerillaharc ígért sikert. A szultáni főseregről leváló kisebb egységeket meg is tudták semmisíteni. Nyílt csatába bocsátkozni öngyilkosság lett volna. Sikert az éjszakai rajtaütés ígért. Június 17-ről 18-ra virradó éjszaka folyamán Dracula több ezer lovassal rohanta meg az oszmán sátortábort. Az oszmán krónikások szerint keményen állták a sarat, sőt a 60 ezres havaselvi seregből csak ezer menekült meg, és maga a vajda is megsebesült. A görög krónikás szerint mindkét fél részéről csekélyek voltak a veszteségek, de az egyik oszmán egység a havaselviek után eredt és ezer foglyot ejtett, akiket szultáni parancsra kivégeztek. Ez válasz volt arra, hogy korábban Dracula oszmán vezéreket és még szultáni követet is karóba húzatott. Aztán – írja a görög krónikás – amikor a szultán elhaladt Târgoviște fejedelemi székhely mellett, maga is elámult a mintegy 3 km hosszú és 1 km széles karóerdő láttán, a 20 ezer karóba húzott férfi, nő és gyermek látványától, és megvallotta, hogy „nem tudja elvenni olyan férfi országát, aki ily nagy dolgokat csinál, és ily rendkívüli módon él a hatalommal és az alattvalóival. Még azt is mondta, hogy az a férfi, aki ilyen nagy dolgokat cselekszik, többre lenne érdemes. A törökök pedig látván a karóba húzott sokaságot, nagyon megrettentek." Ez, ha nem is így igaz, jól jellemzi a

korabeli hatalmi technikákról élő nézeteket. És azt is, hogy a kegyetlenség egyszerre kelt csodálatot és tölt el félelemmel. Sőt, el lehet mondani, hogy Dracula, nevének megfelelően szándékosan alakított ki magáról ördögi imázst: így akarta az aszimmetrikus konfliktusban az ellenséget elrettenteni.

Az éjszakai támadásnak híre ment. Modrusi Miklós (Nicolò Modrusiense) püspök, pápai legátus, aki 1463 elején jött Budára, az itteni szóbeszéd alapján arról írt, hogy az éjszakai „villámtámadás" teljes sikerrel járt volna, ha a vajda parancsnokai is akcióba léptek volna, de nem mertek. Viszont – írja a legátus – „azoktól, akik ebben a csatában részt vettek, megtudtam, hogy a török császár azon éjszaka elvesztette a reményt, alattomban megszökött a táborból, és szégyenletes megfutással akarta folytatni útját, de barátai megdorgálták és szándéka ellenére visszavitték" a tetthelyre. Miután látta a hatalmas veszteséget és megtudta, hogy magyarok segítséget nyújtanak Draculának, gyorsan átkelt a Dunán, július 11-én már megérkezett Drinápolyba. Valóban, a szultán sietett haza, de célját elérte, Szép Rádut ültette trónra. Dracula maradék csapatával Erdélybe menekült, ahol aztán Mátyás királlyal tárgyalt, aki végül novemberben elfogatta és magával vitte. Az oszmán krónikás pedig kellő károrömmel nyugtázta a fejleményt: „A kisebb rész, mely az ütközetből megmenekült, a dög vezérrel együtt Magyarországba futott.

Magyarországnak ő sok kárt tett,
Saját lábán ment oda vesztére.
Az oroszlán körmei közül menekülve
A macska körmei közé jutott;
mert elfogták és börtönbe vetették,
hol lelke a pokolra költözött."

Janus Pannonius pedig ünnepi dalt zengett annak örömére, hogy „Láncot hord végre a zsarnok": Dragula.

Viszont máig sorjáznak a kérdések: Miért fogta el Mátyás a román vajdát? És milyen volt az a fogság? Mi lehet a valóságfedezete azoknak a kegyetlenkedéseknek, amelyek miatt a pokolba küldték a román Draculát? Egyáltalán ki írta, vagy kik írták a kegyetlenkedéseket ecsetelő rémtörténeteket?

A draculógia művelőinek jelentős része – mint elöljáróban említettem – Mátyás királyt ültette és ülteti a vádlottak padjára, aki szándékosan húzta volna az időt; a rémtörténetek pedig a budai udvar termékei. Elég volt megtudni azt, hogy Mátyás a pápai legátusnak a havaselvi vajda

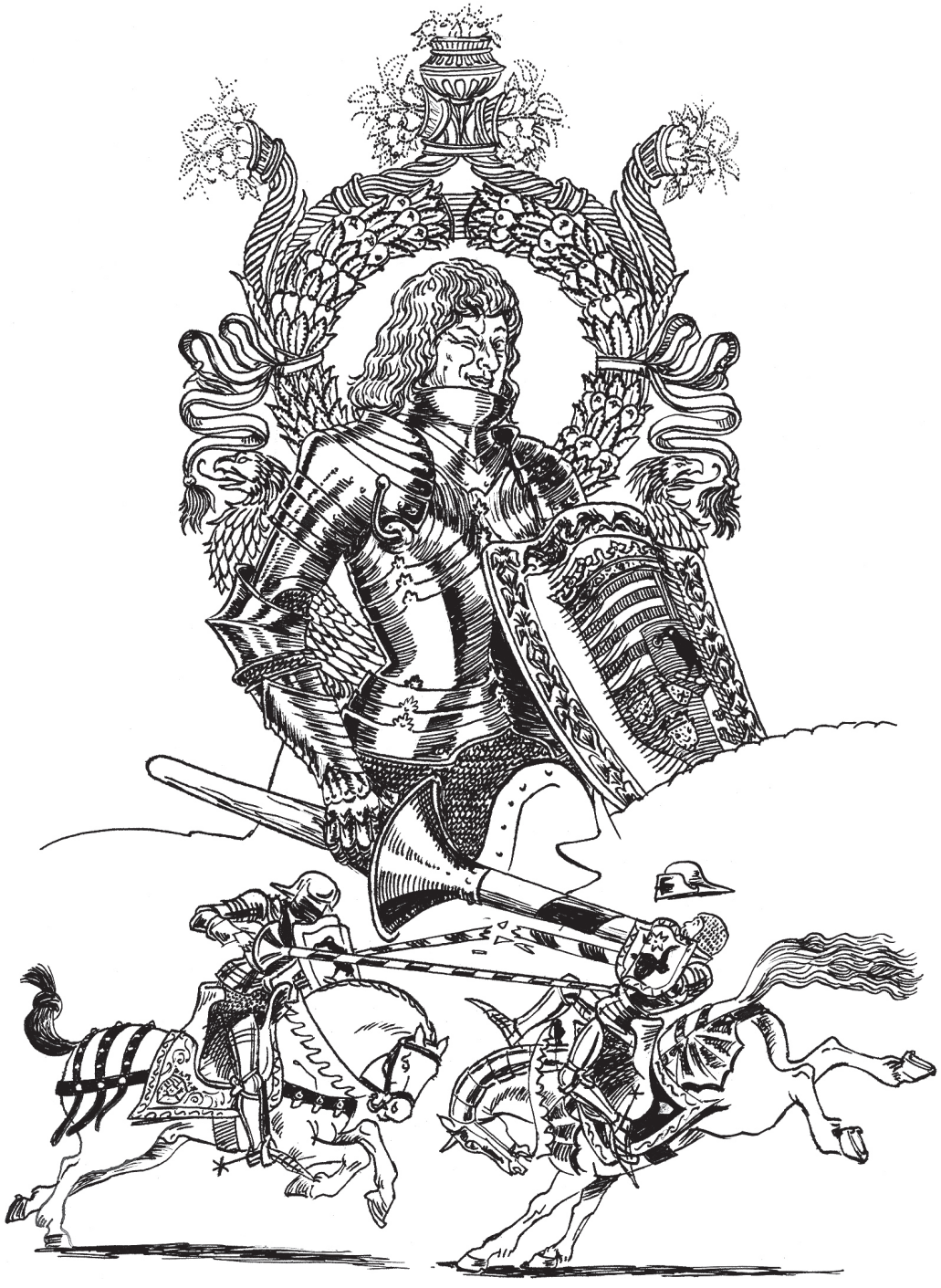

Mátyás legyőzi Holubárt (Gesta Hungarorum – Jankovics Marcell filmsorozata – 2017)

kegyetlenkedéséről beszéljen, már kész is lett a konstrukció. A magyar király a rémtörténetek terjesztésével akarta kimagyarázni magát amiatt, hogy nem folytatta az oszmánellenes háborút. Ez az 1960-as évekre jellemző összeesküvés-elmélet. Majd jöttek a ’80-as és ’90-es évek. Ekkor a budai-tézis hívei lecsaptak Janus Pannoniusra, idézett verse lehetett a bűnjel. Ez valóban tanúsítja, hogy míg Mátyás Erdélyben tartózkodott, Budán már hallottak a havaselvi vajda kegyetlenkedéseiről. De hogy a humanista költő vetette volna a papírra a primitív Dracula-történeteket, arra semmi bizonyíték. Az idézett versben a költő „tél közepén” a királyt arra szólítja fel, hogy térjen már haza. Jogos a feltételezés: költőnk, aki Itáliában érezte magát otthon, nem szerette a hideget, félt, hogy esetleg őt is Erdélybe hívja a király, ezért szerette volna már Budán látni urát.

Kétségtelen, Mátyás király szeptember második felében érkezett Brassóba. Előtte rendeznie kellett viszonyát Frigyes császárral, egyeznie kellett arról, hogy mennyi pénzért adja át a Szent Koronát. (A koronázásra is csak 1464-ben sikerült sort keríteni.) Közben a magyar királynak le kellett kenyereznie Giskrát, aki még néhány éve bátyját és őt elfogta, és akadt olyan pillanata, amikor a magyar királyságot a lengyel királynak ajánlotta fel. Később a császár híveként tartotta magát, amíg Mátyástól nem kapott birtokot és tisztséget, hogy immár hadvezérként szolgálja törvényes uralkodóját. Májusban még össze kellett hívni az országgyűlést, hogy a nemességet be lehessen kapcsolni a hadviselésbe. Mérlegelni kellett azt is, hogy vajon az oszmánok nem Nándorfehérvárra akarják mérni a fő csapást? Ha ugyanis ezt elfoglalják, Havaselve úgyis az ölükbe hull. Az őszi felvonulás viszont nem kései, mert a télhez közeledve az oszmánok erőiket visszavonták. Hunyadi János is ezért és ilyenkor, év vége felé indította hadjáratait.

Mátyás sok mindent hallhatott Brassóban, tudomásul vette Szép Rádu fejedelemségét, ez pedig hűséget fogadott a magyar királynak, és így Havaselve továbbra is kettős kondomínium maradt. Ezek után a nagy kérdés az lett, hogy mi legyen Draculával. Hiszen, ha Erdélyben marad, és nem mond le trónigényéről, állandósul a határszéli nyugtalanság. A kérdést azonban maga Dracula oldotta meg. 1462. november 7-én olyan levelet írt a szultánnak, amelyben tudatta, hogy „ma seregemmel a magam földjére indulok, s bízom Istenben, hogy ha parancsod meg nem akadályoz benne, akkor meg is szerzem azt. Alázatosan kérem tehát Nagyságodat, hogy ne tekintsd eltévelyedésemet és súlyos vétkemet, hiszen oktalanságomban vétkeztem ellened s cselekedtem gonoszságot a földeden –, hanem könyörüljön meg rajtam kegyességed, s engedje meg, hogy elküldhessem hozzád követeimet. Ismerem Erdély egész területét és egész Magyarországot, tapasztalatokat szereztem földjéről és belső

helyzetéről egyaránt. Ha Császári Nagyságod beleegyezik, vétkemért engesztelésül Erdély egész földjét a kezedbe helyezhetem; ha pedig azt birtokba vetted, már egész Magyarországot hatalmad alá vetheted. A továbbiakat követeim fogják ismertetni előtted. Én, amíg csak élek, töretlen hűségű szolgád leszek. Isten sokáig éltesse hatalmas birodalmadat!"

A levél középbolgár eredetije ismeretlen, Piusz pápa emlékirataiból ismerjük, az egyházfő nyilván Mátyástól kapta meg. De hogy Mátyás kitől, azt megint nem tudni. Sőt, hitele is kétséges. Vérmesebb elmék szerint Mátyás hamisította, mások szerint a szászok. A már említett Bogdan arra hajlott, hogy a levél hiteles, és a vajda elméjének elborulására utal. Mátyásnak ugyanis nem volt szüksége arra, hogy a pápa előtt igazolja, miért vette őrizetbe Draculát. Hitelesnek tartotta a levelet a nemzeti profétizmusban jeleskedő Vasile Pârvan régész is. Iorga szerint „az ilyen hazug ajánlatok akkor napirenden voltak". A „bolond" Dracula levélhordozóját pedig az új vajda, Szép Radu emberei kapták el, és uruk juttatta el a magyar királyhoz, akivel ki is egyezett a *status quo*, azaz a brassói kereskedelem zavartalanságának biztosításában. Iorga később módosította szigorú véleményét, a levelet hamisítványnak minősítette, de nem találgatta, hogy ki lehetett a tettes. Ma a történészek többsége hamisítványnak tartja a levelet – egy-két komoly kivétellel. Kétségtelen, Mátyásnak jól jött e levél, akár hamisítvány, akár eredeti. Különösen nem botránkozhatott meg, hiszen főurai sem voltak sokkal különbek. Viszont bátyja esetéből tanult, főurat nem gyilkolt, apja sem tette, mert tudták, hogy milyen reakciókra számíthatnak.

1462-ben Mátyás csak egyet tehetett: Draculát kivonja a forgalomból, még akkor is, ha esetleg azok a bizonyos levelek hamisítványok voltak, és ezt ő maga a király is tudta. Hiszen Havaselvére támadni nem lett volna értelme, csak abban az esetben, ha elsöprő erővel átkelnek a Dunán és folytatják az utat Bizánc felé. De hol volt az az elsöprő erő? És ha lett volna, ilyen támadás azért is kockázatos, mert esetleg az oszmánok Buda felé törnek. Racionális lett volna az átkelés a Kárpátokon abban az esetben, ha Draculát lelkesen várta volna a népe. És netán még Moldva is csatlakozott volna egy ilyen offenzívához. Csakhogy ennek ellenkezője igaz. Nem is beszélve arról, hogy Havaselvét az oszmán sereg felélte, állatállományából, amennyit lehetett, elhajtott. Ha Dracula Erdélyben marad, állandó konfliktus forrása lett volna, hiszen aligha mondott volna le a visszatérés lehetőségéről. Az 1450-es években Hunyadi János többször is ráírt a szász városokra, hogy ne támogassák a trónkövetelő trónra törő szándékait, ugyanis csak megzavarta volna az oszmánokkal kötött békét. 1462-ben a józan stratégiai számítás is azt kívánta, hogy Mátyás áttegye az oszmánellenes frontot Boszniába. Hiszen ebben az

esetben jobban számíthatott Velence és Róma segítségére. Havaselve ügyében hallgatólagosan kiegyezett a szultánnal, a román fejedelemség státusa továbbra is a kettős hűbéri függés maradt, de immár nem 10, hanem 12 ezer forint évi portai adóval.

Boszniát viszont elfoglalták az oszmánok. A bosnyák király is elesett a harcokban. Ezt is többen – Dracula mellett – Mátyás számlájára írják. Segíthetett volna, de nem akart: büntetni akarta mindkettejüket vélt vagy valós hintapolitikájuk miatt. Valójában Mátyás király felmérte az erőviszonyokat és a terepet. Míg Havaselvén a bojárok akartak békét az oszmánokkal, Boszniában a bogomilek szíve inkább az oszmánokhoz húzott, mint a keresztényekhez, tömegesen tértek át az iszlámra. Mátyás király 1463-ban szövetséget kötött Velencével, és aztán elfoglalta Jajca várát a környező kisebb erődítményekkel. Így Bosznia egy részéből ki tudott alakítani egy olyan ütközőállamot, amely némi védelmet biztosított Horvátország számára. A magyar királyság erejéből az oszmánokkal szemben már csak végvári harcokra futotta, és arra, hogy néhányszor, mint a sarokba szorított állat, odakapjon a támadónak.

(Folytatjuk)

TAXNER-TÓTH ERNŐ

ÖSSZEESKÜVŐSDI EGYETÉRTÉS NÉLKÜL

A Martinovics-kérdés

1. rész

„Ma is nehéz megérteni, hogy egy ilyen furcsa fantaszta, mint Martinovics Ignác, miként tudott oly sok kiváló embert belerángatni az összeesküvésdibe…."[1] – írta Miskolczy Ambrus 2020-ban megjelent kétrészes szabadkőműves tanulmányában. Találó megfogalmazás az „oly sok" kiválóság „belerángatása", de nézzük meg, volt-e valójában „összeesküvésdi"?

Martinovics olyan fantaszta volt, akinek képzeletét több korabeli újdonság megragadta, tovább azonban nem jutott. Olvashatott többek között Blanchard[2] bécsi és varsói – sikeres – repülési kísérleteiről, de egyiknek sem volt szemtanúja, később viszont (sok más mellett) azzal dicsekedett, hogy léghajót is tervezett. Ez is elveszett az általa föltalált több más gép terveivel együtt. Akik Martinovicsról szóló írásaikban ezeket megemlítik, egyiket sem láthatták. Néhány írása – köztük egy filozófiai tárgyú – fennmaradt, s jelzi szakmai tájékozottságát, noha Kant ismeretéig nem jutott el. Filozófiai ismereteit többen méltatták, bár nem túl meggyőzően. Természettudományos művei szintén ismertek, a politikai tárgyúak között van, amelynek szerzősége vitatott, de különösebb érdeklődést egyik sem keltett. Az ellene indított perben szereplő két kátén kívül neki tulajdonítható a heves Bécs-ellenes kritikát tartalmazó „Görani levél".[3] A perben tett vallomásai erősen ellentmondanak egymásnak, nemcsak a tények beállításában, de a védekező szándék irányát illetően is. Megalázkodás és dicsekvés, fölajánlkozás és saját lehetőségeinek szélsőséges eltúlzása váltakozik bennük. Martinovics ellentmondásos mértékű eredményeket ért elé több területen, széleskörű érdeklődése azonban vitathatatlan.

[1] Miskolczy Ambrus: *A régi magyarországi szabadkőművesség kozmopolitizmus és nacionalizmus között*. 2. rész. *Magyar Szemle* (Új Folyam, XXIX. sz.), 2020. november–december, 35.

[2] A *HNT* beszámolója szerint Bécsben „Bé dugá *Blanchard*, a' maga Rágalmazóinak szájokat; meg nyerte a' *Bétsi* Nép' jó indúlatját," nem hiába tett már harminchét „égi utakat" Európa „különféle Tartományainak bámulására", szerda délben sikeresen fölszállt nagyszámú nézőközönség jelenlétében. Kihozták a „fel puffadt golyóbisát azon hely elibe, a' hol *Ferentz, Jósef, Antal, és János* Fő Hertzegek ültek." A „golyóbis" sikeresen fölszállt, s Pozsony irányában kétóránya Bécstől Entzesdorfig jutott. Nagy szenzáció volt. „Úgy hallyuk, hogy még nagyobb utazást fog tenni Blanchard nem sokára." (HNT, 1791. július 8.)

[3] Egy olasz publicista írásaként e néven szűk körben terjedt az a bécsi politikát erősen bíráló „újságcikk", ami a hozzáfűzött magyarázat szerint francia hivatalos lapban jelent meg, de az adott szám nem jutott el Magyarországra.

Ignacz Martinovics (1755–1795) Pesten született, több nyelven jól beszélt, de magyar nyelvű írása nem maradt fenn. Piarista és ferences iskolában nevelkedett, az utóbbiban felsőfokú végzettséggel tanított, közben szerzetesi fogadalmat tett. Hiába pályázott a nagyváradi királyi akadémia tanári állására, nem alkalmazták. Valószínűleg II. József – jó előre megismert – terve a budai (Fő utcai) ferences kolostor áthelyezésére, és a rend lehetőségeinek hitéleti munkára korlátozása[4] késztette Jakosics apátot arra,[5] hogy 1781-ben Lengyelországba, a galíciai bródi ferences kolostorba küldje Martinovicsot és egy társát. Nem tisztázott, hogy ott meddig maradt, s mikor ment Lembergbe, ahol II. József (és a kormányzó) nemsokára létrehozta a tartományi székhelyeken szükségesnek tartott egyetemet.

A Habsburg Birodalomhoz tartozó városban nagy hiány volt németül beszélő és tanári munkára is alkalmas emberekből. Martinovics ott 1783-ban akadémiai, majd egy év múlva egyetemi tanári kinevezést kapott. Néhány sikeres év – és a császár halála után – itt is megváltozott az egyetem működési rendje, Martinovics feltehetőleg emiatt hagyta ott állását, amelynek feladatkörében „Experimentális Fizikát, és Mekhanikát" tanított. Abban a reményben érkezett Pestre, hogy itt új megélhetési lehetőségre talál. Az egyetem – részben szabadkőművesekből álló pályázatbíráló testülete – azonban elutasította tanári pályázatát.[6] Úgy érezte, a kiemelkedés lehetőségét Bécsben, II. Lipót tágabb körében[7] találhatja meg, ahol két, Pestről menekült „jozefinista" – Alois Hoffman és Franz Gotthardi[8] – vette szárnyai alá. II. Lipót halála után azonban a titkosrendőrség (gyors és újabb) átszervezése a kevéssé fontos besúgók közé sorolta, az új uralkodó szóba se állt vele. Sértődöttsége, csalódása óriási dühöt váltott ki belőle. A rá jellemző szélsőségességgel támadt – a neki megközelíthetetlen – I. Ferenc (és tanácsadói) ellen.[9]

[4] Az addig sikeres ferences iskolák megszűntek, akárcsak néhány évvel korábban a jezsuitákéi.

[5] Jakosics apát mindvégig követte fráterének életútját, több dokumentumot megőrzött róla. Az ügy háttere II. József rendelete a szerzetesrendek új feladatairól.

[6] Martinovics abban a meggyőződésben pályázott pesti állásra, hogy bírja a bécsi Tanulmányi Hivatal támogatását. II. József halálával azonban a tanári pályázatok elbírálása visszakerült az egyetemek jogkörébe, így bécsi szabadkőműves támogatóinak nem állt módjában (talán szándékában sem) a kinevezésének befolyásolása.

[7] Személyesen talán háromszor fogadta az uralkodó.

[8] Leopold Alois Hoffmannt (1759–1801) II. József helyezte Pestre az egyetem német nyelvtanárának. Írásait a magyarság lenézése, a németekkel szembeni történelmi adósságának hangsúlyozása jellemzi. Részt vett a pesti szabadkőművesség átszervezésében, s valószínűleg Gotthardi révén került kapcsolatba a titkosrendőrséggel. A császár halála után Pestről Bécsbe menekült, ahol egyetemi katedrát kapott, és rendkívül fontos szerepet töltött be (Mályusz Elemér, Denis Silagi és Adam Leopold Wandruszka egybehangzó állítása szerint) II. Lipót propagandájának kiterjesztésében és besúgóhálózatának kiépítésében. Termékeny író volt: az Osztrák Nemzeti Könyvtár közel száz művét őrzi.

Franz Gotthardi (1730-1796) pesti kereskedő, kávéháztulajdonos. II. József a helyi titkosrendőrség vezetőjének nevezte ki, majd II. Lipót idején az ő – új – titkosszolgálatának bizalmas vezetője lett.

[9] Személyét I. Ferenc semmilyen tisztség betöltésénél nem vette figyelembe, de apja emlékére kedvezett neki az apáti cím megítélésekor, és a szerzetesi eskü megszegése miatti per során is.

Martinovics kapcsolata a szabadkőműves mozgalommal két-három lembergi évére korlátozódik. Kizárólag erre épül az a föltételezés, hogy az újjáalakult pesti páholynak tagja lehetett. Eltekintve attól, hogy 1782 után nem élt a városban, ott csak látogatóként fordult meg, nincs adat páholytagságáról. Az 1791–1794 közötti évekből viszont fennmaradtak (de időközben megsemmisültek) Martinovics besúgójelentései, amelyek – egyebek között – a szabadkőművességet fölszámolni akaró uralkodói szándékot szolgálták.[10] Bécsben udvari kémikusnak, illetve (címzetes) apátnak nevezte magát úgy, hogy máig nem tudható biztosan, e címeket valóban megkapta-e.[11] Életvitelének anyagi feltételét professzori nyugdíja és a titkosrendőrségi munkájának alkalmi díjazása biztosította. Bekapcsolódott a helyi középréteg társasági életébe, annyit biztosan tudunk, hogy részt vett a kereskedő Johann Hackel házában rendszeresen tartott nagyobb létszámú összejöveteleken, ahol szabad szellemű beszélgetés folyt, gúnyverseket szavaltak, forradalmi dalokat énekeltek. Minderről magától értetődően jelentettek I. Ferenc titkosrendőrségének megbízottjai.[12]

A történet innen kissé regényes. Martinovics még Lembergben kötött barátságot Hackellel, akire – más vendégek megfigyelése szerint – nagy hatással volt. Az összejövetelek résztvevőit azonban nagyrészt nem a házigazda, hanem a híres költő, Blumauer hívta meg. Az ő baráti köre a bécsi szellemi elithez tartozott. Közülük néhányan lenézően írtak a szószátyár Martinovicsról. (E körbe Martinovics nem tartozott bele, ő a kereskedő Hackel vendége volt.) Osztrák kutatók szerint Hackel szép és társaságvonzó felesége Blumauer szeretője volt.[13] A költő a Hackel-házban lakott, és kétes üzleti kapcsolatok fűzték egyrészt a házigazdához, másrészt a titkosrendőrségnek jelentő Joseph Vinzenz Degenhez. Tény, Hackel 1794. júniusi letartóztatásával, majd elítélésével a költő megszabadult szeretője férjétől, könyvüzlete viszont Degen tulajdonába ment át, és új tulajdonosának jómódot biztosított. Nehéz elhárítani a gyanút, hogy a besúgónak személyes érdekében állt Hackel

[10] A szabadkőnűvesség már II. Józsefet is zavarta, saját politikájának támogatására II. Lipót Alois Hoffmann irányítása alatt egy titkos ellenszervezetet létesített. Hoffmann munkatársa volt a magyarországi titkosrendőrség korábbi feje, Gotthardi, aki szintén Bécsbe menekült. Ő alkalmazta Martinovicsot.

[11] II. Lipót állítólag élete utolsó napján nevezte ki udvari kémikusnak, ami udvari tanácsosi ranggal járt. A címzetes apát viszont nem egyházi méltóság volt, hanem sajátos királyi elismerés. A kinevezési oklevelet a Magyar Udvari Kancellária kiállította Martinovicsnak, de – tudomásom szerint – magas kiállítási díja miatt az okmányt nem vette át, csak használta a címet, ami nem járt semmilyen jövedelemmel.

[12] Helyesen: I. Ferenc a korábbi, II. József alatt működő szervezetet élesztette újjá, amely Martinovicsot alacsonyabb beosztásban foglalkoztatta. Élére visszakerült a kiváló képességű (szabadkőműves) Pergen gróf, Galícia korábbi kormányzója és az ausztriai tartomány iskolarendszerének fő kidolgozója.

[13] Alois Blumauer (1755–1788) bécsi szabadkőműves költő. Johann Hackel (1750–1816) szerencsejáték-kereskedő a bécsi Grabenen: „ide való polgár, kereskedő és kotzkás, hazája 's fejedelme iránt mutatott hívtelensége miatt" minden jogától és vagyonától megfosztatták, táblával a nyakában (amit három napig viselt) megszégyenítették. Bécsben harminc évet kapott.

Az ember tragédiája: A forradalom (Jankovics Marcell filmjéből – 2012)

és Martinovics letartóztatása. Az ő jelentéséből vette a bécsi titkosrendőrség azt az állítást, hogy Martinovics Magyarországon forradalmi céllal titkos társaságot szervezett, tíz- (más állítása szerint száz-)ezreket tud mozgósítani. Martinovics újabb írásairól is minden bizonnyal csak néhányan tudtak – Magyarországon is. Laczkovics régebbi barátja volt, Hajnóczyval először az előző év őszén Bécsben találkozott, a letartóztatottak közül ismerte még Szentmarjayt, Sigrayt és Batsányit (az utóbbit Bécsből).

A francia nemzetgyűlés 1792. november 18-i határozata támogatást ígért minden ország szabadságharcosainak. Ebből az európai királyságok különböző időpontokban vonták le azt a következtetést, hogy meg kell rendszabályozni saját radikális ellenzéküket, amely francia támogatással veszélyes lehet. Angliában például 1793-ban több személyt letartóztattak és bíróság elé állítottak, de a jakobinusok bukása után e

pereket vagy fölmentéssel, vagy enyhe ítéletekkel zárták le. A Habsburg Birodalom késve érezte meg a párizsi ígéretben rejlő veszélyt.[14] Saurau gróf, helyettes rendőrminiszter (az egyik legismertebb szabadkőműves) 1794 júliusában fordult a császárhoz engedélyért tekintélyes bécsi „összeesküvők" letartóztatása végett. Ennek szükségességéről egyrészt azzal győzhette meg I. Ferencet, hogy fölmutatta (Degen jelentése alapján) egy katonatiszt szervezésében várható bécsi fölkelés tervét. Azét a Hebenstreit főhadnagyét, aki előzőleg (állítólag) Párizsba küldte egy új fegyver tervét, a Konventtől várt támogatás reményében. (Ezért ítélték halálra és végezték ki Bécsben.) Ennél is fontosabb lehetett, hogy a titkos szervezkedés élén ismert – és régen megfigyelt – személy állt, akinek baráti kapcsolatai a legfelső körökig (államtanácsosokig, főpapokig) értek. Tudni lehetett azt is, hogy Andreas von Riedel báró jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, s valóban nagyszabású tervek megvalósításán dolgozik. Közismert, hogy I. Ferenc ekkor még a Német-római Birodalom császára volt, nyilván nem mondott le arról, hogy a német egységet bécsi központtal valósítsa meg. Riedel viszont azt vallotta, a Habsburg területek különböző népeinek az érdekei annyira ellentétesek, hogy semmiféle nagyobb változás kedvéért nem lehet őket sikeresen összefogni. Ezért felhívást adott ki demokratikusan választott német parlament összehívására, Nürnbergbe. Ettől a nemzetgyűléstől várta az egységes német köztársaság létrehozását. Az ehhez szükséges szervezkedés ugyan még nagyon kezdetleges állapotban volt, tucatnyi – aránylag magas állást betöltő – férfi vitatkozott róla, de tervei a németországi szabadkőművesekhez is eljutottak.[15]

Mindennek Saurau gróf sürgősen véget akart veni. 1794. július 23-ról 24-re virradó éjszaka letartóztatták Riedelt, Hebenstreit főhadnagyot és társaságuk további nyolc tagját, továbbá Hackelt és Martinovicsot. (A szervezet fölöszlatása után is szabadkőműves meggyőződésű Saurau tudott Martinovicsnak a mozgalom számos tagját följelentő, titkos összejöveteleket leleplező jelentéseiről.) Érdekes módon a legnevesebb érintetteket meg sem gyanúsították, Riedel szűkebb társaságát, otthonának rendszeresebb látogatóit fogták el. Nekik a Hackel-házzal[16] annyi kapcsolatuk volt, hogy egy – besúgóként is működő – ügyvéd hozzájuk is eljárt.

[14] Martinovics francia pénzeket ígért Szentmarjaynak, amit persze senki nem talált meg.

[15] Vö. Röskau-Rydel, Isabel: *Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches*, Harasiwitz Wiesbadenm 1993; Rosentrauch-Königsberg, Edit: *Freimauerei in Josephinische Wien*, Wien-Stuttgart, 1975; Wangermann, Ernst: *From Jospeh II. to the Jacobin trials*. Oxford University Oress, é. n. (1964)

[16] Később Martinovics vádjai alapján vizsgálatot indítottak Blumauer és Hackelné ellen is, ami szigorú megrovással zárult.

A feljelentések ellenére van némi rejtélyesség abban, miért került ezzel a számára ismeretlen társasággal közös letartóztatási listára Martinovics? Vezetőit nem ismerte, terveikről, összejöveteleleikről semmit nem tudott: valamennyien jóval előkelőbb társasági szereplők voltak nála. Ha viszont már velük tartóztatták le, a kihallgató rendőrisztek a hozzájuk fűződő kapcsolatairól faggatták, amiről nem mondhatott semmi lényegeset. Martinovics első vallomását a vizsgálóbizottság előtti 1794. július 29-én foglalta írásba. Titkosrendőri körben ismerhették kétes szerepét II. Lipót alatt, s nagyhangú dicsekedései közben titkosnak minősülő ügyekről is fecseghetett. Kétheti idegőrlő faggatás után e csapdából azzal igyekezett szabadulni, hogy augusztus 13-án az általa szervezett titkos magyar társaságra terelte a figyelmet. Négy vezetőjét meg is nevezte. Hozzátette, szervező munkájukról nem kapott értesítést, tehát ő semmi továbbiról nem tud.

Barco tábornok – akinek a politikai megfigyelés irányítása már Coburg herceg főparancsnoksága alatt is feladatkörébe tartozott – szívesen vett részt Buda és Pest élénk társasági életében, bizonyára hallott Laczkovics kapitány dühös kifakadásairól.[17] Hírszerzői tudták, hogy Laczkovics báró Soyer nyugalmazott kapitány feleségénél bérelt lakást, s két nappal elfogása előtt könnyen kideríthették,[18] hogy ott Martinovics sokszor, Szentmarjay néhány alkalommal, Hajnóczy egyszer fordult meg. Barco tábornok már korábban hallott a városban időnként megjelenő, önmagát „királyi tanácsosként" bemutató, beszélgetni szerető Martinovics apátról. Tudnia kellett II. Lipót – azóta megszüntetett – titkosszolgálatáról, ezért feltételezhetően óvatosan járt el vele. Martinovics pesti tevékenységében valódi veszélyt nem látott. Azon háborgott, hogy pap létére egy nőnek „pimaszul azt az ajánlatot tette, hogy feleségül veszi. Svájcba viszi őt és addig ott marad vele, amíg Magyarország is köztársaság lesz, aminek szerinte két éven belül meg kell történnie, és aminek véghezvitelére pénzben sem lesz hiány."[19] Barco fájlalta, „hogy nincs itt [Pesten] semmiféle rendőrség, amely az ilyenfajta rosszindolatú

[17] Miután Franz Gotthardi, a pesti hírszerzés addigi vezetője Bécsbe menekült, valószínű, hogy a név szerint ismert budai és pesti besúgók Barco tábornoknak jelentettek. Mivel 1790-ben nagy botrányt okozott, értesülnie kellett róla, hogy Laczkovics aláírta a Festetich gróf (ezredparancsnok) által a magyar országgyűlésnek írt levelet, amelyben javasolták, hogy a vármegyék által kiállított magyar ezredeket helyezzék magyar felügyelet és parancsnokság alá. A Haditanács az aláírókat más beosztásba helyezéssel büntette. Ezt Laczkovics (és néhány társa) nem fogadta el, nyugdíjaztatta magát és Pesten unatkozott, közben politikai írásokat fordított. Annyira unatkozott, hogy letartóztatásakor már azon fáradozott, vegyék vissza – magasabb rendfokozattal – a tisztikarba. Ezt a reményét a per alatt sem adta föl.

[18] E felderítés nem állhat összefüggésben Martinovics bécsi letartóztatásával.

[19] Utalás a „francia pénzre", amelynek átvételét Martinovics (Pesten, miközben az szerinte egy bécsi címen volt található) Szentmarjayra bízta. A pénzt senki nem találta, a bécsi rendőrség nem is nagyon kereste.

embereket megfékezné."[20] Később azt javasolta, Martinovicsot minden további nélkül Kufstein várába kell zárni.

Mivel nemrég még megnyugtató híreket kapott Pestről, Barco tábornoktól, a vizsgálatot vezető Saurau gróf nem nagyon hihetett Martinovicsnak. Augusztus 13-i vallomásáról viszont Schilling rendőrtiszt révén azonnal tájékoztatta Budán Sándor Lipót nádort. (Az erről szóló levelet – a hivatali rendnek megfelelően – maga a császár írta, de nyilván a rendőrminisztérium fogalmazta.) Annak ellenére, hogy Martinovics a mondottak időszerűségét azzal igyekezett csökkenteni, hogy kifejtette vallatójának, Magyarországon csak főúrak vezette mozgalom lehet sikeres. (Vallomása szerint ezt az álláspontot képviselte Hajnóczy is.) Emiatt kereste meg – vallotta – Sigray grófot, s azt remélte, Hajnóczyn keresztül eléri Széchényi Ferenc, más úton Illésházy, Festetich, Károlyi és Orczy László grófok közreműködését is. Valószínű, nem tudott uralkodni szószátyár és dicsekedő természetén, amivel hatalmasra növő lavinát indított el. A bécsi ügy is tovább nőhetett volna, ha mindazokat, akiket különböző vádakkal Martinovics gyanúba kevert, mind letartóztatják és elítélik.[21]

Az összeesküvés jogi értelemben bűncselekmény (azaz bűn és cselekmény). Célja lehet a fennálló államrend megdöntése, adott esetben szervező munka forradalom kirobbantása érdekében. Minden írott forrás arról vall, hogy Martinovics kezdeményezése ellenére a cselekvés „bűne" nem valósult meg. Javaslatának – nem tudjuk mennyire alapos ismeretében – minden későbbi vádlott zavartalanul élte tovább (egymástól többnyire távol) mindennapi életét. Fegyveres fölkelés szándéka mintha eszébe sem jutott volna senkinek. Az összejövetelek két-három személy találkozásánál nagyobbak nem lehettek, hiszen az elképzelések sem tartalmaznak mást.

Nem került nyilvánosságra – s nem is nagyon érdekelt senkit –, hogy Martinovicsot voltaképpen miért fogták el? Kazinczy egy évtizeddel később csak annyit tudott erről, hogy bécsi ismerőse jelentette föl. (Azt nem tette hozzá: miért?) Ismétlem, majd csak a közel száz évig gondosan rejtegetett[22] periratokból derül ki, hogy a nagyszabású vizsgálatnak mindössze annyiban sikerült kimutatnia bűntethető cselekményt, hogy

[20] Benda Kálmán–Elek Judit (filmforgatókönyv): *Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében*, Magvető, 1983, Budapest, 201.

[21] A magas beosztású urak esetén. De a Martinovics által bevádoltak közül csak bécsi tartózkodásának pártfogója, Gotthardi vesztette életét. Blumauerék némi zaklatás után kihúzták fejüket a hurokból. (A szép Hackelné 1798-ban így is özvegy lett és egyedül maradt.) Martinovics bevádolta a zágrábi érseket is, aki könnyen tisztázta magát, és a kortárs visszaemlékezők közül egyedül neki maradt fenn jó véleménye följelentőjéről.

[22] I. Ferenc magánirattárába záratta az ügy teljes anyagát.

vádlottak a többsége elismerte, tudott Martinovics lázadó-lázító írásairól. Ám az sem tisztázott, valójában hányan olvasták ezeket a „tiltott (kéz)iratokat". Senki nem mondta azt, hogy összeesküdött,[23] sem azt, hogy Martinovics elképzeléseivel – legalább részben – egyetértett. Ünnepélyes eskütételre a vádlottak összejövetelein nem kerülhetett sor.[24]

Volt-e legalább valamilyen egyetértés a közösen vállalható célokban? Semmi nyoma. A vádat és a vallomásokat a nyilvánosság elől gondosan elzárták, magát a pert a kor szokása szerint írásban, azaz tárgyalás nélküli folyamatban bonyolították le. A leírtakat a bírák és a védők sem kaphatták kézbe, a vádakat és a vallomásokat (valószínűleg csak összefoglalásaikat) mindössze fölolvasták nekik, és még jegyzeteket sem készíthettek. Az 1795-ös kivégzésekhez vezető per iratai ma könyvtárakban nehézség nélkül olvashatók. Ezek anyagát azonban közel egy évszázadig egészében talán senki, részleiteiben is csak néhányan (akik hallgatást fogadtak) ismerték. Csak szóbeszédként terjedtek a különböző események hírei.

Itt egy fontos szálat érdemes figyelembe venni. 1790-ben II. Lipót – az addigi szokásoknak megfelelően – két magyar főurat ajánlott nádornak. Helyettük azonban az országgyűlés az uralkodó második fiát, Sándor Lipótot választotta magyarországi helytartónak. Lipótot aggaszthatta a tisztségnek ez a fölértékelése, s nem nagyon bízott tizennyolc éves fia képességeiben. Közel egy évig el se engedte Budára. Akkor felügyeletét (az erre fölkészített) Ferencre, a későbbi császárra és királyra bízta, vele küldte a fiatal nádort a budai beiktatásra. Mályusz közzétette az uralkodó fiát óvatosságra intő levelét is, amelyben hosszan és igen alaposan jellemzi a magyar közélet vezetőit, majdnem valamennyinél kiemelve, miért kell vele vigyázni, milyen „ellenzéki" hajlammal gyanúsítható.[25] 1791 és 1794 között Sándor Lipót sok időt töltött Budán, rengeteg társadalmi eseményen vett részt, magyar nemzeti szellemű kulturális ügyeket támogatott, s meglehetősen népszerű volt. Semmit nem tapasztalt abból, amire apja figyelmeztette. Ennek ellenére akadt kényelmetlen ügye is, amit erélyesen vett kézbe: Batsányit – *A franciaországi változások* című verséért – magyarok jelentették föl, s a magyar kancellária marasztalta el.[26] Ennek ellenére Sándor Lipót „kegyes" volt a költőhöz. Amikor

[23] Hajnóczy – elég szerencsétlenül – azt vallotta, hogy azzal, hogy valaki átvette a kátét (és nem utasította azt eleve vissza, mint több ismerőse), a társaság tagjává vált.

[24] Hajnóczy olyasmit mondott, hogy aki átvette legalább az egyik kátét (Sigray például csak a reformátorokét ismerte) és nem utasította azt rögtön el, az csatlakozott hozzájuk.

[25] Lásd: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Kiadta: Mályusz Elemér, Budapest, 1926.

[26] A verset a költő 1789-ben írta, s úgy is értelmezhető, hogy párizsi mintára kell fellázadni II. József zsarnoksága ellen. Ám Batsányi sokáig nem tudta megjelentetni, s három évvel később a vers korább-

a Martinovics-kapcsolat gyanúja miatt menekülnie kellett Bécsből, némi kanyarokkal személyesen Sándor Lipóthoz fordult, aki fogadta és azt ígérte, másnapra tájékozódik ügyében. Ekkor már többeket letartóztattak, s a nádor Batsányit még azon az éjszakán elfogatta. Mintha azonban ennek ellenére is kegyeiben tartotta volna, mert ügyét külön tárgyalták, nem a többi vádlottal (akiket a Marinovics-perben ítéltek el). Batsányi föltűnően enyhe ítélettel és gyorsan szabadult. Kazinczy ezt nem is tudta neki megbocsátani. Indulatos állásfoglalásai alapján az irodalomtörténet hajlamos az enyhe büntetést Batsányi ügynöki szerepvállalásával magyarázni. Ennek azonban – Kazinczy gyanúsításán – kívül más bizonyítéka nincs. Mindenesetre a többi – Benda szerint 46 – elítélt közül Batsányi volt az egyetlen, aki vallomásában semmiféle kapcsolatot nem ismert el Martinoviccsal. Mindent tagadott, sőt följelentőjét ismert besúgónak nevezte és föltételezte róla, hogy az udvar provokátora. A költő (miután a barátságos nádor váratlanul letartóztatta) egy pillanatig sem hitt abban, hogy a vizsgálók javára írják őszinteségét: nem voltak illúziói a hatalmi gépezet könyörtelen működéséről.

A nádor Martinovics Bécsből kapott vallomását elolvasva – és Schiller rendőrtanácsos felvilágosító szavait meghallgatva – azonnal elhatározta, hogy a legnagyobb szigorúsággal kell az ügyben eljárni, mégpedig Bécsben.[27] A négy „igazgató" közül azt a hármat, aki Budán és Pesten tartózkodott, azonnal lefogatta és a császárvárosba küldte, a valamivel később elfogott Sigrayval együtt. Ők mindent – néha egy kicsit többet is – bevallottak, emiatt folytatódtak a letartóztatások. De a vádlottak csak arról árulkodhattak, rajtuk kívül kik tudhattak a tiltott iratokról. Tetteket nem említhettek. További vallomásuk részben arról szólt, miért *nem lehetett* a Martinovics által javasoltakat megvalósítani.

A szűkebb nyilvánosság tudomására először Martinovics 1794. júliusi – bécsi – letartóztatása jutott, s csekély figyelmet keltett. Egyeseket talán óvatosságra intett, mások viszont nem vették tudomásul (el se tudták képzelni) a rájuk leselkedő veszélyt. Védelmére senki nem fogott össze. Az ő vallomása alapján fogták el Laczkovicsot és három társát, akiket azonnal Bécsbe szállítottak. Ez ellen Pest vármegye augusztus 25-én feliratban tiltakozott: „Amennyiben a szóbeszéd megalapozott – írták és követelték –, vagyis ha bebizonyosodik, hogy elkövették azt,

ban nem sejthető értelmet kapott a jakobinus diktatúra által szorgosan működtetett guillotine hatására. Vö. Taxner-Tóth Ernő: *Batsányi és a Martinovics-per.* In *Kortárs*, 2015/5 (május), 76–80.

[27] A bécsi bíróság – II. József rendeletének érvényben maradására hivatkozva – eleve kimondta, hogy nem hoz halálos ítéleteket (kivéve a hadbíróságot) egy, illetve két hazaárulási perben. A börtönítéletek is enyhébbek lettek, több vádlottat csak megróttak.

amivel vádolják őket, magyar törvények alapján ítélkezzenek fölöttük". A sérelem hangoztatása nem volt fölösleges (több vármegye csatlakozott hozzá), az udvar – némi habozás után – letett „különleges bíróság" létesítéséről. A császár és a nádor elfogadta, hogy a vizsgálat további részét – ahogy a megyék követelték – a magyar Kúria előtt folytassák le. (Szigorított – új – szabályok alapján nekik kellett ítélkezni, annál inkább, mert a bécsi bíróság jogi nehézségeket támasztott a hatáskörébe tartozó bécsi per lefolytatása elé.[28]) A letartóztatottak köre a meggondolatlan vallomások alapján mintegy négy hónap alatt nőtt ötven-hatvan személyre.[29] A mély hallgatásba burkolt folyamat végén 1795 áprilisában született ítélet (első-, majd másodfokon). Erről szűkszavú tájékoztatást adtak ki.[30] Barta János arról tud, hogy a kivégzéseknél egy közleményt osztogattak, amit azonban nem találtam. Az udvar valószínűleg ugyanazt jelentette meg a bécsi *Magyar Kurir* 1795. május 26-i számában. A május 20-án végrehajtott kivégzéseken elsőként Sigrayt fejezték le, őt „Szentmarjay, Latzkovics, Hajnótzy", majd Martinovics követte. „A' vár alatt lévő tér mezőn ment végbe a' szomorú játék, temérdek vólt az oda gyűlött nézőknek sokasága, a' katonaság sem kevés számmal" jelent meg. Az indoklás ennyi: „Martinovits Ignátz Jósef, a' Fels(éges). Császárnak 's Apostoli Királyunknak vólt Tanátsosa, és Szászvári Apátúr, el feledkezvén" az uralkodó iránti kötelességeiről, „Fel tett gonosz szándékának véghez vitelére maga igazgatása alatt leendő fő vigyázókat választott" Hajnóczy, Sigray, Laczkovics és Szentmarjay személyében. Martinovics a „pártütők fejévé emelte vólna magát." [Már, ha a terveiből lesz valami – TTE.] „Társait „arra kötelezte", hogy a Törvényeket felforgassák, Polgári Rendtartásunk szép alkotmányát fel dúllyák." A halálos ítéletek arra szolgálnak, magyarázták, hogy „szörnyű példáikkal másokat jóra intessenek". Egy hét múlva megint kivégzésekről adott hírt az újság: „Szomorú játék! Ma ismét, reggeli 6 és 7 óra közt, azok közül a bűnösök közül, a' kit magokat a' tudva lévő titkos pártütő

[28] Bécsben – II. Józsefre hivatkozva – a a főbíró a halálbüntetés lehetőségét eleve kizárta, ami nem vonatkozott a hazaárulással vádolt katonatisztekre.

[29] Jellemző az egész ügyre, hogy Hajnóczy azt a Kazinczyt is megnevezte, akivel ekkor nem is találkozott.

[30] A híradást újabbal kellett a *Hírmondó*ban is kiegészíteni: miután Martinovics Józsefet az „embertelen össze-esküvésnek és pártütő szövetségnek Fejét" (és alvezéreit) kivégezték, „azon tizenhárom Rab-személyeknek, kik hasonlóképpen az említett pártütő szövetségben állottak, és az élő Törvénynek értelme szerént halálra ítéltettek", őfelsége teljes jószágvesztésre ítélte, de „a' töredelmes bánásnak 's igaz jobbulásnak reménységével, bizonytalan ideig tartandó" fogsággal büntette, azaz megkegyelmezett életüknek. Szolártsik Sándor és Őz Pál esetében viszont – mivel megátalkodottságuk miatt megjobbulásukra nincs remény – a halálos ítéletet jóváhagyta. További tizenhat személy fogságbüntetéséről adtak még hírt. – Az idézet arra szolgál, hogy szemléltesse mit és mennyit lehetett tudni az „összeesküvésdiről".

társaságba elegyíteni mérészelték, két ifjú végeztetett ki a' hóhér pallosa által az életből. Az elsőbb Szolárcsek Sándor, az utolsóbb Őz Pál." A másik bécsi lap, a *Hírmondó* szerkesztősége ismeretlentől (aki a „kerítésen belül állt") helyesbítést kapott a kivégzés leírásához: „meg nem állhattam, hogy némely Jegyzéseket ne eszközöljek". Tőle tudjuk, hogy a budai hóhérnak nem sikerült elsőre levágni Zsigray fejét, hogy „Martinovics, nagy ájtatossággal imádkozott; 's a' Feszületet, mellyet kezében tartott, mindég tsókolta"; hogy Laczkovics és Hajnóczy bátran haltak meg. Fodor Gerzsont és Abaffy Ferencet viszont szabadon bocsátották.

Az összeesküvés-elmélet arra épül, hogy Martinovics radikális nézeteivel mindenki – maradéktalanul? vagy csak részben? – egyetértett, s a rendelkezésre álló időben (amit nem szokás mérlegelni) a nagy célért, a forradalom megszervezéséért minden lehetőt megtettek. Erre azonban – ahogy utaltam már rá – semmi nem utal.[31]

Kazinczy nagy hatással van a történetírásunkra. Ártatlanságának tudatában meghurcolásáért főleg Németh János királyi jogügyi igazgatót tette felelőssé. Személyes aljasságát, rosszindulatát hangoztatva olyan (írói földolgozásokba átvett) gyűlöletfelhőt teremtett köréje, ami az ügy iránt érdeklődőket teljesen magával ragadta. Sándor Lipót szerepe elhalványult. Pedig példásan alapos főtisztviselőnek bizonyult, a per minden lépését följegyezte naplójában, amit – ahogy utaltam rá – Mályusz kutatásai megtaláltak. Innen ismerhetjük a történtek hiteles leírását. Tény, hogy a per szervezői közül egyedül Németh Jánost[32] nem léptették elő sem a kivégzések után, sem a néhány évvel későbbi, második jutalomhullám keretében. Ugyancsak tény, hogy Hajnóczyék letartóztatására, majd az összes többiekére, egy személyben a nádor adott – és adhatott – parancsot. Több nehezen magyarázható esetben viszont éppen ő nem engedélyezte a gyanúba került elfogását.[33]

Közbevetőleg: Hajnóczy sok emberrel levelezett, akikre a vizsgálat nem terjedt ki. Ha ez bizonyos mértékben szervezett társaság volt (néhány más budai-pesti beszélgetőkörrel együtt), Martinovics írásai főleg nem hozzájuk, hanem más személyek laza kapcsolati hálójának tagjaihoz kerültek. Adtak nekik társasággá szervező „célt" is? A „ragadjatok fegyvert" felszólításnak senki nem tett eleget. A *Reformátorok kátéja,* va-

[31] Tárgyi bizonyítékként két levélről lehet tudni, az egyik titkosírással készült, ezt a vizsgálók előtt merőben másként értelmezte Martinovics és Hajnóczy; a másikat Kazinczy írta az utóbbinak arról, amit adott időszakban sokkal fontosabbnak tartott: a Pesti Magyar Színház érdekében indított pénzgyűjtésének sikeréről. Arról van még adatunk, hogy néhányan Martinovics kéziratait elolvasva visszautasították a bekapcsolódást.

[32] A Kazinczy által emlegetett nagy összegű jutalmának nem maradt nyoma.

[33] Több más magasrangú személy mellett, a gyanú határozott árnyéka ellenére pédául Abaffyt sem ítélték el.

lamint *Az emberek és polgárok katekizmusa* ellentmond egymásnak, ahogy azt már Hajnóczy észrevette, aki mindkettőt „agyrémnek" minősítette.[34] Az első a Habsburg hatalom megdöntésére és a parasztság mozgósítására, a második az emberi egyenlőség eszméjének érvényesítésére és a köztársasági államforma megvalósítására helyezi a hangsúlyt. Hajnóczy gondosan fölépített írásbeli vallomásában az „összeesküvősdi" képtelenségét fejtegeti igen részletesen. „Nem érthető ugyanis" – írta egyebek között Martinovicsra utalva –, „hogyan bocsátkozhat bele valaki, aki francia pénzekkel rendelkezik, az Inkey-féle uzsoraügybe, amint később megtudtam, a pesti adósságcsinálásba."[35] Vallomása hetedik pontjában látszólag hangot váltott, és elég ügyetlenül próbálta cáfolni azt, amit addig bevallott, vagyis egy értelmezési lehetőséget: „Őszintén elmondtam mindazt, ami tényszerűen e társaságokra vonatkozóan tudomásomra jutott, most pedig saját szándékaimról kell beszélnem."[36] Kiemelte, hogy a tervnek három okból kellett kudarcba fulladnia: 1. „a terv terjesztésének módja miatt"; 2. „az eszközök hiánya miatt" és végül: 3. „magának a tervnek teljességel való kivihetetlensége miatt."[37] A titkos terjesztés elkerülhetetlen bukásának példájaként említette, hogy a kátékról a nádor „inasa", Szalkay András[38] is tudott, aki ehhez csak a titkosság elvének megsértésével juthatott. A kilencedik pontban további részletekkel indokolta a „latin" káté ellentmondásait, majd a tizedikben „végtelenül csekélynek" mondta azon „önzetlen emberbarátoknak" a számát, akiknek figyelmét a *Szabadság és Egyenlőség* kátéja megragadhatta. A két káté egymással szembeni érvei mindazokban dühöt válthatnának ki, akik „a velencei arisztokrata rendszerről" álmodoznak; akik „félelmükben mindkét kátét tűzre vetnék, és ragaszkodnának a meglévő alkotmányhoz." Sokan ugyanis az alig ismert francia köztársaság helyett Velencére gondolnak, az ottani Respublica félelmetes hírére. [39]

[34] Martinovics kátéi elsősorban I. Ferenc ellen keltenek indulatot, a társadalmi javaslatok ebből következnek. Az uralkodó legsúlyosabb bűne eszerint, hogy a nagyurak a „nép – eltulajdonított – pénzét" aranyban, szexuális gyönyörben, ételben-italban, kényelemben dúskáló életformájukhoz használják föl.

[35] Benda–Elek 1983, 201.

[36] Benda–Elek 1983, 202. – A *társaság* szó alatt a közbeszéd akkor – és ma is – általában alkalmilag összekerülők kis csoportját érti, nem jelent feltétlenül szervezett, főleg nem titkos egyesülést.

[37] Benda–Elek 1983, 202.

[38] Szalkaynak II. Lipót titkos terveiben játszott szerepéről aligha tudott.

[39] Az újonnan létesített Franciaországé mellett az Egyesült Államok, Svájc, Hollandia és Velence államformája is köztársaság volt. Az utóbbi a hírhedt Serenissima Repubblica de Venezia. Itt a hatalom az „Aranykönyvben" fölsorolt nemes családokban öröklődött, közülük került ki a nagy befolyású Tízek Tanácsa. Annak megbízásából működött titokban, önkényesen, följelentésekre alapozva, és minden „emberbarátot" megborzongató szörnyű módszerekkel a – nem csak vallási ügyekben intézkedő – Állami Inkvizíció. (Casanova, a híres kalandor ugyan még nem adta ki nevezetes *Emlékirat*át, de Hajnóczy tudhatta, hogyan tűnnek el titokban a „veszedelmessé" nyilvánított elemek az ólomkamra mélyén.)

Minderről a „Martinovics-összeesküvést" emlegetők és arról legendát gyártók nem tudhattak, mert Hajnóczy vallomása a per titkosított iratanyagában rejtőzött. Ám Martinovics csodálói a hivatalos iratok nyilvánossá válása után is csak kivételesen vettek arról tudomást, hogy elképzeléseivel a vádlottak vagy egyáltalában nem értettek egyet, vagy nem ismerték azokat. Hajnóczy védiratának gondosan fölépített retorikája az elmondottak végére helyezte modanivalójának legfontosabb kijelentését: *fölháborodottan utasította el a forradalmi megoldást*: hogyan lehet róla, kérdezi – aki egész életében békés és munkás polgárként viselkedett – föltételezni, hogy hazáját „lángokban akarta látni"?

(Folytatjuk)

BŐDY PÁL

AUTONÓMIA EÖTVÖS JÓZSEF REFORMPOLITIKÁJÁBAN

Eötvös József halálának 150. és a trianoni békeszerződés 100. évfordulója alkalmával helyénvaló annak áttekintése, hogy milyen szerepet játszott Eötvös politikai gondolkodásában és gyakorlatában az autonómia. Második miniszterségе alatt, életének utolsó négy évében több reformpolitikai törvényjavaslatát az autonómia alapelvei alapján készítette el. Ezen írás röviden ismerteti az alapelvek eredetét, melyek gondolkodását és politikai tevékenységét is alakították.

Először azonban egy látszólag különálló tényezőt kell vizsgálnunk: Eötvös József megítélését a magyar történeti szakirodalomban. Eötvös politikai gondolkodásáról és szerepéről jelenleg is több ellentétes értékelést olvashatunk, és úgy tűnik, hogy a magyar történeti emlékezet nem ismeri valódi szerepét a magyar reformpolitika folyamatában. Devescovi Balázs, a kiváló Eötvös-kutató, 2007-ben megjelent Eötvös-életrajzában írja: „Legyünk őszinték: Eötvös József manapság jószerivel teljesen ismeretlen, még a műveltebb olvasók körében is."[1]

Eötvös politikai szerepvállalásában több olyan álláspontot képviselt, amelyet a magyar politikai vezetés egyértelműen elutasított. Ő azonban ennek ellenére vállalta politikai meggyőződésének következményeit, sok esetben ellenséges kritikát, elutasítást, álláspontjának mellőzését. *A Karthauzi* című művében előre látta vállalt elkötelezettségének várható eredményét: „Ki életét magasabb czélnak szenteli, ne várja, hogy önmaga fogja éldelni gyümölcseit; sok idő kell, míg a mag, melyet az emberiség mezején elhinténk, gyümölcsöket hozhat; a munkás nyugodni megy, mielőtt a mező, melyet elvetett, zöldelni kezdene; kikért fáradtatok, nem fogják köszönni iparkodástokat, s áldás helyett csak gúny, talán üldözés vár reátok."[2]

Az *autonómia* szó ógörög eredetű: önmaga – *törvény* szavakból alakult. Fogalma és alkalmazása az önrendelkezési-önigazgatási jog gyakorlását jelenti. A századok folyamán különböző formái jöttek létre. A 11. század óta alakultak ki azok az intézmények, melyek autonóm jogokkal rendelkeztek. A legismertebbek az egyetem, a város, a parlament,

[1] Devescovi Balázs: *Eötvös József (1813–1871)*. Pozsony, 2007, 7.
[2] Báró Eötvös József: *A Karthausi*. Budapest, 1901, 508.

az egyház. A modern európai társadalomban két formája ismeretes: egyéni és csoportos autonómia. Az egyéni autonómia biztosítja az állampolgár jogát a szabadon választott nyelvhasználatra, identitásra, a politikai és társadalmi jogok gyakorlására saját anyanyelvén. Például a finn alkotmány elismeri a svéd és finn nyelv használatát Finnország területén. Minden állampolgárnak joga van anyanyelvén részt venni a közoktatásban, közigazgatásban. Minden diák kötelezően tanulja mindkét nyelvet. A csoportos autonómia egy állam területén működő csoport önigazgatását teszi lehetővé. Ez a csoport lehet település, város, község vagy nyelvi, vallási közösség. Az autonómia alapja a demokratikusan választott önigazgatási testület. Az önigazgatás-önrendelkezés azt jelenti, hogy az intézmény, csoport teljesen függetlenül intézi szervezeti alapszabályában (charter) meghatározott jogát. Az autonómiát állami törvény biztosítja.

1848-ban az autonómia elmélete és gyakorlata jelentős szerepet játszott a forradalmi átalakulás folyamatában. Ezek között említhetjük Magyarország függetlenségi törekvését, a magyar országgyűlés népképviseleti rendszerét, a magyar egyetemi rendszer autonómiájának megalapozását és a magyar közoktatási rendszer fejlesztését. A függetlenség eszméje a forradalom és a politikai vezetők meghatározó törekvésének tekinthető. Ennek ellenére nem volt egyetértés a függetlenség eszméjének gyakorlati lehetőségéről, illetve megvalósításának célszerűségéről. Már a forradalom előtt két olyan probléma merült fel, mely Magyarország függetlenségét akadályozta: Magyarország és a Habsburg Birodalom közötti kapcsolat, illetve a nemzetiségi kérdés. Eötvös József és a magyar politikai vezetés tisztában volt ezek jelentőségével. A Habsburg Birodalom és Magyarország kapcsolatáról a forradalmi események előtt Eötvösnek határozott elképzelései voltak. 1848. február 11-i levelében Teleki Lászlónak azt fejtette ki, hogy az országgyűlésnek alapvető feladata lenne az 1790. X. törvénycikk alapján, mely Magyarország önállóságát elismerte, hogy „olyan alkotmányos modellt javasoljon, mely ezt az önállóságot a Habsburg Birodalom keretében biztosítaná." Javaslata szerint „azon szabályok dolgoztassanak ki, melyek szerint […] a magyar kormány függetlensége s a többi tartományok kormányától való különválasztása életbe léphessen. Ez az mit én legczélszerűbbnek tartottam volna. Megengedem, ily indítvány messze vág, mert tökéletes alkotmányos reformot, csaknem egy új vagy legalább újonnan formulázott konstitucionális chartát foglal magába."[3]

[3] Eötvös József Teleki Lászlónak, 1848. február 11. In Eötvös József: *Levelek.* Magyar Helikon, 1976, Budapest, 189–190.

A magyar egyetemi rendszer autonómiája alapelvét az 1848: 19. törvénycikk szabályozta, *A magyar egyetemről* címen. Ennek országgyűlési javaslatában és elfogadásában Eötvös József mint miniszerjelölt fejtett ki jelentős szerepet. A törvény két alapelvet állapított meg: az egyetemet a közoktatási miniszter hatósága alá rendelte, ezáltal az egyetem autonómiáját biztosította. A második elv pedig az oktatás és tanulás szabadságát erősítette meg, mint az egyetem működésének feltételeit.

Az 1848-as év folyamán készült egy kézirat, mely az egyetemi autonómia alapvető dokumentuma Magyarországon. Ennek címe: *A magyar egyetem alapszabályai*, szerzője Eötvös József, az első felelős magyar kormány vallás- és közoktatási minisztere. A tervezet Eötvös elképzeléseit foglalta össze a magyar egyetemek autonómiájáról. A forradalmi harcok következtében nem került sor megvalósítására 1848-ban, de ennek alapelvei határozták meg 1867 után az országos egyetemi rendszer alapszabályait. A kézirat megállapítja az egyetem célját, az egyetem tagjait, karjait, önigazgatási rendszerét és feladatát középiskolai tanárképzés irányítására. Az egyetem oktató tagjai a rendes, rendkívüli professzorok, a modern nyelvek előadói, és a magántanárok. Az egyetem önigazgatási rendszerét az igazgató, az egyetemi bizottmány és az egyetemi közgyűlés irányítja. Az egyetemi közgyűlés tagjai a rendes és rendkívüli tanárok. Az igazgatót a közgyűlés választja egy évre a rendes tanárok sorából. Az egyetemi bizottmány tagjai: az utolsó két év volt igazgatói, a karok dékánjai és minden kar egy választott tanára. Az igazgató az egyetem rendelkezéseinek végrehajtója, az egyetem autonómiájának őre. A rendes, rendkívüli és tiszteletbeli tanárokat, a modern nyelvek előadóit a minisztérium nevezi ki. A tervezet alapelvei: az egyetem autonómiája, a tanulás és a tanítás szabadsága.[4]

Eötvös József 1848-as miniszterségének útmutató eredménye a törvényjavaslat az elemi oktatásról. A javaslat a következő alapelveket állapította meg: tankötelezettség minden 6–12 éves fiú és 6–10 éves lány részére; az oktatás ingyenessége, kötelező tantárgyak oktatása; szülői jog magán nevelésre; személyek és hitfelekezetek joga iskola alapítására és működtetésére; községi iskolák alapítása; hitfelekezeti iskolák további működése; az oktatás nyelve a tanulók anyanyelve legyen; a magyar nyelv oktatása – ha az oktatás nyelve nem magyar; a község ellenőrzési joga a községi iskolák és a tanítóválasztás felett; iskolai adó bevezetése minden községben.

Az országgyűlés hét napig tárgyalta a javaslatot, 1848. augusztus 3–12. között. A vita több alapvető kérdést vetett fel, elsősorban az anya-

[4] Hajdu János: *Eötvös József báró első minisztersége*. MTA, 1933, Budapest, 133–143.

Toldi – Tizenegyedik ének (Jankovics Marcell Toldi-könyvének illusztrációja – 2010)

nyelvű oktatás, a községi iskola, a felekezeti iskolák témaköreiben. A kormány miniszterei, Deák Ferenc, Széchenyi István, Kossuth Lajos támogatták a javaslatot, melyet módosításokkal fogadott el végül a képviselőház, azonban a felsőház elnapolta, így 1848-ban nem jött létre az elemi oktatást szabályozó törvény. Eötvös törvényjavaslata a közoktatási autonómia példája: biztosította a községek meghatározó szerepét a községi iskolák fejlesztésében, az egyházak nevelési jogkörét, a szülők szerepét gyermekeik oktatásában, és az anyanyelvi oktatás elvét.[5]

Az 1848. évi magyar forradalom augusztusi-szeptemberi eseményei Eötvös szemléletében, gondolkodásában és politikai pályafutásában rendkívüli válsághelyzetet eredményeztek. 1848. szeptember 29-én lemondott miniszteri hivataláról és családjával, illetve sógorával, Trefort Ágostonnal együtt elhagyta Magyarországot. A következő két évet Münchenben töltötte. Ez a döntése meghatározta közéleti életútját és politikai gondolkodását. Két esemény váltotta ki döntését. Az osztrák kormány augusztus 31-i emlékiratában elítélte a magyar kormány politikáját, a magyar királyság önállóságát és a pénz- és hadügyek központosítását követelte. Egyúttal kinevezte gróf Lamberg Ferencet a magyar katonai csapatok főparancsnokának. Lamberg szeptember 28-án érkezett Pestre, és a fanatikus tömeg még aznap meggyilkolta. 1849. január 31-én Eötvös így indokolta döntését gróf Cziráky Jánosnak: „Az okokat, melyekért hazámat elhagyám, esmered. Néhány nappal mielőtt elmennék […] én közöltem szándékomat, hogy azon esetre, ha ügyeinket a legalitás ösvényére visszavezethetni többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy oly eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti. Lamberg halála után eljöttnek gondolám a pillanatot."[6] 1870. szeptember 7-én pedig ezt írta naplójegyzetében egy salzburgi látogatás alkalmával: „1849 tavaszán jöttem ide. Elveim s meggyőződésem nem engedé, hogy Kossuthot azon pályán kövessem, mely a haza vesztéhez vezetett s mert ellene nem léphettem fel anélkül, hogy szakadást okozva hazám elleneinek győzelmét még könnyebbé tegyem, önként számkivetettem magamat. Remény nélkül, mint hontalan álltam a világon. Minden min 35 éves koromig dolgoztam, romokban feküdt és semmi kilátás nem nyilt."[7]

[5] Hajdu 1933, 193–260.
[6] Eötvös József gróf Cziráky Jánosnak, 1849. január 31. In Eötvös 1976, 212–213.
[7] Czegle Imre: *Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus 6. – 1870. november 30.* In *Történelmi Szemle*, 1978. 2. sz. 385.

Müncheni emigrációjában politikai gondolkozásának új alapelveit több kéziratban készítette el. Alapvető politikai műve, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra,* 1851–1854-ben jelent meg két kötetben. Ez képezi politikai alapelveinek és reformpolitikájának elméleti forrását, melyek a nemzetiségi kérdés, a közoktatás és az 1867-es kiegyezéshez vezető út tárgyköreiben meghatározták közéleti szereplését. Alapelvei röviden a következők.

Münchenben készített egyik kéziratában, amely mint „Müncheni vázlat" ismert, politikai művének alapgondolatát így fogalmazta meg: „A forradalomnak egy nagyszerű következése van. A monarchia régi alapjain nem állhat fel. Ne csaljuk önmagunkat, a régi anyagból egy uj monarchiának felépítése ez feladásunk. Hogy a birodalom ujjá alakításában célszerűen járjunk el szükség, hogy az eszmék irányát keressük fel figyelemmel. 1ször általján véve Europában 2szor különösen birodalmunkban. A birodalom uj alakjában csak ugy lehet állandó, ha az Europa és saját helyzetének megfelelő módon alapíttatott meg."[8]

Politikai művének egyik célja az európai politikai eszmék, folyamatok irányának megállapítása és ennek a szemléletnek alapján a Habsburg Monarchia átalakítási elveinek tisztázása. Az európai történelem folyamatát így értelmezte: a római birodalom bukása után Nagy Károly birodalma is szétesett, ezt követően pedig a különböző királyságok következetesen összpontosították hatalmukat országaik területein. Ennek következtében abszolutista kormányzatok jöttek létre és a szabadságjogokat mindenhol megszüntették. A francia forradalom eredetileg az egyéni szabadság eszméjét támogatta, azonban – társadalmi ellentétek és külföldi beavatkozás következtében – egy központosított államrendszert vezettek be. Ennek politikai igazolása a népfelség elve volt. Ez volt az ideológiai alapja a forradalomnak, Napóleon rendszerének, és a forradalmat követő francia kormányoknak. Sőt, az európai forradalmi mozgalmak is átvették a népfelség ideológiáját. Eötvös a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit a népfelség meghatározása alapján értelmezi művének első kötetében, és ezt az ideológiát természetesen elutasítja: a „politikai szabadság abban áll, hogy ne létezzék olyan hatalom az államban, mely nem a nép nevében s – legalább közvetve – nem általa gyakoroltatik."[9] Ezért az államhatalom körét tágabbra kell terjeszteni és minél tágabbra terjesztik az államhatalmat, annál szűkebbre szorítják az egyéni szabadságot. Ennek következményét abban látja, hogy abszolutista rendszerek hagyományos vagy alkotmányos formában

[8] Gángó Gábor: *Eötvös József. Az 1848-iki forradalom története. Müncheni vázlat*. Budapest, 1993, 163–164.
[9] B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Pest, 1851–1854, 1. kötet, 48.

kerülnek hatalomra mint elfogadott politikai kormányzatok az 1848-as forradalom utáni Európában. Az egyéni szabadságjogokat és az autonóm közösségeket pedig szükségszerűen megszüntetik. Megjegyezte, hogy Franciaországban, Ausztriában és Németországban abszolutista kormányzatok alakultak a forradalom után.

A nemzetiség eszméjét jelöli meg Eötvös a harmadik uralkodó eszmének. A nemzetiségi mozgalmak a nyelvek egyenjogúsága alapján arra törekednek, hogy kizárólag egy nyelv határozza meg az állam nemzetiségét és politikai egységét. Eötvös ezt a felfogást szintén a francia forradalomban érvényesített népfelség ideológiája alapján értelmezi. Két szempontból utasítja el a nyelvi nemzetiség fogalmát. Első kifogása szerint ez a politikai rendszer ellentétben áll az európai államrendszer alapelveivel. Szerinte az európai államok nem a nemzetiség elvét, hanem a „királyság eszméjét" fogadták el. A francia forradalom egyesítette a nemzetiség és állam fogalmát, erre alapozta a centralizált nemzeti államot. Második érvelése azt fejti ki, hogy a nyelvi nemzetiség elve olyan államot létesítene, amely ellentétben áll az egyéni szabadságjogok gyakorlásával. Ilyen államban kizárólag egy nyelv jogosultsága létezik, mely a lakosság politikai lojalitása címén követeli a nyelvi egységet. Ez az állam ellentétben áll a népek közötti egyetértés, a nemzetközi együttélés, az egyéni szabadságjogok elveivel és a történetileg kialakult államrendszerekkel.

A nyelvi nemzetiség elvével szemben Eötvös a területi nemzetiség elvét tartja a nemzetiségi kérdés megfelelő megoldásának. Ez az elv elismeri a nemzetiségek nyelvi, kulturális, politikai, közösségi jogait. Felfogása szerint a nemzetiségi jogokat egy olyan állam ismeri el, mely az egyéni szabadságjogokat, a politikai jogok gyakorlatát és az autonómiát teszi lehetővé. A nemzetiségek fejlődése és szabadsága egy ilyen állam keretében valósulhatnak meg: „Vagy el kell ismerni a többség korlátlan felségjogát, s akkor mindenik többség – éppen a nemzeti törekvések idejében – hatalmát a kisebbségben lévő nemzetiségek elnyomására fogja fordítani mindaddig, míg az állam fogalma a nemzetiség fogalmával eggyé vált; vagy pedig a többség korlátlan felségjoga nem ismertetik el, és külön mindenik nemzetiség számára bizonyos elidegeníthetetlen jogok állapíttatnak meg, melyek a felség jogkörén kívül esnek – s azon pillanatban, midőn ez történik, az egyenlőség és szabadság elve is, a szokásos értelemben már nem alkalmazható."[10]

Miután bemutatta a népfelség ideológiájának kritikáját, politikai művének második kötetében az autonómiát biztosító alkotmányos állam

[10] Eötvös 1851–1854, 1. kötet, 74.

alapelveit fejti ki. Ez a politikai modell képviseli a Habsburg Monarchia átalakítására vonatkozó javaslatát. Az általa javasolt államrendszert három, egymással kapcsolatos témakör alapján ismerteti: az állam célja és feladata; az állam központosításának jogosultsága; az autonómia nyújtása a központosított államrendszer keretében.

Eötvös így fogalmazta meg az állam célját: „Az állam feladata az egyén anyagi és erkölcsi javainak s mindenekelőtt az egyéni szabadság biztosítása, mi legfőbb erkölcsi jó s egyszersmind olly feltétel, melytől függ nagyrészt az anyagi szükségek kielégítése. Minden alkotmány czélszerűsége attól függ leginkább mennyiben szolgál eszközül e czélra."[11] (Ez a meghatározás a korszak alkotmányos elveihez kapcsolódik. Jeremy Bentham angol társadalomfilozófus *közjólét* címen fogalmazta meg az alkotmány célját. A közjólét és szabadság biztosítása az Egyesült Államok alkotmánya indoklásának alapja.) Eötvös azt hangsúlyozta, hogy az egyéni szabadságnak egy hatékony állam és társadalmi kapcsolatok szükséges feltételei. Ugyanakkor az egyéni szabadság egyik követelménye az állampolgár hozzájárulása az állam törvényalkotásához. Mivel az európai államok nagyméretű területekkel és lakossággal rendelkeznek, az államok központosított kormányzattal működnek. Ennek az a következménye, hogy az egyén jogkörét a központosított államigazgatás akadályozza és korlátozza. A kérdés a következő: hogyan lehetséges az állampolgár szabadsága és politikai befolyása a központosított államban? Az egyetlen megoldás abban áll, hogy az állam hatásköre csökkenjen és az egyéni állampolgár jogköre pedig biztosítva legyen.

Ezért vizsgálja Eötvös az állam központosításának jogosultságát. Értekezése az állam jogosultságát a következő hatáskörök területére fogadja el: törvényalkotás, képviselet, kormányzat, védelem, külpolitika. A felsorolt hatáskörök az állami központosítás körébe tartoznak. Több közéleti hatáskört azonban nem szükséges központilag irányítani, ezek közé tartozik az oktatás, közigazgatás, nemzetiségi jogrendszer. Az oktatás rendszerét részben állami feladatnak tartja, részben pedig közös állami, egyházi, egyesületi intézmények szerepét fogadja el. Alapelve szerint a polgárok érzülete irányítja a társadalom és az állam gondolatrendszerét. Az állam feladata elsősorban az elemi oktatás és a tudományos képzés. A közigazgatás központosítását Eötvös elfogadja azokra a hatáskörökre, melyek az állam működéséhez kapcsolódnak, azonban elutasítja a községek, tartományok autonómiáját megszüntető állami közigazgatást. A központosított közigazgatást két szempontból

[11] Eötvös 1851–1854, 2. kötet, 303., 204., 106–109.

Jankovics Marcell: Sisyphos (Rövidfilm, 1975)

utasítja el: az állami közigazgatás nem rendelkezik a községek közéletének ismeretével, szükségszerűen az a célja, hogy fizetett tisztviselők által biztosítja hatalmát, politikai befolyását a községek lakossága felett. Második szempontja az, hogy a központi kormányzat nem képes nagyobb számú község közéletét hatékonyan rendezni, a központosított közigazgatás kizárólag átmeneti befolyást gyakorolhat községek közéleti igényeinek rendezésére. Így jellemezte a központosított közigazgatást: „Minden központosítás célja korlátlan uralom alapítása. Az eszköz e célra egyfelől a kormány anyagi erejének szaporítása, más felől az egyes polgárok elszigetelése egymástól, s az állam lehető gyámkodása fölöttük. Minek eredménye azokra nézve, kik az államhatalom birtokában vannak, az ellenállhatatlan erő öntudata, s minden másokra nézve a végtelen gyöngeség érzete."[12]

[12] Eötvös 1851–1854, 2. kötet, 320–321.

Eötvös tehát a központosított állami hatáskör megfelelő korlátozásához köti a községi autonómia megvalósítását. „Szilárd alapon nyugvó községi élet az egyedüli eszköz, mely az egyén elszigetelt állását a roppant államhatalom irányában megszünteti, anélkül hogy az állam fennállása veszélyeztetnék […] az egyéni szabadság védszere demokrata államokban az államhatalom támadása ellen ugyanaz, mely az egyéni szabadságot századokig védte egyeduralmakban az államhatalom ellen, tudniillik: erős községek alkotása."[13] A községi autonómia azt jelenti, hogy a községeknek szabályzat-alkotási joguk van községi hatáskörben, másrészt pedig azt, hogy az államnak joga van a községek autonóm jogainak meghatározására és biztosítására. A községi autonómia feltétele, hogy az egyéni polgár szabadságjogait községi szinten gyakorolhatja. Ennek hatékony eszköze az egyesületi jog: „Az egyéni szabadság egyenes következménye azon jog, hogy bizonyos célok elérése végett másokkal társaságba léphessünk […] nem gondolhatni szabadságot, ha az egyesnek jogot nem adnak, erejét olyan módon használhatni, hogy az elébe tűzött célt elérhesse."[14] A községi autonómia a nemzetiségi jogok nyújtásában is jelentős szerepet tölt be Eötvös felfogásában, sőt az állampolgár kapcsolatát az államhoz erősíti és lehetővé teszi: „az államhatalom ésszerű korlátozása az állam egyes részeinek vagy községeinek érdekében nemhogy lazábbá tenné az állam egységét minden külső megtámadás ellen, sőt oly egységet idéz elő az érzelmekben, minővel csak az ekkép rendezett államokban találkozunk."[15]

Az ismertetett értekezés Eötvös politikai gondolkodásának alapelveit fejezi ki. Közéleti szerepének megítélése szempontjából két kérdés vetődik fel: alapelvei milyen politikai programot fogalmaztak meg és ezek a programok egyetértésre, támogatásra számítottak-e a magyar közélet vezetői részéről? A következőkben három közéleti témakör szempontjából, röviden térek ki ezekre.

Nyilvánvaló, hogy az osztrák–magyar kiegyezés jelentős szerepet játszott Eötvös gondolkodásában, írásaiban, közéleti szereplésében. A kiegyezést megelőző másfél évtizedben az volt a törekvése, hogy tisztázza azokat a feltételeket, melyek a kiegyezés alkotmányos alapelveit és Magyarország autonómiáját biztosíthatják. (Az abszolutista korszakban több olyan írása jelent meg, mely politikai javaslatnak tekinthető, azonban ezekre jelen írásomban nem tudok kitérni.) Az 1864–1867 kö-

[13] Eötvös 1851–1854, 2. kötet, 350.
[14] Eötvös 1851–1854, 2. kötet, 364.
[15] Eötvös 1851–1854, 2. kötet, 523.

zötti években került sor azokra az összetett politikai tárgyalásokra, melyek a kiegyezést eredményezték. A Deák Ferenc által vezetett politikai vezetőség egyetértett a kiegyezés céljával, azonban ellentétes felfogások álltak szemben a jogi, alkotmányos és kormányzati kérdések megoldásáról. Az egyik ilyen ellentét Deák Ferenc és Eötvös József között alakult ki 1863 után. Miben állt ez az ellentét? Erre több válasz adható. Írásomban elsősorban az Eötvös által vallott javaslatokat ismertetem a források alapján. Deák egy jogi megállapodásra törekedett az uralkodó és az országgyűlés között, mely elsősorban alkotmányjogi megegyezést jelentett, mint ez a múltban is többször megtörtént. Eötvös viszont a kiegyezést mint egy államközi szerződést értelmezte, mely a közös ügyek megfelelő rendezése alapján egy közös törvényalkotó és végrehajtó kormányzatot létesítene a két, autonómiával rendelkező ország, Ausztria és Magyarország között. A két szempont egyúttal ellentétet jelentett abban, hogy milyen politikai és alkotmányos hatáskörrel rendelkezzen az uralkodó, a létrehozott közös kormányzat és a két autonóm társország. Eötvös elkötelezettsége nyilvánvalóan egy közös kormányzat alkotmányos működését, a társországok autonómiáját és egy közös külpolitikai irányzatot követelt.

Mivel a Deák által vezetett eljárás egységet igényelt, az ellentétes vélemények nyilvános formában csak kivételesen jelenhettek meg. Eötvös esetében ez azt jelentette, hogy mint a Deák-vezetőség elismert tagja, álláspontját naplójegyzeteiben, leveleiben írta meg, nyilvános fórumokon csak óvatosan tért ki rájuk. 1864. augusztus 1-én jegyzett naplójában foglalta össze álláspontját: „minden változás, mely a köztünk és a birodalom között fennálló viszonyok körében történik, nem történhetik törvényhozásunk s a fejedelem közötti egyezkedés által, mint ez akkor történt, midőn fejedelmünk a birodalom többi tartományainak még abszolút uralkodója volt, hanem, hogy ehhez a népek megegyezése is kívántatik. Miből világos, hogy mert ily megegyezés eddig nem történt, most pótoljuk, ily értelemben revideáljuk törvényeinket, hogy mi azokban közös érdekeinket illeti, közös megegyezéssel határoztassék meg."[16] Az 1865. április 16-án megjelent húsvéti cikk után két megjegyzésében visszatért erre. 1865. július 7-i naplójegyzetében vázolta elképzeléseit a kiegyezés alapelveiről. Három alapvető kérdést jelölt meg: 1. A közös ügyek pontos megállapítása; 2. A közös ügyek kezelésére megjelölt testület szervezete; 3. A közös ügyek végrehajtásának módja. Az első két pontban egyetértett Deák álláspontjával, illetve ezt nem említette. A

[16] Naplójegyzet 1864. augusztus 1. In *Eötvös József Művei. Vallomások és Gondolatok.* Magyar Helikon, 1977, Budapest, 552.

harmadik kérdésben egy közös ügyeket intéző minisztériumot javasolt, amelynek rendeleteit egy osztrák és magyar államminiszter aláírja, mielőtt érvénybe lépnének. Ezek a miniszterek felelősek az osztrák és magyar minisztériumoknak.[17] Felfogását 1865. augusztus 1-én Andrássy Gyulának írt levelében fejtette ki: „Gondoskodnunk kell oly eszközökről is, melyek által a birodalomnak – mely a mi birodalmunk is, s melynek állása ennélfogva jólétünkkel összeköttetésben áll – hatalmi állása fenntartassék, hogy a birodalomnak közös dolgaira elhatározó befolyást gyakoroljunk, s a közös ügyek kezelésének szüksége az abszolutizmus ürügyére ne szolgáljon, s így gondoskodnunk kell oly institúciókról, melyek mellett a közös ügyek alkotmányos kezelése biztosítasson."[18] Az eddig felsorolt javaslatait pedig kiegészítette az általa szerkesztett *Politikai Hetilap* 1865. július 24-i számában megjelent cikkében a közös ügyek intézéséről: „A fejedelem egysége és a közös érdekek és kötelezettségek által egyesített, de különben önálló országok törvényhozói, mindenik saját köréből, bizonyos számú küldöttet választ, hogy előre meghatározott és tüzetesen körülírt kérdések fölött, együtt tanácskozzanak, és ha szükséges határozzanak is."[19]

Eötvös annak ellenére fenntartotta álláspontját, hogy a delegációk tárgyalása, Deák javaslatára, elkülönített ülésen történjen. A témát ezután nem vetette fel. 1866. február 16-án tartott országgyűlési beszédében elfogadta a felirati javaslatot, azonban kijelentette, hogy a kiegyezést a két országgyűlés megegyezése alapján kell megvalósítani, nem a magyar országgyűlés és az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó között. Felszólalásában összegezte a kiegyezésre vonatkozó álláspontját az országgyűlés nyilvánossága előtt: „Bátran kimondom, hogy viszonyaink békés kiegyenlítésének lehetősége csak azon a napon kezdődik, melyen a fejedelem bölcsességében azon abszolút hatalomról, melyet ezen országon felett gyakorolt, önkényt lemondott; s hogy azon a napon, melyen Ausztria népeit egy valóságos alkotmány élvezetében látom, a köztünk s közöttük fennforgó kérdések kielégítő megoldása meggyőződésem szerint már csak idő kérdése lehet."[20] A kiegyezésről vallott elképzelését egy 1866. márciusában jegyzett kéziratában a következő tételekkel foglalta össze: egy teljesen új kapcsolatrendszerről van szó, melynek célja egyrészt Magyarország autonómiája, másrészt Magyarország integritásának nemzetközi védelme. A kiegyezés tehát nem

[17] Naplójegyzet 1865. július 7., in Eötvös 1977, 624–630.
[18] Eötvös József gróf Andrássy Gyulának, 1865. augusztus 1. In Eötvös 1976, 423.
[19] *Politikai Hetilap*, 1865. július 24. In *Eötvös József művei. Reform és Hazafiság*, publicisztikai írások. Magyar Helikon, 1978, Budapest, 3. kötet, 568.
[20] *Eötvös József művei. Arcképek és Programok*. Magyar Helikon, 1975, Budapest, 625.

csak egy jogi kötelezettség, hanem egy védelmi szövetség nemzetközi veszélyek ellen. Ezeket meg is nevezte: a török birodalom összeomlása; a délszláv nemzetiségek helyzete és az orosz birodalom külpolitikai terjeszkedése. A Habsburg Birodalom tehát védelmi erőt jelent Magyarország autonómiája érdekében. Felfogása szerint a Habsburg Birodalom egységes erőt képvisel külpolitikai szempontból, azonban két autonóm ország függetlenségét belpolitikai szempontból. A közös ügyek intézményét és eljárását pedig úgy kell megoldani, hogy Magyarország hatékony befolyása érvényesüljön minden döntésében, elsősorban a külpolitikában, a közös haderő vezetésében, valamint közös kereskedelmi, közlekedési és vámrendszer irányításában.[21] Ehhez a közérthető kijelentéshez nem tudunk mást hozzátenni, mint hogy az általa megfogalmazott követelmények nem teljesültek.

A nemzetiségi kérdés rendezése a kiegyezésnek alapvető feltétele volt, ezt a magyar politikai vezetés elismerte. Azonban a modern államrendszer keretében a nemzetiségi jogok rendezése tisztázatlan tényező volt, annak rendezéséről több eltérő javaslat jött létre az 1848-as forradalom után. Eötvös több politikai írásában kiemelten foglalkozott a nemzetiségi jogok ügyével, a nemzetiség és az állam közötti kapcsolatokkal, és az autonómia alapján fejtette ki javaslatait. A magyar politikai vezetőség részéről Eötvös vállalta a probléma megoldására vonatkozó politikai program javaslatát és indoklását. Ez a szerepe viszont politikai küzdelmek célpontjává tette és politikai megítélését is befolyásolta. *A nemzetiségi kérdés* című vitairatában így indokolta felfogását: „Úgy vagyok meggyőződve, hogy a kérdés megoldása, mely, ha annál tévednénk, hazánkat veszéllyel fenyegeti, ha az sikerül, szabadságunk legbiztosabb garanciája lehet: de hogy jelen viszonyaink között e kérdésnél egy sem fontosabb, hogy a kedélyeknek megnyugtatása, alkotmányos szabadságunk, sőt állami létünk fennállása nagy részben ennek megoldásától függ – az kétségtelen."[22]

A nemzetiségi kérdésre vonatkozó elméletét az ismertetett politikai értekezésében, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című-ben fejtette ki. Két ellentétes nemzetiségi rendszert különböztetett meg. Az egyik a nyelvi nemzetiség alapján egy központosított államrendszert képviselt, mely a francia forradalom népfelség-eszméje szerint egy nyelv alapján határozta meg az állam politikai szerkezetét. A másik a területi nemzetiség alapelvét fogadta el, mely különböző nemzetiségek, tartományok, szervezetek, állampolgárok jogait elismeri és érvényesíti.

[21] Országos Széchenyi Könyvtár kézirattára. Fol. Hung. 1490. „Mik a közös ügyek."
[22] Eötvös 1978, 3. kötet, 341.

Eötvös tehát a területi nemzetiség rendszerét javasolta, mely három politikai szintű politikai szerkezetet jelentett: az állami szint, mely lehetővé teszi az állam jogosulti hatáskörét; a tartományi szint, illetve a községi szint, melyek biztosítják az autonómiát önkormányzati, nemzetiségi és egyéni jogok gyakorlata alapján.

Az 1861-es országgyűlés keretében került sor az Eötvös által képviselt nemzetiségi jogrendszer kifejtésére. Eötvös javaslatára a képviselőház kinevezett egy nemzetiségi bizottmányt azzal a feladattal, hogy a nemzetiségi igények vizsgálata alapján készítsen egy jelentést a nemzetiségi jogokat szabályozó törvényjavaslatra, s ez alkotta a későbbi törvényhozási javaslatok modelljét a következő két alapelv szerint: „1. Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik; 2. az országban lakó minden népek, név szerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik."[23]

A *Jelentés* a következő nemzetiségi jogok biztosítását javasolta: minden állampolgár jogát községi, törvényhatósági, államhatósági kapcsolatok intézésében saját anyanyelvének használatára; anyanyelve használatát gyakorolhatja községi és törvényhatósági gyűlésekben; a községi és törvényhatósági elöljárók kötelesek az állampolgár nyelvét használni; a községek és törvényhatóságok ügykezelési nyelvét a közgyűlés határozza meg; az egyházközségek szabadon intézkednek intézményeik, iskoláik, ügyintézési nyelvük használatára; a vallásfelekezeteknek és nemzetiségeknek joga van közép- és felső szintű tanintézetek felállítására, az oktatási rendszer és nyelv meghatározására. A *Jelentés* ugyanakkor a magyar nyelv használatát a következő hatósági kapcsolatokra javasolta: az Országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve; az államhatóságok ügykezelési nyelve; törvényhatóságok egymás közötti érintkezési nyelve, valamint azon törvényhatóságok, melyek ügykezelési nyelve nem a magyar, jegyzőkönyveiket magyar nyelven is kötelesek vezetni. A felsorolt nemzetiségi jogok nyilvánvalóan az Eötvös politikai értekezésében kifejtett területi nemzetiség elveihez kapcsolhatók: az egyéni nyelvhasználat községi, törvényhatósági, közösségi érintkezésben; községi és törvényhatósági közgyűlésen való nyelvhasználat; községek és törvényhatóságok kötelezettsége egyéni állampolgárok

[23] Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében.* Budapest, 1996, 155.

anyanyelvük használatára; valamint községek és törvényhatóságok ügykezelési nyelvük meghatározása a közgyűlések által.[24]

Az 1861. országgyűlési bizottmány *Jelentés*e tehát egyrészt Magyarország politikai egységét, másrészt ennek az egységnek keretében a nemzetiségek egyenjogúságát, autonómiáját erősítette meg. Eötvös 1865-ben megjelent értekezése *A nemzetiségi kérdés* címen ezt a javaslatot indokolta és védelmezte az autonómiát támadó magyar és nemzetiségi csoportokkal szemben. Ez jelent meg a nemzetiségi ügyben kiküldött albizottság 1867. júniusi javaslatában, azzal a különbséggel, hogy a nemzetiségek egyenjogúságát kijelentő alapelv nem jelent meg a törvényjavaslatban. Mivel az országgyűlés és a megyei vezetőség többsége elutasította a javaslat tárgyalását, Deák Ferenc kezdeményezésére egy jelentősen módosított változat jött létre, mely a törvényhatóságok nyelvét a magyar nyelvben mint államnyelvben határozta meg. Ezt 1868. novemberben, ötnapos vita és 50 hozzászólás után fogadta el az országgyűlés, nemzetiségi törvényként (1868: XLIV. tc.). Az, hogy ez az elfogadott törvény teljesítette-e az 1861-es *Jelentés* nemzetiségi koncepcióját, továbbra is vitatott. Az eredeti autonómia alapelvét bizonyíthatóan átalakította, ezáltal nem elégítette ki a nemzetiségek egyenjogúsági igényeit. Eötvös 1865-ben megjelent értekezése a központosított közigazgatás és az erőszakos asszimiláció esetében előrevetítette a nemzetiségek ellentétét a magyar állammal szemben: „Elérhetjük, hogy a nemzetiségek szabad mozgását a községben és a megyékben megakadályozván, elnémítjuk a hangokat, melyek most némelyeket annyi félelemmel töltenek el, elérhetjük, hogy az összes nevelést a kormány kezében központosítva, azt saját nyelvünk terjesztésére eszközül használhatjuk; de azt, hogy az országban létező különböző nemzetiségek egyéniségüknek öntudatát elveszítsék, hogy saját nemzetiségükért ne lelkesüljenek: azt ezen az úton ép úgy nem fogjuk elérni, mint mások, kik azt a magyar nemzetiség irányában ugyanezen eszközökkel megkísérték, s az eredmény, melyre számolhatunk, csak abban áll, hogy e mozgalom, melyet közéletünk felszínéről leszorítánk, annál mélyebben gyakorolja hatását, s azon ellentét, mely most a magyar nyelv ellen létezik, a magyar állam, a haza egysége elleni ellentétté változnék által."[25]

Eötvös József második minisztersége 1867–1871 között több korszakalkotó kezdeményezéssel járt, mely az általa vallott autonómia-koncep-

[24] Galántai 1996, 155–157.
[25] Eötvös 1978, 3. kötet, 447–448.

ciót érvényesítette. Ezek közül a következőket említem: az 1868. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, és törvényjavaslata a pesti magyar egyetem, a József műegyetem, valamint a tervezett Kolozsvári Egyetem autonómiájáról.

Az elemi és polgári iskolákat szabályozó törvény több évtizeden keresztül határozta meg az ország közoktatási rendszerét. Alapelve az volt, hogy a közoktatás a szülők alapvető joga, az államnak szerepe pedig a közoktatási törvény végrehajtásának ellenőrzése. A törvény elismerte a vallásfelekezetek, társulatok, egyének, községek és az állam jogát iskolák létrehozására, működtetésére és az iskolák felett gyakorolt autonóm jogok gyakorlására. A törvény megállapította az iskolák működésének feladatait, melyeknek betartását a helyi községek hatóságai és kinevezett tanfelügyelők által ellenőrizte. Ezáltal a közoktatási rendszer az iskolákat működtető alapítók autonómiáját tette lehetővé, azzal együtt, hogy minden iskolaköteles gyermek az előírt nevelésben részesüljön, mely felkészítette őt állampolgári jogainak, kötelezettségeinek gyakorlására. Ezenkívül figyelemre méltó, hogy a törvény elismerte az összes magyarországi nemzetiség jogát a közoktatás autonómiájára, és ezáltal a nemzetiségi autonómia egyik alapvető feltételét biztosította.

Törvényjavaslatát a pesti királyi magyar egyetem újbóli szervezése tárgyában 1870-ben nyújtotta be az országgyűlésnek.[26] Tárgyalására nem került sor még a halála utáni évtizedekben sem. Azonban Eötvös egyetemi autonómiára vonatkozó alapelveit kiválóan fejti ki. Három alapelv alkotja a törvényjavaslat egyetemi rendszerét: a szervezeti autonómia; az egyetemi tanárok és oktatók függetlensége; illetve a tanszabadság. „A tanítói személyzet rendes, rendkívüli, segély, magántanárokból és köztanítókból áll." Mindegyik kar tanári testülete a rendes és rendkívüli tanárokból áll. A kar dékánját a rendes, rendkívüli és magántanárok választják a rendes és rendkívüli tanárok közül. Az egyetemi tanács 24 tagját az összes rendes, rendkívüli és magántanárai választják a rendes és rendkívüli tanárok közül. Az egyetemi rektort a rendes tanárok közül választják az összes rendes, rendkívüli és magántanárai.

A rendes, rendkívüli és magántanárok függetlenségét élethosszig tartó kinevezésük adja és az a rendelet, hogy „sem el nem mozdíthatók, sem más állomásra vagy kisebb fokú fizetésre nem helyezhetők, sem saját beleegyezésük nélkül elő nem mozdíthatók, úgyszintén saját beleegyezésük nélkül […] nyugalomba nem helyezhetők." Indoklása azt a célt szolgálja, hogy „tudományos működésükért és annak irányáért soha semmi veszélynek ne legyenek kitéve."

[26] Bődy Pál: *Eötvös József*. Budapest, 2004, 191–194.

A tanszabadság elvét két jog biztosítja: a tanítás szabadsága és a tanulás szabadsága. A tanítás szabadsága a tanárok jogát jelenti, hogy képzettségük alapján szabadon taníthassanak, kutathassanak és fejthessék ki tudományos álláspontjukat. A tanulás szabadsága abban áll, hogy a hallgatóknak teljesíteni kell a tanfolyamban megállapított tantárgyak követelményeit, azonban szabadon hallgathatják bármelyik tanár előadásait.

Ezek az alapelvek érvényesültek a pesti magyar egyetem, a József műegyetem és az 1872-ben létrehozott Kolozsvári Egyetem szervezeti rendszerében Eötvös halála után. A Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem esetében négy tudománykar jött létre, az Eötvös által javasolt három helyett a matematikai és természettudományi kar különállásával. Az 1872. évi 19. törvénycikk állapította meg az egyetem szervezetét. A József műegyetemre vonatkozó javaslata öt szakosztályt határozott meg a tanári testület álláspontja alapján: mérnöki, építészeti, gépészmérnöki, vegyészi, bölcsészeti-általános műtani. A műegyetem a felsorolt öt szakosztály alapján működött egy 1871. március 11-én elfogadott határozati javaslat alapján. Az egyetlen változás az 5. szakosztály nevének egyetemes osztály nevére módosításában állt.

Eötvös József gondolkodását, politikai törekvéseit az autonómia érdekében kiválóan foglalja össze Schlett István Eötvös-tanulmányában: „az egyéni szabadságot, a polgári társadalom autonómiáját állítja az állami omnipotenciára törekvő erőkkel szemben – ugyanis úgy véli, hogy az olyannyira különböző áramlatok, akarva-akaratlan, egyazon irányba mennek: az egyéni szabadságot, az autonómiákat megszüntető despotizmus felé.”[27]

[27] Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, 1987, 143.

SZEKÉR NÓRA

„TUDNUNK KELL, MI TÖRTÉNT VELÜNK, ÉS AZT IS, HOGY MIÉRT"

Herczegh Géza könyvének új kiadása elé

„A magyar történelmi közfelfogás régi és teljes mértékben mindmáig ki nem nőtt fogyatékossága, hogy látóhatára a Lajtától legfeljebb az Al-Dunáig terjed, pedig hazánk nem szigetország és nem vette körül soha kínai fal. Európa közepén terül el, és a kontinens nagy mozgalmai rendre végiggyűrűztek rajta. Még a kizárólag belsőnek látszó események is nagyrészt nemzetközi erőviszonyok függvényei voltak, aminek tudatosítása előfeltétele annak, hogy múltbeli sikereinket nacionalista túlzásoktól mentesen, valós arányaiknak megfelelően láthassuk, de ugyanaz szükséges ahhoz is, hogy hajdani kudarcaink igazi okait ne – az ellenkező elfogultságba esve, mindig magunkban keressük"[1] – fogalmazott Herczegh Géza, akinek egész pályafutása során nem titkolt célja volt, hogy a magyar közgondolkodás részévé tegyen egy olyan szemléletmódot, amely a saját történelmét evidensen világpolitikai és kelet-közép európai összefüggésekben értelmezi. Ez a szélesebb, több szempontot integráló perspektíva – véli Herczegh – nem csak a közgondolkodásban, de a magyar történetírás hagyományaiban sem kellően kiérlelt: a történészeink sűrűn esnek abba a hibába, hogy a velünk történteket a sajátos belső viszonyokra koncentráltan mérlegelik, a világpolitikai összefüggésekből fakadó kényszereket sorsrontó igazságtalanságnak tekintve, de gyakori a másik véglet is, amikor kizárólag a nemzetközi politika logikájából indulnak ki, kárhoztatva és politikai szűklátókörűségnek minősítve minden, azzal össze nem egyeztethető magyar szempontot.

Herczegh Géza a fent idézett gondolatot a rendszerváltozást követően vetette papírra, amikor a történelmi tényeket, személyek szerepét, gondolatok jelentőségét és irányultságát eltorzító kommunista történetírás kényszereitől megszabadulva, óriási feladatok álltak a közelmúlt eseményeit feldolgozó történészek előtt, hiszen szűken véve hetven év történéseit kellett alapjaiban újra feldolgozni, átgondolni, megírni. Herczeg azonban nem csupán új összefüggéseket, hangsúlyokat, eddig fel nem tárt dokumentumokat, ideológiától független értelmezést vár el, hanem új látásmódot is, amelynek a „történész-szakmai horizonton túl-

[1] http://mek.oszk.hu/01000/01099/01099.pdf (Letöltés ideje: 2021. 05. 06). Jelen írás a következő kötet új és bővített kiadása alkalmából készült: Herczegh Géza: *Magyarország külpolitikája 1919-1945. Magyarország a világháborús Európában.* Magyar Szemle Alapítvány, 2021, Budapest

Trianon (Gesta Hungarorum – Jankovics Marcell filmsorozata – 2017)

mutatóan" a külpolitikai és történelmi gondolkodásunkban is érvényre kellene kerülnie. És ami nagyon fontos: Herczegh nem csak megfogalmazza ezt az igényt, de egész életét átszővi az a munka, melynek eredményeképpen meg is írja azt a diplomáciatörténeti áttekintést, amely ebben a széles perspektívában gondolja végig a magyar történelmet. A *Magyar Szemle* gondozásában most megjelenő monográfia: *Magyarország külpolitikája 1914 – 1945, Magyarország a világháborús Európában* az e törekvés mentén született kötetek, tanulmányok, esszék egyik, talán legfontosabb darabja.[2]

[2] Herczegh Géza fontosabb történeti munkái: *A diplomáciai kapcsolatok története 1914–1945-ig. I–II.* Tankönyvkiadó, 1966, Budapest (1982-ig 8 kiadást ért meg); *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig – Magyarország a világháborús Európában. 1914–1945.* Magyar Szemle, 1999, Budapest; *Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története*. Zrinyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 2001 Budapest (társszerző: Arday Lajos, Johancsik János); *Európa Közepén és Európa peremén. Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története. 896–1945.* Mikes International, 2003, Hága; *Peres örökségünk. Tanulmányok*. Magyar Szemle, 2005, Budapest; *Magyarország külpolitikája 896–1919.* Magyar Szemle, 2019. A most megjelenő kötet

A szerző mindenképpen nagyívű kihívás elé állította saját magát és a magyar történetírást is, és mindezt úgy, hogy ő a maga hivatására nézve nem is történész volt, hanem jogász: a nemzetközi jog professzora, a rendszerváltozás utáni Alkotmánybíróság tagja, a Hágai Nemzetközi Bíróság magyar bírája. Ahogy Gergely András Herczegh Géza: *Peres örökségünk* című könyvének recenziójában megfogalmazta: céhen kívülről érkezett.[3] De talán éppen ez az adottsága tette őt alkalmassá arra, hogy magától értetődő természetességgel emeljen be az elemzéseibe a magyar történeti gondolkodást megújító új nézőpontokat. Történelmi munkái olyan vérbeli jogászra vallanak, aki a józan észt, az emberi természet törvényszerűségeit, a gyakorlati élet kihívásait veszi alapul gondolatainak mérlegelésekor és mindeközben evidensen képes egyszerre figyelembe venni a nemzetközi és magyar szempontokat. Az életidegen problémákon való rágódás és a túlzó teoretikus okoskodás pedig távol áll tőle. Ugyanakkor, azt is fontos hangsúlyozni, hogy Herczegh Géza csupán végzettségére nézve nem „szakmabeli" történész, hiszen ezer szállal kötődik a történetírás mesterségéhez és ízig-vérig tudós ember.

1928-ban, a trianoni békeszerződés következtében már cseh-szlovák állampolgárként született a felvidéki Nagykaposon. Jogász édesapját kisgyermekként elveszítette. Nevelőapja, Tóth László a kor neves történésze, a két világháború között a pécsi, 1945 után a szegedi egyetem bölcsészettudományi karának dékánja. Herczegh Géza gyakran megemlékezett a közép- és újkori magyar és egyetemes történelmet oktató nevelőapa meghatározó hatásáról. Ahogy egy interjújában megfogalmazta, a gondolatot, miszerint „Magyarország történetét kívülről nézve, azaz a nemzetközi kapcsolatok oldaláról kellene értelmezni"[4], ő ültette el benne. De példát jelentett számára abból szempontból is, hogy a történelmi tudás a valós életben kamatoztatható és az ott szerzett tapasztalatok alapján árnyalható. Tóth László mint egyháztörténész széles kapcsolatokkal rendelkezett a katolikus klérus legfelsőbb köreiben Mindszenthytől Apor Vilmoson át Zichy Gyuláig bezárólag, a két világháború között pedig kutatóként hosszú éveket töltött római Magyar Intézetben, amikor is személyes ismeretséget kötött számos befolyásos személlyel a Vatikánban, köztük Pacelli bíborossal, a későbbi XII. Piusz

A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig című monográfia javított kiadása. A különböző szövegvariánsok és a szerző feljegyzései összevetésre kerültek, a szakirodalom kiegészítésével a főszöveg és a jegyzetapparátus pontosítva és egységesítve lett.

[3] Gergely András: *Kihívások – A Céhen kívülről*. In *Magyar Szemle*, 2005 (Új Folyam XIV.) 11–12. sz. 154–158.

[4] Idézi: Szalayné Sándor Erzsébet: Laudáció – Herczegh Géza Gábor tiszteletére. 9-12. 9. In *Emlékkötet Herczegh Géza születésének 90. évfordulója alkalmából*. Szerk. Béli Gábor – Kis Kelemen Bence – Mohay Ágoston – Szalayné Sándor Erzsébet. Studia Europaea, 2018, Pécs

pápával. Egyfajta diplomáciai összekötőként működött a magyar civil egyházi szervezetek és a vatikáni körök között, amiért 1940-ben a pápai Benemerenti-érdemérem ezüst fokozatával tüntették ki. A háború után Tildy Zoltán a kisgazdapártba belépett, 1947-től országgyűlési képviselő Tóth Lászlót kérte fel, hogy utazzon a Vatikánba, és kezdje meg a diplomáciai kapcsolatok felvételéről a tárgyalásokat. A kommunista párt egyre diktatórikusabb politikája azonban 1948 végén arra késztette Tóth Lászlót, hogy lemondjon a mandátumáról és a Szegedi Egyetemi Könyvárba vonuljon kutatóként vissza.

Az idegen nyelvek fontosságának tudatosítása is a nevelőapa intelmei közé tartozott. Herczegh Géza a francia nyelvet a kéttannyelvű gödöllői Premontrei gimnáziumban sajátította el, az utolsó két évet magántanulóként végezte, hogy a szegedi egyetem angol és német szakán rendkívüli hallgatóként tanulhasson. 1947-ben, amikor beiratkozott a Szegedi Tudományegyetem Jogtudományi Karára, már magas szinten beszélt három idegen nyelven és ez a nemzetközi jog irányába orientálta. Ezen a tudományterületen még a kommunista Magyarországon is szükség volt az átlagon felüli nyelvtudásra, és ez tette lehetővé, hogy a jogi tanulmányok 1951-es elvégzése után bekerülhetett a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetébe. Az MTA személyzeti osztályvezetőjének 1961-es jellemzése beszédes képet ad Herczegh-ről is és a korról is: „Pártonkívüli. Politikai nézetei között fellelhetők még a polgári felfogás maradványai, leküzdésükhöz még jelentős fejlődéshez van szüksége." Ugyanakkor elismeri, hogy „szaktudása nélkülözhetetlen a nemzetközi szervezetekkel való kapcsolattartásban, valamint a Magyarországot közvetlenül érintő nemzetközi megállapodások és új nemzetközi jogi alapelvek vonatkozásainak vizsgálatában."[5] 1960-ban a Marx Károly nevét viselő budapesti közgazdasági egyetemen felkérték diplomáciatörténeti előadások tartására. Ehhez kapcsolódóan született történeti munkásságának első kötete, a *Diplomáciai kapcsolatok története 1914–1945-ig*, egyetemi jegyzet formájában.[6]

Herczegh Géza a történelmet, a nagyhatalmi játszmák nemzet- és sorsfordító hatását saját bőrén tapasztalta meg. Polgári család értékrendjében nőtt fel, az egyetemen Búza László és Bibó István nyújtottak számára életre szóló példát a demokratikus jogfelfogásról, jogászként azonban már egy kommunista világban kellett helytállnia. Műveltsége, speciális szak- és kimagasló nyelvtudása azonban lehetőséget adtak szá-

[5] ÁBTL 3.2.6. OL-8-028/8. Párizsi rezidentúra levelezési dosszié. Gujdi Barna, az MTA Személyzeti Osztálya vezetőjének jellemzése Herczegh Gézáról. 1962. október 1. III/186.

[6] E jegyzet alapján készült Herczegh Géza monográfiája: *Magyarország külpolitikája 896–1919*. Kossuth, 1987, Budapest

mára, hogy ne kelljen a szűk ideológiai keretek rabjává válnia. A rendszerváltozás időszakában már nemzetközi hírű jogtudós, és azon kevesek közé tartozott Magyarországon, akik a jogállamiság és a demokrácia viszonyaihoz igazított jogrendszerek szakértői. A kommunizmus összeomlása után, mint az egyik elsőként megválasztott alkotmánybíró az új alkotmányos gondolkodás megszületésénél bábáskodott, majd a Hágai Nemzetközi Bíróság magyar bírájaként az európai színtéren megtapasztalhatta a nemzetközi diplomácia finomságait. A politikai és történelmi fordulatok, a nemzetközi összefüggések súlyáról nem csupán tudása, de személyes tapasztalata is volt.

Herczegh Gézát többek között az élettapasztalata avatta a történelem mesterévé, a nagyvilágban pallérozódott történettudományi műveltsége, olvasottsága pedig példaértékű. Ennek köszönhetően Herczegh Géza történeti munkái a történettudomány legszigorúbb vizsgáját is kiállják. Ugyanakkor egy olyan gyakorlati diplomata látásmódja érhető bennük tetten, akinek hivatása, hogy Magyarországot és a magyar érdekeket képviselje, tehát nem lehet kívülálló, sikere sokban attól függ, hogy mennyire képes a magyar sorskérdéseket, azok teljes átérzésével együtt, a nemzetközi összefüggések perspektívájában elhelyezni. Ebben a látásmódban a világpolitikai dimenzió nem a külső szemlélő közömbös attitűdjét hívja elő, éppen ellenkezőleg, értelmet ad a magyar léthelyzetből önmagában nem értelmezhető eseményeknek.

Talán éppen ebből a megélt tapasztalatból fakad, hogy Herczegh elemzésében a világpolitika mellett hangsúlyos szerepet kap egy köztes távlat is, még pedig a kelet-közép-európai térség szerepköre. A nagyhatalmi politika nagyon hasonló sorsot szabott osztályrészül e régió államainak, még ha ez sokszor nem is tudott köztük sorsközösséget teremteni. Herczegh Németh László gondolataira hivatkozva hangsúlyozza, hogy a térség országainak „még a nagy dátumaik, a nagy politikai és irodalmi szerepeik is csaknem ugyanazok. Mindnek van mohácsi és fehérhegyi csatája, mindnek van Kazinczyja és Eminescuja, és a társadalmi szervezet, amelyet történetünk reánk hagyott – ha más-más fokban is: mind ugyanattól a végzettől beteg." Éppen ezért nem elég a világpolitikai dimenzió, saját sorsunk megértéséhez nélkülözhetetlen a hasonló történelmi szerepre predesztinált kelet-közép-európai államok történetének elemzése is. „Európa távlatnak sok ide, Magyarország kevés."[7]

[7] Németh László: Most, Punte, Silta. In *Híd* (I. évf.) 1. sz., 1940. szeptember 27.; Uő: *Sorskérdések. Elvek-képek nélkül, mozgalom, a történelem fölé, újságíró-újság nélkül, világosodás.* /Németh László munkái./ Magvető Könyvkiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, Budapest, 551–552.

Ez a látásmód magyarázza, hogy a szerző a *Magyarország külpolitikája 869–1919* című[8] kötet folytatásának tekinthető munkában miért tárgyalja újra, immár a II. világháború fényében újrarendezve és szerkesztve az I. világháború eseményeit, a 20. század első két évtizedében történtek leírását, hangsúlyait, kiegészítve a kelet-közép-európai térség (geo) politikai viszonyainak kezdetekig tekintő rövid összefoglalásával. „Ez a könyv nem azért íródott, hogy egyeseket felmentsen, másokat pedig elítéljen, hanem azért, hogy végiggondolja és másokkal is végiggondoltassa Kelet-Közép-Európa népeinek nemzetközi helyzetéből adódó problémáit. […] A 20. század nemzetközi eseményeinek, összefüggéseinek ismerete nem szaktudósok ügye, hanem az általános műveltség nélkülözhetetlen része. Tudnunk kell, mi történt velünk, és azt is, hogy miért. Gondoljuk át újra meg újra, és vitassuk meg – harag és elfogultság nélkül" – foglalja össze Herczegh munkája „küldetését". Ehhez, a velünk történtek megértéséhez vezető vitához, közös gondolkodáshoz ad szempontokat, háttéranyagot, fogalmaz meg kérdéseket, és mutat példát szemléletmódjával, amelyik amellett, hogy több síkot képes átfogni, nem akar mindenáron pálcát törni a múlt generációi felett, sokkal inkább kapcsolódási pontokat keres a szülők, nagyszülők, dédszülők világához.

[8] Az 1987-ben jelent meg Herczegh *Magyarország külpolitikája 896-1919* című munkája. A rendszerváltás után részletesen átdolgozta és kiegészítette, valamint 2. kötetként megírta az 1919 és 1945 közötti események történetét. Az 1919-ig terjedő időszakot feldolgozó kötet javított és bővített kiadását a Magyar Szemle Alapítvány 2019-ben jelentette meg.

JEAN-LOUIS BENOÎT

TOCQUEVILLE, A KORÁN, AZ ISZLÁM ÉS A GYARMATOSÍTÁS

„Mohamed életét és a Koránt tanulmányozom" – írja Tocquevielle 1838. március 21-én unokatestvéréhez, Louis de Kergolay-hoz írt levelében. Néhány évvel később a következőkről számol be Arthur de Gobineaunak: „Sokat foglalkoztam a Koránnal, főképpen Algéria és a Kelet mohamedán lakosságával szemben elfoglalt álláspontunk okán."[1]

És valóban: 1830-tól, de főleg 1837 óta egy jó évtizeden keresztül Tocqueville az algériai gyarmatosítással kapcsolatos kérdések egyik legfontosabb szószólójává lépett elő. Ez indokolja, hogy miért olvasta olyan nagy figyelemmel a Koránt, miért tanulmányozta az iszlám természetét és bizonyos tekintetben a mohamedán kultúrát. Megítélése szerint a vallás egyforma szerepet tölt be mind az egyén, mind a nemzet és a társadalom életében: „Meggyőződésem – írta –, hogy az emberi természetet emésztő mételyek sorában a betegségeket és a halált a kétség követi."

Márpedig a kétséget jól ismeri, noha Pascal óriási hatást gyakorolt rá, nincs meg benne a pascali hit, nem élte át az *Emlékiratok* megírásának éjszakáját. Mivel a levertség és a kimerülés időnként teljesen hatalmába keríti, jól tudja, hogy az embernek szüksége van a hitre; a hit által adott megerősítés szabadítja meg a kétségtől, s az így felszabadult szellemét pedig végre a tevékenységeinek, kisebb-nagyobb tennivalóinak szentelheti: „Ha nincs hite, szolgálnia kell, ha van hite, akkor szabad."

A kétségbeesés állapotában a hit a menedék, és ebben az értelemben minden vallás hasznos; ebben rejlik az egyetlen hatékony igazsága, hiszen az abszolút igazságáról semmit sem tudhatunk: „Szinte nem létezik olyan emberi tevékenység, legyen az bármilyen sajátságos is, amely ne abban az általános gondolatban gyökerezne, mely szerint az ember Isten teremtménye. Az embernek tehát mérhetetlen érdeke, hogy határozott elképzelései legyenek Istenről, az emberi lélekről, a Teremtő és az embertársai iránti kötelezettségeiről, hiszen ezekkel kapcsolatos bármely kétely a cselekedeteit kiszámíthatatlanná teszi és ezzel rendezetlenségre és erőtlenségre ítéli őket […]. Amikor egy nép vallása megren-

[1] Alexis de Tocqueville: *Œuvres complètes*. Gallimard, 1959 [Tocqueville 1959], IX. kötet, 69., Tocqueville Gobineau-hoz írt, 1843. október 22-i levele. Arthur de Gobineau (1816–1882) Tocqueville munkatársa volt 1843-ban, majd 1849-ben a Külügyminisztériumban a kabinetfőnöke lett. Érdekes és mulattató látni, hogy ideológiai álláspontjuk minden tekintetben – legyen szó erkölcsről, politikáról, vallásról vagy faji kérdésekről – mindig szöges ellentétben áll egymással.

dül, a kétség leginkább az értelmiséget keríti hatalmába, de mindenki mást is félig megbénít."[2]

Tocqueville tehát feltétlenül szükségesnek tartja, hogy az Algéria gyarmatosítását kezdeményező Franciaország ismerje meg népének történetét és vallásának alapelveit. 1837. június 23-án és augusztus 22-én *Algériai levelek* címmel két írást jelentet meg a *La Presse de Seine et Oise*-ban. Minden bizonnyal Antoine Silvestre de Sacy-tól szerzett információi alapján Algéria kabil és arab lakosságának kettősségét tárgyalja, hevesen kritizálja a Tafna-szerződést, és kiemeli Franciaország algériai jelenlétének geopolitikai és geostratégiai jelentőségét.

1838 márciusában, tollal a kezében olvasta az arabból fordított, jegyzetekkel ellátott Koránt, amelynek bevezetője egy – a legelismertebb keleti szerzők által írt – tömör életrajzi összefoglaló Mohamed prófétáról.[3]

Agnosztikus mivolta ellenére kötődik a katolicizmushoz („az általam vallott vallás"), főképpen a hegyi beszéd boldogság-tanaihoz és a Galátabeliekhez írt levelek ősi kereszténységéhez,[4] de környezetében szép számmal vannak, akik szimpátiával tekintenek az iszlámra. Például Alphonse de Lamartine, Louis Juchauld de Lamoricière – aki 1840-ben úgy vélekedik, hogy a Korán az Evangéliumhoz képest előrelépés –, Richard Monckton Milnes,[5] jónéhány Saint-Simon követő, végül Arthur de Gobineau, aki megvallja, hogy egykor „az iszlám szerelmese és nagyon jó mohamedán" volt.[6] Joggal feltételezhetjük tehát, hogy mindenféle előítélet nélkül, tárgyilagosan kezdi el olvasni a Koránt. Pusztán a tudás és a megértés vágya vezérli.

A Korán

Tocqueville a Korán olvasásával kezdi az iszlám tanulmányozását, amelynek során tizenhárom oldalnyi jegyzetet készít.[7] Figyelmet szentel a judaizmussal és a kereszténységgel fennálló kapcsolatoknak, az élet különböző területein érvényben lévő, a nőkkel, a szexualitással,

[2] Alexis de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique* (Az amerikai demokrácia) (1835), I. könyv, V. fejezet

[3] Claude Savary: *Le Coran traduit de l'arabe, accompagné de notes, et précédé d'un abrégé de la vie de Mahomet, tiré des* écrivains *orientaus les plus estimés*, Kanpen et Onfroy, 1783. A kétkötetes mű mind a mai napig megtalálható a Tocqueville-i Kastély könyvtárában, amely egykor Alexis, ma pedig ük-ükunokaöccse, Jean-Guillaume de Tocqueville tulajdonát képezi.

[4] „Nincs többé se zsidó, se görög, nincs rabszolga se szabad ember, nincs férfi és nincs nő, mert mindannyian egyek vagytok Jézus Krisztusban." (Pál levele a Galatákhoz, 3, 28.)

[5] Angol politikus és irodalmár, akivel Párizsban ismerkedett meg 1840-ben.

[6] Tocqueville 1959, IX. kötet, 71.

[7] Ezeket a la Manche-i Levéltárban elérhető, AT 2752 jelzetű jegyzeteket megtalálhatóak az Œuvres *complètes* (Összes művei) III. kötetében a Gallimard 1990-es újrakiadásában, a 154–162. oldalon.

az étkezéssel kapcsolatos elveknek és tiltásoknak, különös tekintettel Mohamed utasításaira a zsidókkal és keresztényekkel kapcsolatos bánásmódot illetően. Felfigyel a szöveget átszövő erőszakos elemekre is: „Akik hitetlenek, azok majdan a Tűz lakói lesznek [184][8] […] Ha a hadiszerencse esküszegőt sodor a kezed közé, kínzásával rémítsed el a követőit [187]. […] Egyetlen próféta sem ejtett foglyokat anélkül, hogy előtte ne hullatta volna ellenségei vérét. […] Soha ne járj közben a bálványimádókért, legyenek akár a tulajdon szüleid is, hiszen ők a Pokol tüzének táplálói. Féljétek Allahot és szolgáltassatok igazságot [207]. Ó, Hívők! Harcoljatok hitetlen szomszédjaitok ellen! Legyetek engesztelhetetlen ellenségeik [208]."

Ugyanakkor a szövegben megtalálhatóak a hitetlenekkel, a bálványimádókkal, a zsidókkal és a keresztényekkel szembeni „toleranciára" utaló elvek is: „Ha megtérnek, ha imádkoznak, ha megfizetik szent járandóságukat, hagyjatok nekik békét. Allah könyörületes [191]", ám a lényegi kérdésekben az Ótestamentumból sokat merítő Mohamed „leginkább a megfélemlítés eszközeit alkalmazza".

Egy Francique de Corcelle-nek írt, szintén 1838 márciusában kelt levelében így ír: „[A Korán] rendkívül kimerítő, ugyanakkor nagyon tanulságos olvasmány. […] Ha nem is bűvöl el a prófétájuk, mégis azt kell válaszolnom Önnek, hogy a terjengősségével együtt is nagyon okos ember. Nehéz lenne ügyesebben összeegyeztetni a spiritualizmust és a materializmust, az angyalit és a vadállatit. Márpedig a Korán éppen ezt teszi."[9]

A Korán olvasása során felfigyel arra, hogy az iszlám újra és újra a szent háborúra és a hitetlenek meggyilkolására szólít fel, kevés teret hagyva az egyén szabadságának és a jogoknak, főképpen, mert tagadja a sajátjával párhuzamos szabályok létezését az etika, a politika, a jog és a társadalom területén: „Mohamed nem csupán vallási tételeket emelt az egekből a Koránba, hanem politikai irányelveket, polgári és büntetőjogi szabályokat és tudományos elméleteket is."[10]

Összefoglalóan a következőképpen határozza meg a Korán szellemét: „A Korán szerintem nem más, mint a materializmus és a spiritualizmus között kötött, meglehetősen ügyes kompromisszum. Mohamed mondhatni szent áldozatként engedett a legdurvább emberi szenvedélyeknek, hogy általuk bevezethessen néhány rendkívül kifinomult fogalmat, hogy az előbbi az utóbbit fenntartva, az Ég és a Föld közé rekedt embe-

[8] Jegyzeteiben Tocqueville jelöli a szövegében idézett oldalakat, én kapcsos zárójelben tüntettem fel ezeket.

[9] Tocqueville 1959, XV. kötet, 1. rész, Gallimard, 1983, 98.

[10] Alexis de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique*, 2. kötet, Vrin, 1990, 34.

riséget elfogadható módon vezethesse a maga útján. […] Az olyan tételek, melyek szerint a hit megvéd, a legfőbb vallásos kötelezettség vakon engedelmeskedni a prófétának, és hogy a szent háború a jócselekedetek sorában az első […], ezek a nyilvánvaló gyakorlati következményekkel járó tételek a Korán valamennyi lapján, szinte valamennyi szavában megtalálhatóak. A Korán erőszakos és érzéki irányultsága olyannyira szembeötlő, hogy felfoghatatlan számomra, hogyan kerülhetik el egy józan eszű olvasó figyelmét." Majd hozzáteszi: „A politeizmushoz képest a Korán abban jelent előrelépést, hogy az isteni természet tisztább és igazabb fogalmait vonultatja fel, illetve az emberiség bizonyos általános kötelezettségeinek átfogóbb és világosabb képét rajzolja fel."

Következtetése azonban megfellebbezhetetlen: „nem tudom, [hogy az iszlám] nem ártott-e többet az emberiségnek, mint a politeizmus, amely […] soha nem szorongatta a lelkeket, és meglehetősen szabad teret engedett a fejlődésüknek […]". A változás pedig gyakorlatilag kizárt, hiszen a mohamedánok számára a Korán Allah Gábriel arkangyal által Mohamednek, az utolsó és valaha volt legnagyobb prófétának átadott szava, ami *de facto* lehetetlenné tesz minden kritikus szövegmagyarázatot.[11]

Az iszlám

Az iszlámra vonatkozó kutatásaihoz Tocqueville számára a szinte kizárólagos forrást a *Tableau de la situation de nos établissement en Afrique* (Kimutatás intézményeink afrikai helyzetéről) 1838 és 1840 között megjelent első három kötete és az algériai kiadású, 1834 októberétől megjelenő *Bulletin officiel des actes du gouvernement* (Hivatalos közlemény a kormányzati intézkedésekről) jelentik. Ezek adják azt a rendelkezésére álló információhalmazt, amelyekből igyekszik a legjobbat kihozni.

A *Notes sur l'islam* (Feljegyzések az iszlámról) (1839–1840) címet viselő munkájában kifejti, hogyan és miért hozták létre ennek a pásztorvallásnak a történelmi, földrajzi és társadalmi gyökerei a lehető legegyszerűbb kultuszt és vallási gyakorlatot, illetve a papi testület hiányát. Ez a vallás szorosan kötődik a háborús gyakorlathoz, legyen szó a törzsek közötti viszályokról, vagy éppen a hitetlenek ellen viselt háborúról.

[11] A keresztény teológusok egy része évszázadok óta a Biblia szövegkritikáján dolgozik. Ehhez lásd például Pierre Gibert: *L'Invention critique de la Bible, Xve-XVIIIe siècle*, Gallimard, 2010. A France Culture Iszlám kultúra címet viselő, 2008. október 12-én elhangzott adásában Abdelwahab Meddeb teljes joggal jegyezte meg, hogy az iszlám jelenlegi problémái részben egy hasonló megközelítés hiányából, és így az *aggiornamento* problematikusságából vagy lehetetlenségből származik.

Legfőbb gyengesége pedig, hogy összekapcsolja, illetve keveri a különféle „rendeket", amelynek következménye a mohamedán társadalom mozdulatlanná dermesztése, a modernitás ellehetetlenítése, ez pedig az elkerülhetetlen hanyatláshoz vezet: „A Mohamed által megteremtett koncentráció és zűrzavar a despotizmusnak és főképpen annak a társadalmi immobilitásnak az elsődleges okai, amely szinte mindig jellemezte a mohamedán nemzeteket, és amely miatt végül mindig vereséget szenvedtek a más rendszert követőkkel szemben."

Az amerikai demokráciáról című műve 1840-ben kiadott második kötetében Tocqueville tovább pontosítja korábban megfogalmazott ítéletét: úgy látja, hogy a történelmi és tudományos fejlődéssel szembemenő iszlám ebből a tulajdonságából adódóan visszafejlődésre kárhoztatott, hiszen nem egyeztethető össze a demokráciával, amely elkerülhetetlenül a modern társadalmak jövőjét jelenti. 1844-ben a következőket írja Milnes-nek: „Ahogy jobban megismertem ezt a vallást, úgy értettem meg, hogy mindenekelőtt belőle származik a mohamedán világ szemünk előtt zajló fokozatos hanyatlása. Bár Mohamed nem követett el más hibát, mint hogy a polgári és politikai szervezeteket szorosan egy vallási hiedelemhez kapcsolta, ezzel azonban az előbbiekre az utóbbi mozdulatlanságát kényszerítette rá, ami elegendő volt ahhoz, hogy híveit előbb alávetettségre, később azonban az elkerülhetetlen összeomlásra ítélje."

Tocqueville iszlámmal kapcsolatos ismeretei kétségkívül hiányosak, érzései ambivalensek, ítélete pedig rendkívül szigorú. Mégis úgy vélte, hogy történelmileg és mélyen fekvő természete okán ez a vallás hátat fordított a jövőnek, a fejlődésnek és a demokráciának, ami a mohamedán civilizációt minden valószínűség szerint hosszú időre a nyugati keresztény civilizációk általi alávetettségbe taszítja. Ez utóbbiak olyannyira nyitottak a tudományokra és a technológiára, hogy a reneszánsz óta úgy tartják: a vallásra és a politikára, sőt a tudományra és a jogra is különböző rend szabályai érvényesek.

Az elemzése során viszonylagos elismeréssel fordul az arany középutat választó törökök felé, akik legalább részben – amikor a szükség úgy kívánja – különválasztják a vallást és a politikát. A lepantói csatát követően folyamatosan hanyatló oszmán birodalom 1827-ben újabb tengeri vereséget szenvedett Navarinónál, és Törökországot a 19. század során végig „Európa beteg embereként" kezelték, jóllehet továbbra is a nagy és ragyogó mohamedán civilizáció mintaképe maradt. Ám az iszlám egészen más formát öltött Algériában, ahol a lakosság nagy része nomád törzsekből állt, miközben Isztambulban egy urbánus kultúra

regnált, amely tisztelte a vallást, de őrizkedett attól, hogy a politikai hatalom közelébe engedje azt: „A mohamedán lakosság [annál is] inkább emlékeztet a Próféta arabjaira, hiszen sokkal nomádabb és törzsekre tagolódik. […] [Algériában] a törökök eltávolították az arab vallási arisztokráciát a fegyverhasználattól és a közügyek irányításától. […] Mély tisztelettel adóztak a vallási vezetőiknek, illendően megcsókolták a tunikájuk szegélyét és hűségesen eljártak imádkozni őseik sírjaihoz. Azt azonban nem tűrték, hogy bármelyikük nyilvánvalóan a közügyekbe bonyolódjon, mint ahogy azt sem, hogy ismét a keresztényekkel folytatott háború vége óta nyugvó fegyverekhez nyúljanak. […] A törökök ettől még éppolyan mohamedánok voltak, mint az arabok, ugyanazokat a szokásokat gyakorolták, de sikerült eltávolítaniuk a vallási arisztokráciát a közügyektől. […] [Azonban] hódításunk leggyorsabb és legbiztosabb következménye, hogy a vezetőik visszaszerzik a korábban elveszített politikai létjogosultságukat. Magukhoz ragadják Mohamed kardját, hogy a hitetlenek ellen harcoljanak, de rövidesen a honfitársaik kormányzására fogják használni."

Kultúrájuk, iszlámgyakorlásuk jóval mérsékeltebbé teszi őket: Tocqueville meg is említi Rashid Musztafa pasa bátor válaszát, amelyben visszautasítja a két Törökországba menekült '48-as forradalmár, Kossuth Lajos és Dembinszky Henrik kiadását követelő orosz–osztrák ultimátumot. A pasa ekkor Franciaország és Anglia támogatását kéri, és a következő szavakkal fordul a francia nagykövethez: „Ha emiatt elveszítem a hatalmamat, büszke leszek rá" – majd átszellemült arccal hozzáteszi: „A vallásunk szerint mindenkinek jár a kegyelem, aki kéri." Tocqueville pedig némi iróniával hozzáteszi: „Ezek civilizált és keresztény emberhez méltó szavak voltak."[12]

A gyarmatosítás

Hogy megérthessük Tocqueville Koránnal és az iszlámmal kapcsolatos szemléletét, az ő helyzetébe kell képzelnünk magunkat. Nem szakértői vagy teológusi szerepben foglal állást, hiszen egyiknek sem tartja magát: olyan politikusként szólal meg, aki a gyarmatosítás kérdését és annak lehetőségét mérlegeli, hogy miként tud majd együtt élni két különböző eredetű, vallású és kultúrájú társadalom.

[12] Az olvasó a témában további olvasnivalót találhat az Alexis de Tocqueville: *Notes sur le Coran et autres textes sur les religions*, Bayard, 2007 című könyvben. A szöveg letölthető a québec-i egyetem honlapjáról: http://classiques.uquac.ca/classiques/De_tocqueville_alexis/notes_sur_le_coran/notes_sur_le_coran.html

1837-ben a következőket írja: „Semmi sem ad okot arra, hogy azt higgyük, nem jön el az ideje annak, amikor a két faj egymással társíthatóvá válik. Isten ennek nem szab gátat, csak az emberi hibák jelenthetnek akadályt. […] Ez nem elég viszont a franciáknak ahhoz, hogy megtalálják a helyüket az arabok mellett, ha nem sikerül velük tartós kapcsolatot kialakítaniuk és a két fajból egy népet alkotniuk".[13] Ekkor azonban még nem járt Algériában, és gondolkodását erősen befolyásolta a kanadai Nagy Tavaknál tett utazása. Itt megtapasztalta a helyi indiánok és a – természetesen francia – kanadaiak együttélését, keveredését, amelyből létrejött az a mesztic – franciául Bois-Bûlés-nek (égett fa) nevezett – lakosság, amelyet Gustave de Beaumont és Tocqueville is olyan figyelemreméltónak talált.

1841-ben, az első algériai utazása után már a következőket írja: „A két nép összeolvadása olyan ábránd, amelyet csak addig szövögetünk, amíg nem tettük be a lábunkat Algériába."[14]

Az európaiak és az (arab és kabil) algériaiak két különböző kultúrához tartozó népességet és társadalmat alkotnak, amelyeket nem lehet, és nem is kívánatos összeolvasztani. Olyan gyarmatosítást kell tehát megvalósítani, amely lehetővé teszi az európai és az algériai társadalom számára is, hogy az általuk közösen lakott területen együtt tudjanak fejlődni. Tocqueville úgy vélte, hogy Algír elfoglalása után Franciaország geopolitikai és geostratégiai okokból kifolyólag már nem hagyhatja el az országot, hiszen meg kell akadályoznia Angliát abban, hogy átvegye a Földközi-tenger nyugati térsége feletti uralmat. Úgy vélte, hogy célravezetőbb volna pusztán két stratégiai kikötőben, Algírban és Mers el-Kebirben biztosítani a francia jelenlétet, miközben a kereskedelmi kapcsolatok az egész országra kiterjednének. Ám a Bugeaud tábornok és Adb el-Kader által 1837. május 30-án aláírt Tafna-szerződés a teljes hódítás és a globális gyarmatosítás irányába mutatott. Az emír elismerése politikai és vallási közvetítőként ezt csak megerősítette. Ennek a megállapodásnak mindkét változatát – hiszen a francia és az arab szövegek különböztek – úgy szerkesztették meg, hogy megszegjék: kódolva volt benne minden továbbiakban bekövetkező esemény. Katonai erővel kellett tehát legyőzni Abd el-Kadert, még ha ez jelentős emberáldozatokkal is járt. Ezután azonban az algériaiakat tiszteletben tartó megállapodást, egy olyan *modus vivendi*t kellett kidolgozni, amely az oly nagy nyomort okozó katonai műveleteknek véget vetett. Tocqueville vezérgondolata az alábbi volt: „Ne

[13] Második algériai levél.
[14] Tocqueville 1959, III. kötet, 1. rész, Gallimard, 1962, 275.

idézzük fel a 19. század közepén Amerika meghódítását! Ne kövessük az emberi fajt megbecstelenítő véres példákat!"[15]

1847. július 9-én, az 1848-as algériai költségvetés tárgyalásakor elhangzott felszólalásában élesen bírálja a muszlim vallási alapok gyarmati közigazgatás általi kifosztását. Úgy véli, hogy a gyarmatosító feladata mind az erkölcs, mind a politikai intelligencia szempontjából az, hogy segítse a mohamedánokat iskoláik felvirágoztatásában, és hogy biztosítsa kultuszuk gyakorlását a lehető legjobb körülmények között, lehetővé téve a megfelelő minőségű papság toborzását és képzését: a fanatizmus ugyanis csak ezen a módon kerülhető el. A lakosságot tehát a kultúrája megőrzésével lehet tiszteletben tartani: „Az afrikai mohamedán társadalom nem volt civilizálatlan: pusztán elmaradott és tökéletlen. Nagy számban működtek benne az irgalmas gondoskodás vagy az oktatás céljából szerveződött vallásos alapítványok. Az ezeket működtető pénzekre mindenhol rátettük a kezünket, amivel részben megakadályoztuk, hogy rendeltetésük szerint használják fel őket. Csökkentettük a jótékonysági intézmények számát, hagytuk tönkremenni az iskolákat, feloszlani a papneveldéket. Kialudtak körülöttünk a fények: a vallás és a törvény embereinek kiválasztása megszűnt. Végső soron sokkal rendezetlenebbé, tudatlanabbá és barbárabbá tettük a mohamedán társadalmat, mint amilyen érkezésünk előtt volt. […]

Minden körülmények között jó kormányzással tartozunk nekik. Ez alatt egy olyan hatalom értendő, amely nem csak a saját, hanem az ő érdekeik szerint irányítja őket, amely valóban érzékeny a szükségleteikre és komoly erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy ezek kielégítésének eszközeiről gondoskodjon, amelynek fontos a jól-létük és a jogaik, amely elszántan dolgozik a tökéletlen társadalmuk folyamatos fejlesztésén, amely nem érzi úgy, hogy teljesítette feladatát, csak mert behódoltak neki és mert beszedte az adót, és amely valóban kormányozza, nem egyszerűen kizsákmányolja őket.

Kétségkívül nem csupán veszélyes, de felesleges is volna, ha saját erkölcsünket, gondolatainkat, szokásainkat akarnánk elfogadtatni velük. Nem a mi európai kultúránkat kell rájuk kényszeríteni, hanem a saját útjukon kell őket segíteni: a visszatetsző helyett a számukra kedves irányt kell felkínálni nekik."

Ehhez kapcsolódóan a gyarmatosítók által gyakorolt vak és ostoba erőszak rendkívül kifejező példáját említi: „Kétszer kötelezték a mohamedánokat orvosi vizsgálatra. […] A jelentés gyengeelméjűhöz méltó

[15] Tocqueville 1959, 322–330., Alexis de Tocqueville: Œuvres, *I. kötet*, Gallimard, coll. „Bibliothèque de la Pléiade", 1991, 81—821., De la colonie en Algérie, Complexe, 1988, 169–180.

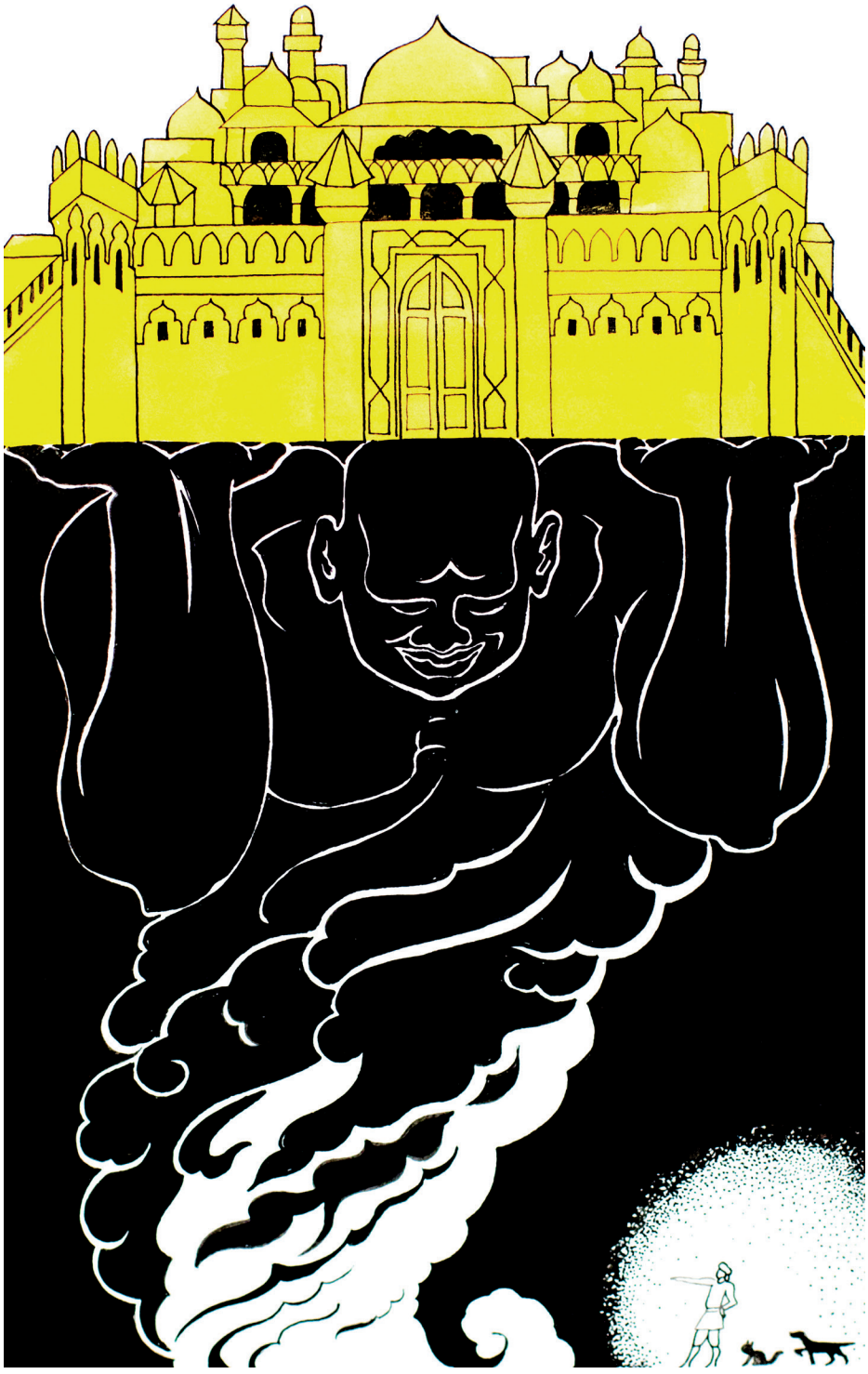

A Nincstelen Mehmed – Jankovics Marcell illusztrációja Nazim Hikmet mesegyűjteményéhez (1980)

örömmel hozzáteszi: »a mórok falakkal óvott házai végre megnyílnak az orvos előtt«. Mekkora győzelem!"[16]

Az országot területi szempontból is át kell szervezni. Tocqueville itt leírt terve szerint Algériát négy részre kell felosztani. Az algériaiak megőrizhetnék a hatalmat Kabiliában és Algéria déli területein, Aurèstől. Mitidja már a gyarmatosítók kezén volt, szóba sem jöhetett, hogy lemondjanak róla, ám a tulajdon- és földviszonyok rendezésre vártak. Algéria többi „hasznos" területére vonatkozóan az együttéléshez a betelepülő gyarmatosítók számára szükséges területek méltányos feltételekkel lebonyolított megvásárlását veti fel. Az így megvalósuló együttélés Tocqueville véleménye szerint mindkét fél számára előnyökkel jár: az arabok átmenetileg mezőgazdasági munkát kapnak majd a gyarmatosítók földjein, aminek fejében megfelelő, tisztességes jövedelemhez jutnak, tehát mindenki nyertesként jön ki az új helyzetből. Véleménye szerint lehetővé kell tenni a kereskedelmet is, egy békés és harmonikus közös életet. Ám ettől még valójában jogtalan eltulajdonításról van szó, Tocqueville pedig abba a gyarmati szempontrendszerbe helyezkedik, amely megváltoztatja a vagyon természetét, amikor egyéni tulajdonná alakítja a korábban kollektív tulajdonban lévő földeket, hogy ezzel lekötelezetteket szerezzen.

A Kamarának írt 1847-es jelentésében az a véleménye, hogy nincs még minden veszve, érdemes lenne még egy kísérletet tenni. Franciaország – írja – még sikeres gyarmatosítóvá válhat, de csak azzal a feltétellel, ha kifejezetten megváltoztatja a mohamedán lakossággal szembeni attitűdjét, majd az alábbi súlyos szavakkal folytatja: „amennyiben azonban […] cselekedeteinkkel továbbra is nyilvánvalóvá tesszük, hogy Algéria őslakossága számunkra csak elhárítandó és lábbal tiprandó akadályt jelent, ha nem azért szorítjuk a keblünkre, hogy karjaink védelmében a jóllétre és a fényre tanítsuk, hanem hogy megbénítsuk és megfojtsuk őket, akkor a két faj között élet-halál-kérdéssé fokozzuk az ellentétet. Higgyék el nekem, hogy Algéria előbb-utóbb zárt csatatérré, fallal körülvett arénává változik, ahol a két nép könyörtelen küzdelmet folytat az egyik pusztulásáig. Isten óvjon bennünket, Uraim, egy ilyen sorstól!"[17]

Ez az 1847-es szöveg Tocqueville egyik utolsó és legfontosabb algériai gyarmatosításról írt munkája: úgy tekinthetünk rá, mint az e kérdésben megfogalmazott politikai végrendeletére. Algéria legyőzetett és egyelőre helyreállt a béke, Franciaország pedig választ előtt áll: vagy

[16] Tocqueville 1959, III. kötet, 175., Notes sur Algérie, 1840.
[17] Tocqueville 1959, 329.

a két nép együttélését lehetővé tevő, mindkettő érdekeit és kultúráját védelmező, kölcsönös előnyökkel kecsegtető új irányba indul, vagy a történet elkerülhetetlenül véres végbe fog torkollni.

Ma, 186 évvel Algír elfoglalása után elmondhatjuk, hogy az a bizonyos választút a tragédia felé tett első lépést jelentette.[18]

Ahogyan Anouilh írta: „Íme hát, a rugó már fel van húzva. Ezután minden magától működik. Ez az igazán kényelmes a tragédiában: éppen csak meg kell pöccinteni az induláshoz. […] Ennyi az egész. Aztán megy minden a maga útján. Semmi dolgunk. Hozzá se kell nyúlni. Szépen, olajozottan zajlik mindig, öröktől fogva. A halál, az árulás, a reménytelenség mind készen várakoznak, és a villámok, a vihar, aztán a csend, az a végtelen csend. […] A már leggyőzött győztes pedig ott áll egyedül a csendjébe zárva. Oly világos a tragédia. És oly pihentető, kétségtelen…”[19]

(Ez az írás a *Revue des deux Monde* folyóirat 2016. december–2017. januári számában jelent meg. Fordította: S. Király Béla)

[18] Ez az elemzés természetesen nem tud minden részletre kellően kitérni. Az olvasó könyvemben bővebben olvashat az algériai gyarmatosítás kérdéséről: *Tocqueville*. Perrin, 2013, 422–447. és 601–614.
[19] Jean Anouilh: *Antigoné*

PILINSZKY JÁNOS

(VALAMIBE BELEHALUNK…)

Az úgynevezett hírnév, ha van ilyesmi, ugyanolyan veszély, sőt körmönfontabb veszély, mint a teljes elhagyatottság vagy a teljes ismeretlenség. Én, a mi nemzedékünk ebben az egyedüllétben nőtt fel. Emlékszem, Németh László egyszer, amikor még fiatal voltam, azt mondta nekem – nagyon szeretett, észrevette, hogy semmi kontaktusom nincsen senkivel, az, amit csinálok, versek, visszhangtalan –, azt mondta, hogy ez a nemzedék szürke nemzedék. A szürke szép szín. Ő ezt nem szánta lebecsülésnek vagy pejoratív értékelésnek. Az ő szemében a mi nemzedékünk szürke nemzedéknek tűnt, szemben az ő nemzedékével, amelyik már fiatalon az Ady kitaposta úton haladt, aki még drámaibban vívta meg a harcát, és rögtön belekerült a nemzet életébe. Nekem volt egy felolvasásom Párizsban, egy vacsora keretében, amit Pierre Emmanuel adott, a kelet-európai művészet útjáról és problematikájáról. Elmondtam, hogy Magyarországon, ha el is tűnt már, de jelen van, mint egy halott emléke, még élő emléke, a népművészet. Úgy, ahogy a friss sírok hatnak még. S ez más időélmény, a kultúrának másfajta – hogy is mondjam csak – szerepét, fekvését, akusztikáját jelenti. A népművészetet én végtelenül csodálom, nem annyira formai elemei miatt, mint inkább tartása miatt. A nép addig alkotó a művészetben, amíg bele nem jut a nemzet életébe, föl nem szívódik műveltségébe, tehát amíg nincs közéleti szerepe, és valamiféle időtlenségben él. Egész másfajta időélménye van; élet-halál, generációk egybemosódnak, együtt van, szinte egy időben az enyészet és az újjászületés, és ezeket a műveket nem a publicitás reménye szüli. Végtelen gyöngédség, finomság, mélység van bennük. Megismételhetetlenül. Alkotásban tényleg nem lehet megismételni, de egyénileg, az egyéni sorsban igen. S bármennyire örvendetes is, de egy fiatal írónak, költőnek rögtön katedrát adni és beereszteni a Nemzetbe, ami az Illyés-generáció sorsa volt, tulajdonképpen rendkívül veszélyes. Az én nemzedékemnek a szerencsétlenség volt a szerencséje. Egyénileg mi ugyanúgy írtunk, olyan kirekesztetten, ahogy a nép, ahogy a népművészet születik – tartásunkban, nem formailag. Végül is így írt Hölderlin vagy… vagy nagy neveket lehetne mondani. És a művészetben ez nagyon-nagyon jó pozíció.

Egy szép napon arra ébredtem, ez volt ’59-ben, ugyanis tíz évig nem publikálhattam, hogy újra megjelent a kötetem. Azt hittem, mindenki elfelejtett, s az unokaöcsém feljön egy reggel, mert még akartam venni néhány példányt, és azt mondja, már elfogyott. Nem akartam elhinni. Azt hittem, teljesen elfelejtettek. És azóta valóban van egy mély, érzékeny és megható kontaktusom az olvasókkal, akikről tulajdonképpen nem tudom, hogy kicsodák. Mégis teljesen rájuk gondolok, amikor írok, nem azokra, akikkel rendszeresen érintkezem, és akikkel megbeszélem a dolgaimat. Ez azonban nem tesz – azt hiszem – elbizakodottá, mert az élet gondoskodik arról, hogy az embert olyan pontokon eltörje, megsebezze, amikre érzékeny, és olyan váratlanul támad, hogy minden siker átmenetinek hat és kiegyensúlyozódik.

Valamibe belehalunk. Halálunk nincs előzmények nélkül. Ez nagyon logikus. És a törések, a sebek jönnek egymás után, és az ember a sikert, ha bekövetkezik, már észre sem veszi, mert közben mindig másfelé kell figyelnie. És én, mint drámai lény, az erkölcsi lénnyel szemben, vallásos lény, tehát eredendően rossz vagyok. Számolnom kell tehát a büntetéseimmel, a vezekléseimmel. Ezért a siker számomra csak pillanatnyi mákony végzetes küzdelmeim közepette, amiket magammal vívok. A művészetben a művész az emberből, abból a meghasonlott lényből, aki szenved, aki szégyell, aki felemás, megpróbál újra egészet csinálni, megpróbálja összerakni, hogy tökéletes legyen. Én így írok. Ezért írok. Hogy valahol, valami más szinten, nem az én életem szintjén, magasabb szinten egészet csináljak magamból is, az emberekből is, a világból is. Ebben a gondban aztán az olyasfajta gondok, mint a siker, eltörpülnek, eltűnnek, annál is inkább, mert az ember nem éli át igazán a sikerét.

(*A kereszt szálkái* (részlet). Pilinszky Jánossal beszélget Hegyi Béla.)

TÓTH KLÁRA

A LEGEK EMBERE

A filmkészítő Jankovics Marcell életművének néhány pilléréről

A magyar kortárs művészet egyik legjelentősebb, legnagyobb formátumú személyisége volt Jankovics Marcell. S kétségtelen, hogy az utolsó polihisztorok egyike, hiszen művészetének nagysága, rendkívülisége annak összetettségéből, sokívűségéből következett. Közéleti személyiségként, kultúrpolitikusként is a legnagyobb tekintélyek közé tartozott. Hiszen éppen az volt meg benne, ami annyira hiányzik közéletünkből; a múltból tanuló, építkező, de jövőbe látó gondolkodás, s az értelmiségi léthez nélkülözhetetlen kritikai attitűd. Talán ezért van, hogy megfellebezhetetlen tekintélye volt ugyan, de mégsem lett sem a Duna Televízió elnöke, sem a Magyar Művészeti Akadémiáé, pedig mindkettőt megpályázta? Itt és most ennek már semmi jelentősége nincs, hiszen a művészete az, ami örök.

Halála váratlan volt, hisz betegségét sem tette közszemlére, mert a méltóság, az úriemberség nála alapkövetelmény volt. Amikor az életművét méltón összefoglaló kötetről készültem írni, örültem annak, hogy végre egy könyv, ami időben elkészült, a művész még forgathatja, gondolkodhat felőle.

Jankovics az ötvenes években nem járt, nem járhatott egyetemre. Édesapját koholt vádak alapján bebörtönzik, a családot kitelepítik, mégis a Pannonhalmi Gimnáziumba íratják, ahol kitűnőre érettségizik, de származása miatt kétszer sem veszik föl a Műszaki Egyetemre. Betanított munkás lesz az ERŐKAR laboratóriumában, ahol felfigyelnek rajzkészségére és 1960 szeptemberében már fázisrajzoló a Pannónia Filmstúdióban. 19 éves!

Bleier Edit, a szervezett animációs oktatás összefogója nyilatkozta a *Filmkultúrá*ban 2001-ben: „[…] erre a munkára mindig születtek és születnek új emberek. Mivel tehetségorientált szakmáról van szó, nem lehetett szigorúan venni, hogy kizárólag csak egyetemi diplomával jöhetnek ide, akik itt szeretnének dolgozni. Az animációs filmkészítés nagyon sokféle lehetőséget kínál. Ha valaki elkezd nálunk rajzolni, hamarosan kiderül róla, hogy mire való, fázisrajzoló marad vagy annál több lehetőség van benne. A munka során választódnak ki az emberek. Vagy inkább a filmkészítés választja ki a saját embereit. Ide tehetség és ambíció kell." Jankovicsban mindkettő bőséggel megvolt. Rajzkészségét vélhetően apai nagynénjétől, illetve anyai nagybátyjától örökölte, ők mindketten képzőművészeti főiskolát végeztek. 1960-ban, amikor a Pannóniába került, még nem volt iskolája az animációs filmkészítésnek. Az animációs filmkészítés oktatása csak egy évvel később kezdődött az Iparművészeti Főiskolán, a díszítő-festő szakon belül. Nepp József volt a szakoktató – ő korábban itt végzett –, s hozzá jártak kollégái, mint például Richly Zsolt és Gémes György.

Gusztáv, a szalmaözvegy (Gusztáv – Jankovics Marcell animációsorozata – 1964–1968)

Jankovics végül nem késett le semmiről, hiszen a magyar rajzfilm más filmműfajokhoz képest némi megkésettséggel indult. A hatvanas évek nemcsak a magyar játékfilm újhullámának ideje, de lényegében a magyar animációs film is ekkor találja meg hangját, stílusát, hiszen korábban inkább Disney-utánzatok készültek. Az animáció nálunk sokáig csak alkalmazott műfaj volt, főleg reklámfilmeket gyártottak. Csak 1951-ben készült el az első igazi hazai rajzfilm, *A kiskakas gyémánt félkrajcárja*, amit további mesefilmek követtek, de ezeken még érződik az amerikai hatás. Macskássy Gyula 1959-ben látta Oberhausenben, hogy mennyi másfajta filmet is lehet csinálni az amerikain kívül. 1960-ban megcsinálta a *Ceruza és a radír*t, majd a *Párbaj*t, amellyel már díjat nyert Cannes-ban.

Jankovics nem végzett főiskolát, de gyorsan haladt a szamárlétrán, már 1963-ban önállóan készíthetett reklámfilmeket, ’65-ben csinálta első önálló rövidfilmjét. A hallatlanul népszerű *Gusztáv*-sorozat figuráját is ő tervezte, s mind a 120 epizódnak vezető rendezője volt.

Az animációs filmkészítés rendkívül bonyolult és nem olcsó. Innen van, hogy itt erős a csapatmunka. Jankovics is sokat dolgozott mások filmjeiben animátorként, animációs rendezőként, grafikus tervezőként és dramaturgként

(azután is, hogy önállóan is készített filmeket). Ahogy ő fogalmazott: „vagy én dolgoztam zsenikkel, vagy a zsenik dolgoztak velem." Jankovics a Pannóniában nagyon erős csapatban kezdett, elég csak Dargay Attila, Nepp József, Gémes György és Richly Zsolt nevét említeni. Később jöttek a fiatalok: Szoboszlay György, Kovásznay Péter, Reisenbüchler Sándor, Ternovszky Béla, az a második nagy generáció, akikhez Jankovics is tartozott.

Az animációs film mindhárom fő típusában (a sorozatban, az egyedi rövidfilmben és az egész estés filmben is) klasszikusokat alkotott. Pályakezdő filmjei az akkor uralkodó karikaturisztikus animációhoz kapcsolódnak sorozatokban és egyedi filmekben is. A legendás, külföldön is népszerű *Gusztáv*-sorozat (ötperces epizódjait mozifilmek előtt vetítették) később készült: a televíziós széria burleszk és szatíra a pesti kispolgárról, aki végigbukdácsolja az életét. A pályaképet megrajzoló Varga Zoltán utal rá, hogy a nagy sikerű sorozat bizonyos fokig gátolta vagy inkább késleltette egyedi filmes ambíciói megvalósításában. Amikor azonban hozzákezdett, a siker nem váratott magára.

Különös módon az Air India megrendelésére készülő reklámfilm juttatta hozzá Jankovicsot új képi nyelvéhez, a festmény animációs metamorfózisához. *Az álmok szárnyán* rögtön nemzetközi elismerést is kapott, de, ami fontosabb: „[…] megalapozta azokat a rövidfilmeket Jankovics pályáján, amelyek ugyancsak átváltozásokra építik képi világukat, ám nem kötik őket az alkalmazott animáció keretei, s bennük-általuk a művész legszemélyesebb oldala mutatkozhat meg: *Az álmok szárnyán* szabadította fel az alkotói szellemet, melyet addig a karikaturisztikus rajzfilmek kötöttségei korlátoztak" – foglalja össze a nagy változást a pályán Varga Zoltán.

A *Mélyvíz* (1970), a *Sisyphus* (1974) és a *Küzdők* (1977) mind tartalmilag, mind stilárisan triptichont alkot, bár korántsem egyformák s mintha megelőlegeznék *Az ember tragédiáj*át, miszerint: „Az ember célja a küzdés maga".

Emlékezzünk itt most csak a *Sisyphus*ra, amely nagyon kevés pénzből és mindössze hat hét alatt készült, mintegy a *János vitéz*, az első egész estés film sziszifuszi munkájának reakciójaként. Idézem Varga Zoltán egyszerre szakértői és ihletett elemzését. „Egyik inspirációja az az előadás, amelyet Itomi Shinobu [korábban Yoji Kuri animációs rendező, később Kósa Ferenc felesége] tartott a Pannónia Filmstúdióban. Az előadás az európai művészetre jellemző *horror vacui* [az ürességtől való irtózás] jelenségét is érintette, ami az eszközhasználatot és a stílust is egyaránt befolyásolta: a tus alkalmazását és az üresen hagyott képfelület maximalizálását […]. A befejezésig csupán az emberfigura, a kő, illetve kettejük [főként az utóbbi] által vetett árnyékok láthatók [utóbbiak érzékeltetik a hegyfelületet is]. A tussal rajzolt vonalak és a foltok mellett a fehérség, a háttér üressége dominál a képsorokban. A minimalizmust erősíti, hogy éles ellentétben a *Mélyvíz* és a *Küzdők* vágásközpontú képépítkezésével, a *Sisyphus* egysnittes animációnak tekinthető, azaz a film egésze egyetlen folyamatos beállításnak tűnik […]. A képelemek elrendezése rendkívül dinamikus. Sisyphust helyzetváltoztató és helyváltoztató mozgások láttatják; miközben a főhős fölfelé igyekszik, testének pozíciói folyamatosan változnak […]. A *Sisyphus* stílusbravúrjában szüntelenül váltakozik a vonalak együttállása és szétesése, egyszer

felismerhető és anatómiailag tagolt figurává – azaz címszereplővé – rendeződnek, majd egyszerűsödnek és megfogyatkoznak […]. Jankovics *Sisyphus*a az életutakat, sorsokat meghatározó nagy küzdelmeknek éppúgy emléket állít, mint a mindennapi küszködéseknek, a naponta újratermelődő problémákat megoldó szívóssságnak és kitartásnak, s ez arra is rímelhet, hogy Sisyphus naphéroszként is értelmezhető az eredeti mítoszban, amennyiben a kő útja fölfelé, majd lefelé a Nap mozgáspályájának feleltethető meg."

A film számos díjat kapott, s Oscar-díjra is jelölték, de a gálára – az akkori viszonyok közt természetesen – nem jutott el a rendező. „Harminckét díjat nyertem, egyet vehettem át személyesen" – nyilatkozta egyszer. Másutt – pár évvel ezelőtt – azt mondta a *Magyar Krónika* riporterének: „[…] kerüljük el azt a látszatot, hogy az Oscar-díj hiánya engem boldogtalanná tett, vagy az, hogy nem lehettem ott a ceremónián. Úgy nézek ki? Attól kezdve, hogy bekerültem a rajzfilmstúdióba, csodálatos, szerencsés az életem. Belső elégtételben én nagyon gazdag vagyok."

Némileg kárpótolta az elmaradt Oscar-díj helyett, hogy új terepjárója népszerűsítéséhez harminc év múlva a General Motors 100 millió forintért megvásárolta a *Sisyphus* reklámcélú felhasználásának jogát.

Jankovics pályáján a döntő fordulatot az első egész estés film, a *János vitéz* hozta. Egészen elképesztő, odaadó csapatmunkára volt szükség, hogy a film 22 hónap alatt, 150 munkatárssal elkészülhessen az 1973. május 1-jei bemutatóra. Hatalmas mozisiker lett, másfélmillióan látták. Vizsgálódásában Varga kitér a 74 perces film szinte minden mozzanatára, de legalaposabban a képi világ festői megformálását elemzi. „A metamorfózis alapú képi fogalmazásmód ötvöződik a […] *Sárga tengeralattjáró* pop-arttal kevert neoszecessziós stílusával […]. Nemcsak követi, de tovább is érleli a *Sárga tengeralattjáró* stílusát: a magyar szecesszió, kiváltképpen a gödöllői iskola és Lechner Ödön művészetének inspirációjával keveri a stílusmintát. Továbbá az angol rajzfilm laza cselekményszövésével és hóbortos fantáziájával szemben a *János vitéz*ben ez a stílus a népmesei-népköltészeti ihletésű cselekménymintát elemeltebbé teszi; olyan, mindannyiunk számára jelentésteli élményekhez kapcsolódik, mint az ön- és társkeresés, a szerelem és a halál […]. A *János vitéz* egyik legfeltűnőbb vizuális jegye a színek változásainak lenyűgöző gazdagsága. Az egyes színek uralják az adott képsorok hangulati értékét, s emellett szimbolikus jelentésekkel is fölruházzák azokat."

„A *János vitéz*ből egyenesen következett, hogy onnantól magyar témákat válasszak" – nyilatkozta az alkotó, aki magyarságához, identitásához képes volt némi iróniával is viseltetni. „Leginkább magyar vagyok. Kereken 37 százalékban. Emellett van bennem – arányuk szerinti sorrendben – szlovák, örmény, horvát, lengyel, osztrák vér is." De az irónián át is halljuk József Attilát: „Az anyám kún volt, az apám félig székely, félig román, vagy tán egészen az."

A második egész estés film, a *Fehérlófia* előtt Jankovics elmerült a magyar népmesék világában. Ő lett a Mikulás Ferenc által kezdeményezett 100 részes *Magyar népmesék* vezető rendezője. A sorozat nézettsége mindmáig rekordokat dönt. Közel negyven ország vásárolta meg, s a videómegosztókon már 75 milliós

Mélyvíz – Jankovics Marcell rövidfilmje (1970)

nézettséget mutat. „A sorozat a folklór elbeszélő hagyományait kapcsolja össze a népművészettel, elsősorban a vizuális jellegzetességekkel […] az egyes epizódok azokat a képi motívumokat használják föl, amelyek az adott mese származási helyére jellemzőek […]. A nyolc évados széria minden módosulásával együtt is betölti alapvető feladatát: népművészeti örökséget, illetve hagyományos értékeket közvetít az újabb generációk számára" – mondja Varga Zoltán.

A *Fehérlófia* merészen kísérletező film, az archetipikus hősökben dominál a kozmikus jelképiség, s a hősök eljutnak a civilizációra leselkedő veszélyekig is. „A *Fehérlófia* lehengerlő vizuális stilizációjának máig nem akad párja az animáció történetében […] A *Fehérlófia* nem használ kontúrvonalakat alakjai körül, s ezzel maximalizálja a figura és a háttér folyamatosságát: egyazon állandó mozgásban lévő kép részévé avat minden rajzolt elemet." Az avantgárd animációhoz közelítő filmet bemutatásakor „csak" négyszázezren látták, de azóta itthon és külföldön kultuszfilmmé vált.

Heroikus vállalkozása volt az animált teremtéstörténet, a *Biblia* elkészítése, amelyből anyagi okok miatt csak 26 perc készülhetett el, de mégis fontos a rendező életművében. Később számos Biblia tematikájú vállalkozása volt – előadássorozat, bábszínházi bemutató –, s a film számos megoldása már *Az ember tragédiája* felé mutat.

A következő pályaszakasz centrumában a *Mondák a magyar történelemből* 13 részes sorozata és a hozzá ezer szállal kötődő egész estés film, az *Ének a csodaszarvasról* áll. A filmet „a rendkívül sokféle – ám összefüggő – ismeretanyag a legeklektikusabb Jankovics-filmmé teszi, töredezettnek és zsúfoltnak ható kép- és jelenetváltásai, illetve szöveghasználata miatt nem könnyű követni […]. Jankovics igyekezett […] az adott korszakokat azok vizuális relikviái alapján megjeleníteni […] minden egyenetlensége ellenére grandiózus panoráma múltunkról."

Az ember tragédiája 28 éves keletkezéstörténete „a küzdés maga". Jellemző, hogy a rendező képes ehhez is optimizmussal viszonyulni: „Annak is a jó oldalát kell nézni, hogy *Az ember tragédiája* 28 évig készült és nem 6 év alatt. Úgy egyébként a rendszerváltás alatt elkészülhetett volna, már ha adtak volna rá pénzt, de akkor bizonyára óvatosabb lett volna az üzenet, a film pedig hatástalanabb. Ha 6 év alatt kellett volna megcsinálni, akkor nem lett volna elég időm kitalálni úgy, ahogy. Fontos volt ehhez megismerni belülről a szabad világot" – mondta a *Magyar Krónik*ában.

Az egészen rendkívüli keletkezés- és gyártástörténeti kuriózumokból most csak annyit említünk, hogy a nagyszabású terv elhúzódása a rendszerváltás, az állami filmgyártás összeomlásából következő financiális problémák következménye. S a közel három évtized alatt olyan mértékben megváltoztak a film, de különösképpen az animációs filmkészítés technikai feltételei a digitális képalkotás következtében, hogy ez az egyes színek megvalósítása között lényeges különbségeket eredményez.

Jankovics *Tragédia*-kezeléséhez legközelebb talán Pusztai Virág jutott, aki szerint a film nem a *Tragédia* illusztrálása, hanem fordítása, amelybe a fordító saját nyelvhasználata is érvényesül.

Jankovics „belenyúlt" a *János vitéz*be is, számos helyen tért el az irodalmi alapanyagtól, de ennek akkor és ott inkább csak dramaturgiai okai voltak. A *Tragédiá*t azonban szinte sajátjaként kezeli és a változtatások, „korszerűsítések" mélyen tartalmiak. „[…] több közöm kell legyen *Az ember tragédiájá*hoz, mint a *Bibliá*hoz, mert ahhoz a világ összes keresztényének és zsidójának van köze, ehhez meg néhány Madách-szakértőn és fordítón meg Madáchon kívül nekem van. Ebben jobban, határozottabban, bátrabban érvényesíthettem magam" – nyilatkozta a *Filmvilág*nak.

Véleménye korunkról belekerül a műbe, legdirektebben a Londoni szín aktualizálásával, amelyet meghosszabbít a 2000-es évekig, a globális neokapitalizmusig. A szerencsekerék képsora tükrözi azt, amiben éltünk s élünk, elsősorban a kultúra válságát. De majdnem valamennyi színben magunkra ismerhetünk, kiváltképp a Démonkrácia című Athéni színben.

„Madách és Jankovics lét- és cselekvésértelmezésében egyaránt alapvető jelentőségű a küzdés: az írónál éppúgy megéri küzdeni akkor is, ha a küzdelem eredménytelen, vagy ha az elért célok idővel az ellentétükbe fordulnak, mint ahogy a rendezőnél is a kitartás, az egyént fölemésztő, de az életnek mégis értelmet adó küzdelmek hangsúlyosak Sisyphus esetében nem kevésbé, mint a remekművet faragó szobrászéban. Ádám és Lucifer korokon átívelő, folyamatos polémiája akár a *Küzdők* sűrített és látszatra elsősorban materiális síkon folyó küzdelmének kiter-

Fehérlófia – Jankovics Marcell egész estés animációs filmje (1982)

jesztett s többféle (etikai, történetfilozófiai) síkon érvényes változataként is elgondolható. A rendhagyó keletkezéstörténet és a több évtizedes kitartás is óhatatlanul párhuzamot kínál a küzdés központi gondolatával" – emeli ki Varga.

Jankovics alkotóerejét, munkabírását jelzi, hogy egy ekkora küzdelem sem vette el örökre a kedvét az egész estés filmektől. Még előttünk van – talán szeptemberben, hisz ki mer ma biztosat mondani – a *Toldi* bemutatója, sorozatként és egész estés filmként egyaránt.

GRÓH GÁSPÁR

KESERNYÉS NEVETÉS ÉS HŐSIES IRÓNIA

Szörényi László két könyvéről

Szörényi László életművének szépen gyarapodó kiadása két új kötettel gazdagodott. Első pillantásra e kettő merőben különbözik: az *Éljen Kun Béla! Suzy nimfomán* című, szívszorítóan és felejthetetlenül mulatságos könyvben rövid diplomáciai szereplésének élményeiből adott közre egy csokorra valót, a *„Multaddal valamit kezdeni"* a kiváló irodalomtörténész szaktanulmányait adja közre. Mindkét könyv megjelent már korábban is, az első lényegében változatlan formában kerül ismét olvasói elé, a második számottevően bővült.

Kezdjük a címében Magyarország első kommunista diktátorának éltetését egy frivol tényállítással összekötő kötettel: a cím két, véletlenszerűen egymás közelébe került római falfirkát idéz. Ebből csak a helyszín nem véletlen: a könyv Szörényi római nagyköveti működésének színes élményeiről mesél egy kiváló stiliszta az élőszó közvetlenségével. Úgy, hogy nem kell szégyellnünk, ha olykor könnyeinket töröljük a nevetéstől – illetve nevetés közben.

Tudós művelődés- és irodalomtörténész, aki nagykövet? Manapság ez szinte ugyanolyan szürreális árukapcsolás, mint a kötet címének egymáshoz illesztett két tétele. Valóban: kivételes pillanat volt a magyar külpolitika történetében, hogy a rendszerváltás után kiemelkedő értelmiségiekből is lehetett nagykövet. Olyan emberek vállalhattak külszolgálatot (a külügyminiszter Jeszenszky Gézán és természetesen Szörényi Lászlón kívül hirtelen Benyhe János és Gergely András neve jut eszembe, az Antall József mellett külpolitikai főtanácsadói szerepet vállaló Kodolányi Gyula mellett), akik korábban a közelébe sem mentek a diplomáciának. Már csak azért sem, mert annak tartalmi részét eleve nem Budapesten határozták meg: a magyar „diplomatáknak" inkább csak a bürokratikus feladatok jutottak (ha szemérmesen hallgatunk a hírszerzési vonalról, illetve a magyar emigráció körében végzett diverzióval kapcsolatos feladatokról). Az alkalom szülte diplomaták szakmai életútjukat adták fel a külszolgálatért, a megszakítás esetenként komoly akadálya lett korábbi munkájuk folytatásának. De ez már a rendszerváltó értelmiség történetének megírásra váró fejezete.

Szörényi külügyi kalandja azonban kivételesen harmonikusan illeszkedik életútjába. (Szerencséjére, vagy inkább a miénkre, de a magyar külügy örök

veszteségére ez a szolgálat nem volt hosszú.) Szörényi László tehát szeretett Itáliájába került, ahol feladatának ellátása mellett szakmai szenvedélyének is hódolhatott. Arról csak közvetve értesülünk, hogy kimeríthetetlennek tűnő szellemi kapacitása, a latin és olasz kultúra részletekbe menő ismerete milyen hatást váltott ki a fogadó ország szellemi és közigazgatási közegében. Tisztelhették ugyan tudásáért, de aligha méltányolhatták kellőképpen, mert a külügyi bürokrácia többnyire nem az intellektuális mélységek búvárainak gyakorlómedencéje. Oda Szörényihez hasonló szereplők csak véletlenül ugorhatnak, az ő tudásuk, intellektusuk szétfeszíti a rendszer nem rájuk szabott kereteit. Végeredményben abban is van valami kínos, ha egy idegenből érkezett közszereplő hasonlíthatatlanul jobban ismeri a fogadó ország történelmét és kultúráját, mint az ottani honosok. Szörényi igyekezett visszafogni magát, nem sérteni közegét, és nem is szenvedni tőle. Ehhez jó esélyt kínált neki a humora, amire külszolgálata előtt nem sokkal akkori lehallgatói panaszkodtak. Az okozott nekik megoldhatatlan gondot, hogy hiába helyezték el mikrofonjaikat a szolgálati kíváncsiságuk célterületét jelentő szerkesztőségben, Szörényi érkezése után nem kaptak értelmezhető szöveget: a társaság folyamatos harsány röhögése elnyomta a rögzíteni és továbbítani kívánt hangokat. A hálózat szorgos ügynökei nem vehették észre, hogy éppen ez a lényeg: a pártállamot ki kellett röhögni, mert csak így lehetett elviselni. (Megjegyzem, ennek a motívumnak elemzése a történelmi kutatásoknak sem képezi részét, bár a diktatúra élharcosai észrevették, hogy a humort mint ideológiai fegyvert be kell venni a közvélemény manipulálásának eszköztárába, így lett Komlós Jánosból, az egykoron a koncepciós perek előkészítésében jeleskedő ávós tisztből a magyar kabarépolitika – nem kabaré politika! – irányítója.)

Szörényinek tehát volt gyakorlata abban, miként kell kiröhögni és kiröhögtetni a rendszerszintű nevetségességet. Erre a képességére azonban nem csak a pártállammal szemben volt szüksége, mert a hülyeség – esetenkénti túlreprezentáltsága ellenére – rendszersemleges. Ennek tudatosodásában segítette Szörényit külügyi szolgálata, mert korábbi olaszországi ösztöndíjas útjain jobbára a szellemi csúcsteljesítményeket kutatta, nem a hétköznapok kevéssé emelkedett gyarlóságait. Ezektől azonban nem menekülhetett, sőt, a diplomácia közegében új dimenzióban találkozott velük: ez is oka lett annak, hogy a rendszerváltás katartikus pillanatai után a katarzis maga elmaradt. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a műveletlenség, butaság, cím- és rangkórság, hivatali szervilizmus és akarnokság nem csak a kommunista hatalomgyakorlók körében biztosít előjogokat.

Az *Éljen Kun Béla – Suzy nimfomán* így aztán nemcsak hallatlanul szórakoztató olvasmány, hanem ennek a kiterjedő sötéten látásnak is dokumentuma, melynek értelmezésében segíthet egy jól ismert József Attila-idézet és annak jelentését kiterjesztő parafrázisa. József Attilát nem a kötet címének első felével összefüggésbe hozható, nehezen értelmezhető kommunista kalandja, és nem a cím második felében megnevezett szexuális magatartás freudi elemzése okán citálhatjuk ide. Még csak nem is azért, mert éppen Szörényi László életműve bizonyítja, hogy a szellem világában nincs két olyan, bármily távol eső elem,

melyek között ne lenne gyorsan feltárható közvetlen kapcsolat. Ezek az összefüggések azonban a hétköznapi halandók számára a meglepetés erejével hatnak, számukra-számunkra ezek azért nem értetődnek maguktól, mert mi hétköznapi halandók vagyunk, és egyikünk sem Szörényi László.

József Attila azt írja: „Kertész leszek, fát nevelek, / kelő nappal én is kelek./ Ha már elpusztul a világ / legyen a sírjára virág." De hogy jön ez ide? A *pusztulás* mint kulcsszó, kulcsfogalom és napjaink valósága okán. Szörényi nagyköveti működése idején azzal szembesült, hogy nem csak a vasfüggönyön inneni világ jellemzője volt a szellemi leépülés: a kulturális hanyatlás, az európai, azaz végső soron a keresztény örökség eróziója egyetemes jelenség. Márpedig Szörényi meggyőződése is, hogy egy civilizáció pusztulása a kultúra pusztulásával kezdődik. Mégis reménykednie kell(ene), hogy a folyamat megállítható, és ha mégsem, akkor is úgy kell tennie, mintha többesélyes lenne. De a legroszszabb esetben is lehetségesnek kell tartania, hogy a kultúrák túlélhetik az őket létrehozó civilizációkat, és valaha valakik még kezdhetnek velük valamit.

Szörényi nem mondja, de mondhatná: „Filosz leszek, könyvbe veszek, / olvasásba temetkezek. / Ha már elpusztul a világ / legyen temetése vidám." (Persze e soroknak nemcsak a tartalma sántít, hanem a prozódiája is, így illetlenség annak feltételezése, hogy tényleg így mondaná…) Így történik, hogy Szörényi az emberiség ostobaságát látva folyamatosan hahotázni kényszerül, mert a butaság nemcsak öl, hanem végtelenül nevetséges is (vö. az egykori lehallgatók kudarcával kapcsolatos megjegyzéssel), bár ez a nevetés nélkülöz minden igazi derűt. Sőt, olykor végtelen, elviselhetetlen keserűség van mögötte, annyi, hogy azt már csakis nevetve lehet elviselni.

Ennek okán gyakran eszembe jut egy régen hallott történet, amely egyfelől igaznak tűnik, de ha nem az, akkor is rendszeresen kell hivatkoznom rá. Egy hazánkfia Londonban összetalálkozott a dalai lámával, és valamiként szóba került a magyar történelem is. A dalai láma azt mondta, hogy ő erről többet akar hallani, így rövidesen újból találkoztak. Magyarunk aztán csak mondta és mondta, a dalai láma meg csak nevetett és nevetett. Aztán elmagyarázta, hogy a tibeti gondolkodásban a tragédia legfelső fokát kinevetik, így aztán a mi sorsunkkal való azonosulása folytán nem tehetett mást, minthogy folyamatosan nevetett. Valamiként ilyen Szörényi nevetése is. Persze, nem csak ilyen. De amikor végtelenül mulatságos történeteit olvassuk és harsányan röhögünk, akkor olyasmi ragadtat erre, ami nagyon sokszor tragikus. Abban pedig lelkületünk keleti gyökereinek bizonyítékát is fölfedezhetjük, hogy könnyekig tudunk nevetni. Így aztán halálra kacagjuk magunkat.

E kötet ezúttal novelláknak nevezett karcolataiban, életképeiben, tudósításaiban a magyar feketehumor és a mediterrán kedély találkozik. Ez sem véletlen: Szörényi egy interjúban azt mondta, hogy Magyarországon kívül Itália az egyetlen hely, ahol elképzelhetőnek tartaná életét. Ez természetesen nem varázslatos nagyköveti működésével, hanem a latin világ iránti elkötelezettségével függ össze.

A szövegekből kiderül: lehetséges, hogy nem volt és nem lesz a magas diplomácia világától idegenebb nagykövetünk Szörényinél. Egy eszményi világ-

ban éppen ezért nem is lehetne alkalmasabb sem, de nem ilyen világban élünk. Mégis – ahogyan ez a könyv bizonyítja –, nagyon alkalmas elfoglaltság volt számára az „excellenciás" szerep. (Nem azért, mert a püspököknek is ez a megszólítás dukál, bár nem hiszem, hogy azon az alapon, hogy ők a Teremtő nagykövetei lennének.) Megbízatásának idején olyan dolgokra is ráláthatott, olyan helyekre is bejuthatott, olyan emberekkel is találkozhatott, amilyenekre és akikkel a tudomány embereként nem lett volna lehetősége. Így végeredményben ő többet profitált nagyköveti működéséből, mint amennyit a diplomácia hasznosított tudásából, mert e viszony két résztvevője két külön világot jelentett – és ezeknek nagyon más a fogadó- (hogy ne mondjuk, felfogó-) képessége. Így aztán Szörényi nagyköveti kalandjának nem lett diplomáciatörténeti jelentősége. Ő a maga részéről megmaradt éles szemű megfigyelőnek, miközben nemcsak Magyarországot képviselte Olaszországban, hanem a bölcsész tudást is a diplomáciában. Régóta tudnivaló, hogy Magyarország nem nagyhatalom, de legalább aktuális nagykövete néhány évig agyhatalom volt, aki a köznapi bürokraták és az akaratlanul is leleplező pontossággal „karrier-diplomaták" világát nemcsak a tudós komolyságával, hanem a diák-humor kajánságával komédiának is látta, ami legott mulattatta. Ebben a könyvében az e nézőpontból látottak élményét osztja meg velünk.

Merőben más karakterű könyv a *„Multtaddal valamit kezdeni"* (rövid ú-val: az idézet Kölcseytől való). Más, de ugyanaz írta, egyazon személyiség jelenik meg benne, aki ezúttal merőben más „anyaggal" dolgozik, és azt merőben más fényben vizsgálja. Az irodalomtörténész tárgyuk iránt odaadó tiszteletet tanúsító, egyúttal az olvasó tiszteletét is kivívó tanulmányai sorakoznak benne. Nem az esendőség, hanem klasszikus értékek állnak középpontjában. Ott van bennük Szörényi szellemi eleganciája és természetessége: szinte észrevehetetlen, hogy mekkora tudás, szellemi energia sűrűsödik bennük. Valahogy úgy, ahogy az igazán erős emberek sem erőlködnek, nyögnek, nem guvad a szemük az erőfeszítéstől, amikor mások számára megmozdíthatatlan súlyokat mozgatnak. A látványos erőkifejtés a cirkuszi erőművészek sajátja, akikről könnyen kiderülhet, hogy súlyzóik valójában fából készültek. Szörényi hatalmas, gigantikus súlyokat emelget olyan könnyedén, mintha ez magától értetődő volna.

E könnyedség mögött nemcsak istenadta tehetség van, hanem kivételes munka, felülmúlhatatlan olvasottság is. Utánozhatatlan ötletességgel mutat rá művek közötti rejtett kapcsolatokra, ami elképzelhetetlen volna korokat és kultúrákat összekötni képes, lenyűgöző ismeretanyaga, minden apróságra kiterjedő figyelme nélkül. Ennek eredményeként agyonelemzett műveket új összefüggésekbe állítva azok ismeretlen, rejtett dimenzióit tárja fel. Ha a nagyköveti napjai hordalékaként született kötetében rendre a felfuvalkodott hivatalnokok, a fesz és pöff világának ürességét teszi nevetségessé (azaz csak megmutatja, hogy milyen nevetségesek), itt az ellenkezője történik. Azt tárja elénk, hogy az irodalomba csomagolt közélet halálosan komoly dolog lehet. Tudása olyan természetesen simul elemzéseibe, hogy olvasójának néha az az érzése, hogy mindez csupán játék, amivel bárki megpróbálkozhat.

Nos, ez alighanem akkor sem sikerülne, ha ugyanazzal a háttértudással fogna munkájához, mint Szörényi, mert nem állna mögötte az ő világképe, kreativitása. Mert ezekben az írásokban is sokkal többről van szó, mint amit első pillantásra láttatnak. Elsődleges jelentésüket rejtekező, koherens gondolati rendszerük alapozza meg. A kötet egészét tekintve egyre inkább érezni lehet, hogy a remek tanulmányok (mindegyik megkerülhetetlen a témájukkal foglalkozó szaktudósok kutatásaiban) csak eseti megnyilvánulásai Szörényi átfogó tudományos világképének. Ebben a kikezdhetetlen szakmai igényesség csak eszköz egy többnyire kimondatlan cél, az irodalom nemzeti természetének szolgálatában.

Szörényi számára magától értetődő, ami sokaknak nem: hogy az irodalom nem csupán egy neme a művészeteknek, hanem (nagy tradíciót folytatva) minden nemzet alapvetően fontos életfunkciói közé tartozik. E meggyőződés jegyében alkottak a modern magyar irodalom olyan alapítói, mint Kölcsey és Vörösmarty, erről elmélkedtek sűrűn a 20. század kiemelkedő gondolkodói, Babits, Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula. Ez a nemzeti sorsra, a nemzet életére kiterjedő egzisztenciális tudás a láthatatlan alaprétege minden tanulmányának. Láthatatlan, de jól érzékelhető, mostani gyűjteménye előszavában szól erről is: jellemző, hogy közben Kölcsey *Mohács*ának „kétségbeesett gúny"-nyal írt kérdéséből kiszakított háromszavas címét kijelentő formába állítva értelmezi. Kölcsey kérdése így hangzott: „Nem látod-e? Jelen és jövendő két fontos tárgy, mely az emberiséget egészen magának foglalja; s itt akarnál a te multaddal valamit kezdeni?" Szörényi erre azt válaszolja, amit Kölcsey maga is hallani akart: „A nemzet örökségét vállalnunk kell, akkor is, ha íróink felfogásában ez az örökség belső tragikummal terhelt. Megkerülnünk nem lehet, mert lényegéhez tartozik. »Multunkkal valamit kezdeni« csak így tudunk." Mit tehet ennek érdekében az irodalom történésze? Felkutat és felmutat (lehetőleg) mindent, ami egy-egy adott mű hátterét, keletkezését, fogadtatását érinti. Más kérdés, hogy mindez mennyit számít, mert a műveket és befogadásukat nem olvasmányok, hatások, körülmények határozzák meg, hanem az alkotó és az olvasó.

Szörényi úgy képes felmutatni az egyes szövegek mögötti ismereteket, olvasmányokat, kapcsolatokat, hogy az nem halványítja írójuk-alkotójuk lángelméjének fényét. Így vizsgálja a kiemelkedő olvasottságú Kölcsey és az ugyancsak átfogó műveltségű és naprakészen tájékozott Vörösmarty műveinek intellektuális hátterét. (Utóbbiról írt tanulmányaiban egy sajnos meg nem írt monográfia tudásanyagát csodálhatjuk.)

De Szörényi nem Szörényi lenne, ha a *Gondolatok a könyvtárban* elemzésébe, ebbe a szakmai komolyságot tiszteletben tartó írásába nem csempészne be egy olyan epizódot, ami másként fogalmazva akár beférhetne kevésbé emelkedett szakmaiságú kötetébe is. Arra hívja fel ugyanis olvasója figyelmét, hogy e korszakos jelentőségű versét, a 19. század kimagasló gondolati költeményét Vörösmarty az akkor nemrégen alakult Tudományos Akadémia könyvtárának egyik végeérhetetlen felolvasó ülésén vetette papírra. (Utóbb nyilván hangyaszorgalommal dolgozva az ihletett órában teremtett első szövegen.) Alkotáslélektani szempontból fontos tanulság, hogy miként lehet a tömény unalomból indulat, és abból költői ihlet, amely nyomán kimondhatóvá válnak a meddő tudomány-

ról való kultúrkritikai tézisek, s ennek nyomán az akadémiai könyvtár az országok rongyát felhalmozó tárhelyként jelenhet meg.

Vörösmartyt más háborítja fel a „tudomány megszentelt csarnokában", mint egykor volt egyetlen igazi, régi vágású irodalomprofesszoromat, aki egy erősen felindult pillanatában a tanszéki könyvtárat illette ily fennkölt kifejezéssel. Az anakronisztikusan emelkedett megjelölést az váltotta ki, hogy éppen akkor kellett keresnie valamilyen nélkülözhetetlen kézikönyvet, amikor a könyvespolcok között szerelmi csatározásba bonyolódott két, nem csak tudásra szomjas hallgatót ért tetten (azaz ketten).

Szörényi oknyomozó irodalomtörténészi alaposságával Széchenyi naplójában bukkan a Vörösmarty indulatait kiváltó okra, mégpedig az Akadémia 1844. december 23-án megtartott, XIII. közgyűlésére vonatkozó feljegyzésben, amikor is egy nekiszabadult szakember a hermaneci Medve-barlangról tartott közel ötórás felolvasást. (A barlang Besztercebányától húsz perc autóútra található, állítólag mintegy egy óra alatt megtekinthető.)

A kajánságát féken tartó filológus az 1844-es eseményt (nem az előadást, hanem Vörösmarty versének születését) így vázolja: „Tehát – minden valószínűség szerint – Vörösmarty a medvebarlangászati előadás alatt írhatta versét, amelyet még aznap odaajándékozhatott Széchenyinek. Miért?" – kérdezi. A legegyszerűbb és legéletszerűbb válasz az lenne, hogy kárpótlásul – közös szenvedésük emlékére. De Szörényi megőrzi komolyságát: „Mert bízvást hihette, hogy ebben a legpesszimistább kultúrakritikát mítoszépítéssel keverő, illetve váltogató költeményben, amely azután – hirtelen hangnemváltással – a nemzet ügyében a sztoikus kötelesség-vállalásra indokot találó zárlattal fejeződik be, a megajándékozott örömére fogja lelni, hiszen saját gondolataira ismerhet benne." Stb., stb. – ahogyan az elvárható egy komoly tanulmánytól. E komolyságra azért van szükség, hogy a szakmai olvasók is komolyan vegyék. Mert később (a pályatárs Lukácsy Sándor kutatásaira támaszkodva) azt a felismerését teszi közzé, hogy amikor Vörösmarty az állatember bűneit sorolja, akkor a Pokol köreit bemutató Dante bűn-topográfiáját követi. Igaz, Vörösmartynál csak nyolc lépcsőfok szerepel, Danténál meg kilenc, de nála az első kör a megkereszteletleneké, akik Vörösmarty felsorolásából kimaradnak. (Aminek az lehet az oka, hogy Vörösmarty istenhitében akkora adag panteizmus van, hogy a keresztelést mint kánonjogi aktust aligha tekintette morális értelemben fontosnak. Ezért hiányát sem tarthatta bűnnek.)

A tanulmányok zöme a 19. század magyar irodalmáról szól, természetes, hogy Kölcsey és Vörösmarty kiemelt szerepet kap köztük. De egy főállású irodalomtörténész nem pusztán személyes rokonszenvét követve választja meg témáit. Alighanem egy intézményi munkaterv keretében foglalkozott Szörényi Táncsics Mihály írói munkásságával, jóllehet a köztudatban a szerzőről csak annyi ismeretes, hogy a történelem 1848. március 15-én ráosztotta a kiszabadítandó státusfogoly szerepét (akit amúgy oly kevéssé őriztek, hogy jóformán bármikor hazamehetett volna). Táncsics a szakmai hagyományban még közéleti munkásságával sem örvendett soha túlzott megbecsülésnek, íróként pedig végképp ismeretlen maradt, alighanem okkal. De Szörényi, aki amúgy a

gyöngeségeket meglehetős szarkazmussal nézi, ha irodalomról van szó, akkor a leggyarlóbb alkotásokban is mindig talál valami méltánylandó értéket. Ezt teszi itt is, és olyan elismeréssel ír Táncsics néhány művének néhány jelenetéről, hogy már-már kedvet csinál azok megismeréséhez.

Miközben ott van (a sokszor ismeretlen) Jókai is. Az ő olvasmányairól, motívumairól, világáról írva kiemelendőnek tartja a regényeiben megjelenő szigetmotívumot, annak művelődéstörténeti, lélektani hátterét. Tanulmányaiban a tengernyi életmű ismertebb regényeit áttekintve természetesen nem tér ki mindenre, de éppoly természetes, hogy a nem tárgyalt műveket alaposan ismeri. (Ez a tudása, ha tanulmányban nem jelenhet meg, föltör máshol: így a korábban tárgyalt kötet egy odavetett futamában. Nagykövetsége idején nemcsak a mai magyar állampolgárok itáliai kalandozása adott neki feladatokat, hanem a régmúlt utasaira is figyelt. Így bukkan fel a *Rákóczi fia* című, igencsak színes és némi filozofikus vonulattól sem mentes regény, legalább egy villanás erejéig. Jókai a Szicíliába deponált Rákóczi György kalandjai közé természetesen az ottani műemlékek leírását is beépíti, Szörényi, ha már ott van, nem mondhat le arról, hogy ezeket is megtekintse. Egy ilyen útja során idézi fel Jókainak azt a közlését, miszerint az ifjú Rákóczi attól várta a régió és saját gazdasági fellendülését, hogy a Vezúv ormait fedő jeget exportálja.)

Ez is igazolja, hogy Jókai megkülönböztetett helyet kap Szörényi kánonjában: nem kétséges, hogy számára ő a legnagyobb magyar író, akinek a gyarlóságai is elismerést érdemelnek. Nyelvi gazdagsága, szerkesztési leleményei, forráskezelése, átfogó háttértudása minden utána következő író számára példa lehetett, bár meseszövése, olvasmányossága a legtöbb olvasó, sőt a „szakma" egy része szeme elől elfedte más, esetenként jelentősebb értékeit. Szörényihez nem annyira a köztudatban élő, héroszokat teremtő Jókai áll igazán közel, hanem az ironikus, akinek életművében minden mítosz-teremtő műnek megtalálható a mítoszt idézőjelbe tévő, ironikus párja. Ez sem véletlen: Szörényi látásmódjában is fölfedezhető ez a két pólus, amit Kölcsey és Vörösmarty világát elemezve is oly empatikusan mutat meg. Ezt a látásmódot rendszerszinten nem vizsgálja, de sejthető: a magyar gondolkodás sajátosságai között kiemelt szerepet tulajdonít neki. Már csak azért is, mert nemcsak megidézi, hanem meg is fogadja a – nagy valószínűséggel – Jókai által írt intést, amely egykor *Értesítés munkatársainkhoz* címmel jelent meg (*Remény*, 1851. 1/6). Eszerint az írók feladata „a nemzeti jellem formálása". Amihez az is hozzátartozott, amit Szörényi így foglalt össze: „más nemzetekével össze nem téveszthető karakter kialakításának eszközeként" különösen javallotta „a nemzet írott és szóbeli hagyományainak feldolgozását."

Jókai az irodalomtörténészekről nem szólt külön, de Szörényi nemcsak történésze az irodalomnak, hanem író is. Két kötetét szoros egymásutánban, vagy akár váltogatva olvasva okkal és örömmel állapíthatjuk meg: annyi mesterét követve Jókai intését is megfogadta.

(Szörényi László: *Éljen Kun Béla! Suzy nimfomán – Követjelentés.* Novellák. Nap Kiadó, 2021, Budapest; Szörényi László: *„Multaddal valamit kezdeni…".* Tanulmányok. Nap Kiadó, 2021, Budapest)

LAKATOS ARTUR

EGY URBÁNUS TRANSZILVANISTA SZELLEMI ÉLETRAJZA

– Monográfia Ligeti Ernőről

Filep Tamás Gusztáv az egyik legjobb ismerője a határon túli magyarság 20. századi történetének, különösen (cseh)szlovákiai vonatkozásban, de a jelen és a múlt erdélyi viszonyaiban is igen otthonos, Ligeti Ernőről írt monográfiájának forrásanyaga a bizonyíték erre: 206 oldalon 569 lábjegyzet található, és ritka az „idézett mű" vagy az „ugyanott" utalás ezek között. A szerző érdeklődése a magyar – anyaországi és kisebbségi – eszme- politika- és művelődéstörténet széles választékát fedi le, és forrásfeltárásban, elemzésben, valamint kronológiák készítésében egyaránt jól érzi magát. Csapatmunkásként is jól ismert a szakmai körökben, hiszen a magyar kisebbségkutatás egyik biztos oszlopa. Ennek megfelelő érdeklődéssel vettem kézbe legutóbbi biográfiáját is.

Ligeti Ernő nevét a magyar értelmiségi világ általában talán ismeri, de jóval kevesebben vannak, akik munkásságának akár egyes részleteiről pár percnél hosszabban tudnának beszélni. A *Súly alatt a pálma* címét sokan fel tudják idézni, de tartalmát még a korral foglalkozó szaktörténészek is ritkán idézik; azzal együtt, hogy egy egyszerű internetes kereséssel a teljes szöveg másodperceken belül elérhető. Ezért különösen értékelendő, hogy Ligeti életművébe is elkalauzol Filep Tamás Gusztáv könyve: „Ligeti Ernő azon magyar írók közé tartozik, akiknek több könyvéről tud az irodalomtörténet-írás, mint amennyi valójában van." Igencsak beszédes szavak. Nemcsak arra utalnak, hogy Ligeti életművét jóval kevésbé ismerjük, mint amennyire ismerhetnénk – regényei, újságcikkei elérhetőek bárki komolyabb érdeklődő számára –, hanem arra is, hogy mindeközben ismerni véljük ezt az életművet. A jelenség konkrét miértjét az első, bevezető jellegű fejezetben fejti ki a szerző. A *Megírt és megíratlan könyvek, címváltozatok* szól arról, hogy Ligeti meglehetősen lazán fogta fel a saját maga alkotta művek egymástól történő elkülönítését. Ugyanazt az írást különböző címváltozatokkal említi, vagy akár meg is jelenteti, valamint hivatkozik olyan írásaira is, melyek nem jelentek meg, valószínűleg kézirat formájában maradtak. Vagy talán megírásuk el sem kezdődött, csak tervben maradt? „Az író kézirathagyatékáról nem tudunk, az valószínűleg megsemmisült" – írja Filep Tamás Gusztáv. Szintén rövid, bevezető jellegű fejezet az *Értékelés a diktatúra évtizedeiben és azután*, melyben 2014-ig tekinti át a főbb azonosítható reflexiókat Ligeti Ernő személyével és munkásságával kapcsolatban. Ezeknek a fejezeteknek terjedelmét mintha mértani pontossággal számította volna ki a szerző, pontosan öt oldalra rúgnak, akárcsak a következő fejezet első alfejezete. A *Pályakezdés Kolozsváron és a Holnap városában* (vagyis Nagyváradon) életrajzi szempontból vett bevezető szakasz két alfejezettel, mely sorra veszi Ligeti személyisége kialakulásának állomásait, egészen az impériumváltás pillanatáig. Meglehetősen gazdag életművének megelőző időszaka, hiszen – csak felsorolás szintjén – Ligeti írt a *Kolozsvári Hírlap*nak, a *Nagyváradi Napló*nak, a *Keleti Új-*

ság alapítói közé tartozott, miközben több szépirodalmi munkája is megjelent, de igazi kiteljesedése a kisebbségi sors megélése során következett be.

Az *Irodalomszervezés a főhatalomváltás után* későbbi munkáiból vett idézetekből, gondolatokból rekonstruálja Ligeti világképét, egy ezt követő rövidebb fejezet pedig első kisregényeinek stílusát és mondanivalóját méltatja. A *Kisebbségi progresszió; Közéleti szerepvállalások, deklasszálódás, unalom, irónia; Társadalmi regényeiről; Az újságíró és a lapszerkesztő,* valamint a legutolsó, *Noé meglékelt bárkája* című tartalmi fejezetek kronologikus szempontokat figyelembe véve, mégis inkább tematikus koncentrációban dolgozzák fel Ligeti közírói és közéleti szereplésének állomásait és jellemzőit, melynek során a kötet szerzője igen gyakran terjedelmesen idéz Ligeti Ernő műveiből. Túl az irodalmi munkásság értékein, ezekből jól kirajzolódik Ligeti antitotalitárius, sajátosan vidám-peszszimista, egy időben konzervatív és progresszív, a társadalmi élet nüansznyi különbségeit is érzékelő egyénisége, amit urbánus transzilvanistaként is jellemezni szokás.

A kötetben Filep Tamás tömören foglalja össze a mondanivalóját. A magánéleti-életrajzi információkra nem fektet a főszövegben nagy hangsúlyt – ezt a könyv végén található *Életrajzi adatok* című függelékben teszi meg –, ehelyett átfogóan tárgyalja Ligeti Ernő irodalmi, közéleti, közösségszervezői és művelődési irányzatokat meghonosító szerepét. Teszi mindezt oly módon, hogy a főszereplő és környezete – úgy a közvetlen, mint pedig az általános értelemben vett korbeli környezet – nincsenek élesen elválasztva egymástól. Nem felvázolja, hogy ebbe helyezze el a karaktert, hanem Ligeti része a környezetének, melyet alakít vagy amely őt formálja, lehetőségeit és korlátait meghatározza. Az elbeszélés módja nem sablonos, a különböző problémák sűrűn követik egymást, ezért érdemes e könyvet nem fejezetenként, kiemelt részenként, hanem egyszerre, egészben elolvasni, és ezt követően visszatérni az olvasó vagy kutató számára különösebben fontos információkra.

A szerző igen jól ismeri, ki kicsoda volt a két világháború közötti erdélyi magyar közéletben, ennek megfelelően több mindenről is szót ejt. Így például érdekes, hogy miért is nem vállalta Szabédi László és Asztalos István, hogy nevük egy kötetben jelenjen meg Ligeti Ernőével és Janovics Jenőével. Érdekes az is, hogy milyennek érzékelte Ligeti a spanyol világot 1935-ben, vagy 1922-ben hogyan foglalt állást a magyar kisebbség politikai jövőképe kapcsán folytatott vitában. Ezekről és még jópár hasonló kérdésről esik szó, melyek kifejtése külön tanulmányok témáját képezhetnék. Talán már ennyivel is érzékeltetni lehet, hogy a szerző a komplexitás milyen magas szintjére emelte az ismertetést Ligeti, a közíró, a szépíró, a publicista és a társadalomszervező ábrázolása során. Az is megfigyelhető, hogy e könyvben Ligeti Ernő, az író háttérbe szorítja a magánembert: az életrajzi adatokat kimondottan akkor eleveníti fel a szerző, amennyiben ezek szorosan kapcsolódnak Ligeti közéleti és alkotói értékteremtő tevékenységéhez. A jövő kihívása, hogy elkészüljön Ligetiről a magánember életútjára koncentráló monográfia is.

Többen is párhuzamba állítják Ligeti Ernőt a kolozsvári magyar zsidóság másik, tragikus véget ért írónagyságával, Karácsony Benővel. Ahogy Erős Kin-

ga fogalmazott egyik előadásában: mindketten regényes lelkek. Tény az, hogy kettejük sorstragédiája egyaránt a magyarság, a zsidóság és az erdélyiség 20. századi tragédiájának mikrouniverzuma. Mindketten példát mutattak nemcsak identitástudatból, hanem a szellemi értékalkotásból is. Ugyanakkor, mivel minden ember más és más, Karácsony Benő elsősorban alkotó, míg Ligeti Ernő identitásformáló. Az ilyen nagyságrendű közéleti személyiségeink, kulturális értékeink megismerése és a szélesebb körű olvasóközönséggel történő megismertetése kapcsán a MMA életrajzsorozata hiánypótló kezdeményezés.

(Filep Tamás Gusztáv: *Ligeti Ernő. Egy urbánus transzilvanista*. MMA Kiadó, 2019. 216 oldal.)

LUDMANN MIHÁLY

ÉPÜLETEK A MILLENNIUM IDEJÉBŐL

Az Ezredéves Kiállítás és más építészeti eredmények 125 évről visszatekintve

A Városliget volt a Millenniumi kiállítás fő színtere, ahova öt kapun keresztül lehetett belépni. A felépített pavilonok száma 240 volt. Ezek az épületek megjelenésükben az állandóságot hordozták, remekül elrejtve azt, hogy csak fél évig állnak itt. Két nagy csoportot alkottak. Az egyik a történelmi kiállítás 21 részes épületcsoportja, amelynek a célja a történelmi építészeti stílusok – romanika, gótika, reneszánsz és a barokk – hazai reprezentánsainak felidézése volt. A Történelmi Épületcsoport tervezője Alpár Ignác. Ezek a stílusok azt is megmutatták, hogy a kor építészete ezekben az építészeti világokban gondolkodott és alkotott. A történelmi épületeket nem bontották le a kiállítás végén, azonban a felhasznált építőanyagok miatt az állapotuk gyorsan romlott, ezért 1904 és 1908 között tartósabb építőanyagokból újjáépítették, megtartva azokat az utókor számára. A nagyszámú Jelenkori kiállítás építményei viszont mind lebontásra kerültek. Ezekről a lenyűgöző épületekről ma már csak a korabeli fotók és rajzok tanúskodnak, amelyekből egy szép válogatást láthattunk a *Magyar Szemle* előző, júniusi számában. Nem csoda, hogy az Ezredévi kiállítást becslések szerint 5,8 millió ember kereste fel a záróünnepélyig, 1896. november 3-ig.

Később a főkapu helyén épült fel a millenniumi emlékmű, amelyről a döntés már 1895-ben megszületett, a tervezésével a Műcsarnok építészét, Schickedanz Albertet bízták meg. Az emlékmű allegorikus szobrait Zala György mintázta, az uralkodók alakjait a kor kiváló művészei készítették el. Az építkezés 1898-ban kezdődött, a felavatására 1929. május 26-án került sor. A Feszty-körkép pavilonjának a helyére építették fel a Szépművészeti Múzeumot, amelynek létrehozásáról az 1896. évi VIII. törvénycikk rendelkezett. A pályázatot 1898-ban írták ki, amelyen Petz Samu tervét nyilvánították győztesnek, azonban a végső terv elkészítésével a második helyezett Schickedanz Albertet és Herzog Fülö-

pöt bízták meg, akik a művük átdolgozásakor beépítették Petz figyelemreméltó megoldásait. Így jöhetett létre a korábban megépített Műcsarnokkal együtt az az építészeti keret, amely a mai Hősök terét határolja.

A millenniumi ünnepségek lehetőséget adtak más fontos középületek felavatására is. Ezek között volt az új Parlament, amelynek a kupolacsarnokában 1896. június 8-án megtartották az első díszülést. A Steindl Imre által tervezett neogótikus épületet 1885-ben kezdték el, befejezésére csak 1904-ben került sor. Nem sokkal később, augusztus 15-én szentelték fel Schulek Frigyes főművét, a Mátyás-templomot.

Új hidak a Dunán

A kor nagy kihívása volt a modern közlekedés megszervezése és a hozzá tartozó infrastruktúra kiépítése. Ennek fontos elemei voltak a vasútállomások, a lóvasút, a Nagykörút és a sugárutak kiépítése. Széchenyi István egyik fontos célkitűzése a Dunán átívelő állandó híd létrehozása volt. Elsőként a Lánchíd épült meg, tervezője a skót William Tierney Clark, aki korának klasszicista építészeti elemeit jól láthatóan alkalmazta a híd tartópillérének diadalkapura hasonlító megtervezésével, a főpárkány antikos díszítésében, és az attika ráépítésével. Az 1849-ben felavatott hidat csak a kiegyezés után követte újabb. A Margit hidat Ernest Goüin francia mérnök tervezte és 1876-ban adták át. Szerepe jelentős, hiszen a kiépülő Nagykörút folytatása volt, illetve a budai Margit körúttal teremtett kapcsolatot és elősegítette Lipótváros északi terjeszkedését.

A fejlődő főváros számára a Lánchíd és a Margit híd mellett újabb hidakat kellett építeni, erről az 1893. XIV. törvénycikk rendelkezett. A két tervezett új hídra nemzetközi pályázatot írtak ki, amelyet a következő évben szintén nemzetközi összetételű bizottság bírált el. Elsőként a Ferenc József híd épült meg, majd 1898–1903 között az Erzsébet híd. Az uralkodó nevét viselő híd megépítése nagyon időszerű volt, hiszen a pesti oldalon már korábban megépült a Fővámház reprezentatív és monumentális neoreneszánsz épülete Ybl Miklós terve alapján, és a terület jelentőségét mutatja az is, hogy már Petz Samu terve alapján készült a Központi Vásárcsarnok, amelyet 1897-ben adtak át. A híd elősegítette a budai oldal fejlődését, ahol ekkor még csak a szerény megjelenésű Sárosfürdő épülete állt, amelyet a híd építése miatt bontottak le. A Gellért Szállót csak 1912-ben kezdték el építeni.

A Ferenc József híd felavatása az ezredévi ünnepség nagyszabású eseménye volt. Az október 4-én tartott avatóünnepség természetesen az uralkodó jelenlétében zajlott le. A hídra nemzetközi tervpályázatot írtak ki, amelyen legnagyobb számban amerikai építészek vettek részt, de egy magyar mérnök, Feketeházy János művét találta a zsűri a legjobbnak. Feketeházynak nem ez volt az első hídja, mert az ő terve alapján épült fel 1876-ban az első budapesti összekötő vasúti híd és később a szegedi, szolnoki és komáromi híd is. Feketeházy a zürichi műegyetemen szerzett diplomát, és hazatérése után a MÁV mérnöke volt. A hídtervezés mellett többek között az ő munkája a Keleti pályaudvar csarnokának, illetve az Operaháznak az acél tetőszerkezete.

Az ipari és a műépítészet találkozása az Iparművészeti Múzeum héjazatmegoldásában (Fotó: Ludmann Mihály)

A 19. században egyre hangsúlyosabbá vált a mérnöki építészet, a mérnökök önállóan is terveztek olyan műveket, például hidakat, amelyeket korábban építészek rajzoltak meg. Emellett a nagy fesztávolságú terek lefedésére olcsóbb és stabilabb szerkezetet lehetett létrehozni a hagyományos kő- vagy/és téglaboltozat helyett vas-acélból. Ezt az anyagot először az ipari építészet alkalmazta gyári és vasúti csarnokoknál, de olyan rangos épületnél is megjelent, mint az Operaház – ott teljesen elrejtve, míg a Keleti pályaudvar esetében ezt kívülről takarja ugyan a neoreneszánsz architektúra, de a vágánycsarnokban nyíltan megmutatkozik. A Keleti pályaudvar épületét Rochlitz Gyula, míg a csarnok acélszerkezetét Feketeházy János tervezte. Ez jól jellemzi a mérnöki és építőművészeti munkamegosztást, mely a hidaknál kezdetben sajátos kettősséget jelentett, ahogyan a Lánchíd és a Margit híd esetében látjuk. A historizáló építészeti formák mellett a szobrászi díszek is jelen vannak, ahogyan az egy történelmi stílusokat idéző épületnél is megfigyelhető. A Ferenc József- (ma Szabadság-) híd szakított ezzel a hagyománnyal.

„Építészeti szempontból a kapuzat képezi a híd legérdekesebb részét, amennyiben a kiképzés következetesen alkalmazkodik az anyag és szerkezet jellegéhez. A vasszerkezetű építmények részleteit eddig jobbára csak szerkezeti szükségletnek megfelelően alakították, a művészi kiképzésre való tekintet nélkül, vagy pedig eltagadva a szerkezetet”.[1] A híd kapuzatainak kidolgozásában

[1] *Építő Ipar – Építő Művészet*, 1896. február 26.

részt vett Nagy Virgil, a Műegyetem építésztanára, aki a két-két kaputorony artisztikus kialakításában kapott szerepet, azonban ez nem rejti el a szerkezetet.

Az építészetben bekövetkező változást az a feszültség, ellentmondás kényszerítette ki, amely az új anyagok használatában és új szerkezetek alkalmazásában, valamint a múlt tiszteletén alapuló hagyományos formák követésén alapult. Az építőművészet alkotásai egyszerre funkcionálisak és hordozzák koruk eszméit. Az eklektika a múlt eredményeinek tiszteletét, egyben azoknak a megoldásoknak, formáknak a leckeszerű felmondását jelenti, rejtve magában hordozza ugyanakkor a félelmet az újtól, ami kísérletezést igényel, ami kétes eredményű lehet, és egy közösségi műfaj esetében az elfogadtatása is nehézségekbe ütközik. „Minő lesz ezen törekvések eredménye nem tudhatni; a siker függ a művész erejétől, a viszonyoktól és attól, vajjon lesz-e tere művészetét kifejteni, találkozik-e az a közönség rokonszenvével és talál-e követőkre"[2] – fogalmazta meg a neves építész, Czigler Győző.

Az Iparművészeti Múzeum és Iskola épülete

1896. október 25-én került sor az Iparművészeti Múzeum és Iskola felavatására az uralkodó részvételével (ekkor még a belső dekoráció nem volt teljesen kész, és ezért az épületet csak 1897. november 20-án adták át). Sajátos és szerencsés építészeti együttes, mert az épület egy részében helyezték el az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum gyűjteményét és az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolát, amely 1880-ban jött létre a Mintarajziskola keretén belül. Először egy műfaragászati tanműhelyt hoztak létre, majd ezt követte a mintázás, az ötvösipar, fametszés, díszítő-festő és rézmetszési szakosztály és 1886-ban a kisplasztikai osztály. Az Andrássy úti épület azonban így szűkösnek bizonyult, és a gyarapodó iparművészeti gyűjtemény is önálló kiállítóhelyet igényelt. „A vallás- és közoktatásügyi minisztérium az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola épületének terveire pályázatot hirdet"[3] 1891. május 15-i beadási határidővel. Az épület helyét az Üllői úton, a Kinizsi és a Rákos (ma Hőgyes Endre) utca határolta területen jelölték ki. Az Üllői út ekkor már Budapest egyik főútja volt, amely a Kálvin téren érte el kiskörutat, és innen a Vámházkörúton lehetett elérni az 1896-ban felavatott Ferenc József hidat.

„A pályázati eredmény a következő év július 1-én megtörtént, Lechner Ödön és Pártos Gyula »Keletre magyar« jeligével beadott művét hirdették ki győztesnek. A második díjas Tandor Ottó, a harmadik pedig Schickedanz Albert és Freund Vilmos terve volt."[4] Tandor Ottó terve, ha ez valósult volna meg, egy újabb neogótikus épülettel gyarapította volna a fővárost. Azonban a benyújtott nyertes terv sem volt tökéletes, ennek a szakértők javaslata alapján

[2] Czigler Győző: Műépítészet. In Matlekovits Sándor (szerk): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezredéves fennállásakor*. 9. kötet. 1898, Budapest
[3] *Építő Ipar – Építő Művészet*, 1890. november 23.
[4] *Építő Ipar – Építő Művészet*, 1891. július 1.

átdolgozott változatát 1893. június 30-án hagyta jóvá a közoktatásügyi miniszter, és ezután kezdődhetett el az építkezés.

Az épület szabálytalan négyszög alaprajzát a meglévő utcák határozták meg, főhomlokzata az Üllői útra néz. Ennek hangsúlyos eleme a nyolcszög alaprajzú középrizalit, amelynek a kupolája már a Nagyvárad tértől jól látható, az eredetileg rajta elhelyezett indiai pagodákra emlékeztető laterna pedig még feltűnőbbé tette. A törtvonalú kupola színes fedésű, amelyen a zöld és sárga cserepek sajátos rajzolatot adnak. Az egyéni megjelenéshez hozzájárulnak a változatos tetőformák és az élcserepek, valamint a szellőzőnyílások megjelenése. Ezeket a pirogránit elemeket a pécsi Zsolnay gyárban készítették. Alapvetően a színes cserép nem idegen a századforduló eklektikus építészetétől, mert a neogótikus épületeknél is szívesen alkalmazták, ahogyan az 1896-ban felszentelt Mátyás templomnál is láthatjuk. Az Iparművészeti Múzeum homlokzatának hármas tagolása is a kor divatos neoreneszánsz építészetéből ismerős. Ami egészen szokatlan, az ablakok formája, mert ezek a mór, a gótikus és a barokk építészetből ismerősek. A főpárkány vonalát megtörő síkokba dekoratív, a népművészetet idéző virágmotívumok kerültek. Stilizált, színes virágok fogadják a látogatót a bejárati csarnok mennyezetén és köszönnek vissza a két lépcsőkorlát hullámzó, térbeli formáiban is. A kapun belépve négyzetes előcsarnokból lehet az emeletre és a földszinti kiállítóterek felé tovább menni. A középrizalit áttört mennyezetén a kupolába is beláthatunk. Tovább haladva jutunk el a kiállítási csarnokba. A kétszintes, mór építészetet idéző, boltíves árkádokkal határolt tér fölött acélvázas- üvegtetős héjazat található. Az ipari építészet jellemző anyaga és szerkezeti megoldásai így váltak a műépítészet szerves részévé úgy, hogy ezt már az építész tervezte meg. A különös hangulatú épület megformálásában nagy szerepet kapott a keleti építészet és a népművészet, amely egy új stílus, a magyar szecesszió kezdetét is kijelölte. Czigler Győző idézett kérdésére, mely az új elfogadásának nehézségeit, feltételeit taglalja, így választ is kapunk, hiszen a következő évtized a követőknek köszönhetően a lechneri stílus látványos elterjedését hozta.

„Engem – megvallom – az iparművészeti múzeum és iskola épületének architektúrájában megnyilvánuló törekvés – sőt nem csak a törekvés, hanem az eddig máris elért eredmény – lebilincsel. Nem tartom az architektúrát szépnek, de igen érdekesnek. A magyaros díszítmények pompásak […]”[5] – írta Fittler Kamill, aki az 1896-tól az Iparművészeti Iskola igazgatója volt.

Az Iparművészeti Múzeum és Iskola megnyitója a millenniumi ünnepségek záróeseménye volt. A városligeti épületek nagy részét lebontották, de a tárgyiasult emlékek megőrizték a magyar nemzet történelmének legnagyobb szabású kiállítását.

[5] Milléniumi emlékművek. In Fittler Kamill: *Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Múzeum és Iskola épülete* (1897)

VIKNYÉDI BALÁZS

MODERNIZMUS ÉS BAUHAUS: LÁZADÁS AZ ÉRTÉKEK MEGHATÁROZÁSÁBAN

A 19. század második felének Európája olyan változásokkal kellett, hogy szembenézzen, amelyek a korábbi, sok évszázados keresztény felekezetek s a klasszikus európai világ kultúráját megkérdőjelezték. Ennek során nemcsak a világnézeti kérdések, hanem az építészeti és művészeti tradíció szimbolikájával is szembe helyezkedtek. Ez a fajta lázadás az 1789-es francia forradalom „gyújtópontját" követően, s az 1848-as európai forradalmak föllángolása után jelentkező átalakulások olyan gondolatokat hoztak felszínre, melyek korábban nem kaphattak volna lehetőséget nagyobb térnyerésre. A kommunista ideológia, a harmadik ipari forradalom (1871–1914) nagyarányú indusztrializálása, a társadalmi tömegek elégedetlensége és az 1871-es francia kommün katalizátorai voltak a lázadásoknak. E század végén kezdett el megjelenni egy újfajta kulturális gondolkodási irányzat, az úgynevezett modernizmus, amelyből később az avantgárd, a dadaizmus, a futurizmus és számos más új művészeti stílus bontakozott ki. Lényegük a formabontás, a szokatlan, az állandó mozgásban levés megnyilvánítása volt. Említésre érdemes ezen kívül Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900) német filozófus által képviselt nihilizmus is, mint befolyásoló tényező. Mindezek egyvelege a 20. században olyan irányt vett, amelyek hatása a jelenben is tapasztalható. A modernizmus lényegre törő bemutatása mellett a Bauhaus stílus, illetve ennek nemzetközi változatai egyaránt bemutatásra kerülnek.

A jelenkor kulturális működésének megértéséhez szükséges megfogalmazni, hogy a mindennapi nyelvben használt *modern* és *modernizmus* szavak pontosan mit takarnak.

Ezen kifejezések eredete a középkori latin *modo*, vagyis „éppen most" jelentésű határozószóra vezethetőek vissza. Ebből alakult ki a mai európai nyelvekben a „jelenlegi", az „új", a „divatos" jelentéstartalommal bíró *modern* szavunk. E szó jelentése határozza meg azt, hogy mint jelen, hogyan viszonyul a nem-jelenhez, valamint a múlthoz. Ezenkívül olyan fontos háttérjelentéssel is felruháztatott, miszerint az „új" többet és jobbat jelent az ónál, a réginél, egyfajta megbélyegzést alkalmazva a régebbi korokból származó értékekre. Ebből alakult ki a reneszánsz fölfogásban a jelenkor mint a „fény kora", s a középkor mint a „sötétség kora" kulturális fölosztás. Ez a fajta szemlélet folytatódott a felvilágosodás során. A „megújítás" magában hordozza a technológiai átalakítást, az iparosodást, az egyházak és az állam szekularizációját, a korábbi életforma felbomlását. Mindemellett egy folyamatos összehasonlítási kényszer munkálkodik benne, melynek során megkülönböztetnek:

- egy antik európai történelmet;
- a krisztianizált nyugati kultúrát;
- a keresztény Nyugaton kívüli kultúrákat, beleértve az ázsiai és amerikai népek világát is.

- Ezen kívül egyfajta fejlődésbeli gyermek- és felnőttkort, amelynek során a jelenkor testesíti meg a felnőtté érést.

A tradíciótól, a hagyománytól, s a korokon átívelő értékek megőrzésétől ez különbözteti meg. A hagyományos kulturális ábrázolások mindig az örökkévalóságnak igyekeznek megőrizni egy ideális pillanatot, akár egy szakrális ábrázolás, vagy egy személy szobor formájában történő kidolgozása esetén. A modernizmusban úgy kívánják megörökíteni az adott jelent, ahogyan az érzelmileg és gondolatilag éppen leképeződik, tehát „nyers valójában". Ebből a kifejezési koncepcióból alakult az esztétikai keretek – többek között a rímeléses verselés – szétverését, az egyéni individuum felszabadítását és a totális, újat nem adó nihilizmust megvalósítani kívánó *dadaizmus*, továbbá a múlt teljes megtagadását, a nagyvárosi, gépesített, felgyorsított életet követelő *futurizmus*.

A modernizmus ideológiájából kifejlődött Bauhaus építészetnek egyik legfontosabb képviselője Walter Adolph Georg Gropius (1883–1969) volt. Tanulmányait szülővárosában, Berlinben és Münchenben végezte az 1900-as évek első évtizedében. 1911-ben tervezete meg Peter Behrensszel a Fagus gyárat, valamint egy gyármodellt az 1914-es Werkbund kiállításra. Az általa létrehívott Bauhaus nemzetközileg elterjedtté vált, ezzel párhuzamosan az 1920-as évektől erős kritikákat kapott a német nacionalistáktól. Gropius a nemzetiszocializmus uralta Németországból Angliában keresett menedéket, ahol 1936-ban tervezte meg az The Impington College épületét. 1945-ben számos ifjú építésszel közösen megalapította az The Architect's Collaborative (TAC) nevű szervezetet, mely világszerte számos iskolaépület megtervezésében vett részt.

Gropius stílusa a művészetet, az iparművészetet és az ipari megoldásokat kívánja ötvözni, ezek által egy új formavilágot létrehívni. Ennek egyik legeklatánsabb példája a mai Szász-Anhalt tartománybeli Dessau városában található épületegyüttese, mely jelenleg az UNESCO világörökség részét képezi. Mivel a hitleri vezetés nem tűrte meg munkásságát, ezért svájci-német építésztársával, Hannes Meyerrel (1889–1954) együtt – aki szimpatizált a kommunista ideológiával – még inkább összeütközésbe kerültek a szélsőjobboldali hatalommal. Hozzá kell tenni, hogy a nácizmus szintén a modern építészeti stílust alkalmazta saját épületeinek megtervezésekor, azonban ez nem tradicionalizmusból, hanem egy mesterségesen kreált „náci szimbolista tradicionalizmusból" állt.

Európa és az Egyesült Államok mellett a világ számos pontján nagy hatással volt az új építészeti irányzat, amely így korábbi, sok évszázados ábrázolási formákat fölborított, megváltoztatva azt a saját elképzelései szerint. Ez Kínában úgyszintén bekövetkezett. Ennek képviselője Liang Sicheng volt (1901–1972), akit az amerikai Princeton University 1947-ben irodalmi doktorátussal tüntetett ki. Korábbi tanulmányait az University of Pennsylvania's Department of Architecture-ben végezte, ahol a francia Építészeti Akadémia szellemisége hatott rá, illetve az École des Beaux-Arts. Sicheng számára az volt az egyik legfontosabb kérdés, hogy az új nyugati építészeti iskolák tanításait hogyan lehetne átültetni hazájának világába. Amíg Európában már a középkor folyamán

kialakultak művészeti iskolák, híres alkotókkal, addig Kínában hasonló nem létezett. Ott nem volt szokás a hivatásos mesteremberek, nagy alkotók emlékezetét megőrizni. A Sicheng által tervezett vagy restaurált épületek többsége hagyományos kínainak tűnhet, azonban mind modernkori újítás, melyeket ő alkotott meg. Ilyenek például a Wenyuan könyvtárépület a pekingi Tiltott Városban, vagy a Yangzhou-ban található Jianzhen Szerzetes Emlékház, mely 1963–1973 között épült.

Az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország az I. világháború pusztításait követően számos államra bomlottak föl. Így jött létre a mesterségesen létrehozott Csehszlovákia, a mai kiterjedésével rendelkező Magyar Királyság, Nagy-Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Ausztria. A modern kulturális irányzatoknak ekkoriban az egyik elsődleges célpontja a szovjetizálódó Oroszország volt, melyről 1920-ban azt fogalmazta meg az 1919. novembere és 1920. decembere között zajlott *Gläserne Kette* – vagyis *Kristálylánc* –, ami korabeli avantgárd és egyéb modern művészek között zajlott, hogy *tabula rasa* számukra. Az újonnan megszülető Lengyelország, a csehszlovákok köztársasága és a területileg megcsonkított magyar állam, mindezek mellett pedig a kelet-európai orosz területek is komoly hagyományokkal rendelkeztek az épületek hagyományos szimbolikáját illetően. Az új lengyel nemesi köztársaság egyik híres monumentalista építésze Staniław Brukalski (1894–1967) volt. Ő tervezte a Lengyel Vezérkarnak a napjainkig is létező székhelyét 1928-ban, valamint a második lengyel elnök nyaralóját. A cseheknél nevezetes modern épület a csehszlovák állam 10 éves jubileumának ünnepén fölavatott prágai Vásárcsarnok. Ez 1928. szeptemberében funkcionalista stílusban épült.

Az Amerikai Egyesült Államokból kiinduló hippi mozgalom, valamint a modern filozófiai fölfogás között lényeges kapcsolat van: utóbbi állandóan a társadalmi hibákat akarja radikálisan orvosolni, szakítva a múltbéli szokásokkal. A hippik – a sztereotip vélekedéssel ellentétben, ami szerint csupán egy „anarchista boldogságot" keresnének, szembemenve a technológiai újításokkal – fontosnak tartották/tartják az egyéni önmegvalósítást, a személyes szabadságot, egyéni kreativitást és önkifejezést a legújabb technológiai vívmányokkal együttvéve. Ezek megvalósításához akár szövetségre is léptek a velük teljesen ellentétes, ám egyaránt a fennálló hatalommal szembe helyezkedő mozgalmakkal, így a szélsőbaloldali, afro-amerikai felsőbbrendűséget („black pride") hirdető Black Panther Party-val. A hippiknek és utódaiknak hasznos eszközévé vált az internet, ugyanis a világháló segítségével nincsen szükség lépésről lépésre haladni követeléseik kiprovokálásában, hanem az „itt és most" elvét alkalmazva tudják kifejteni tevékenységüket. Híres képviselőjük Stewart Brand (1938–), a Standford University egykori hallgatója, akinek híres magazinja volt az 1968 és 1973 között megjelent *Whole Earth Catalog*, amely azoknak az embereknek nyújtott tanácsokat, akik teljes mértékben önellátó életmódot kívántak folytatni a természetben az ellenkulturalizmus jegyében.

A források alapján elmondható, hogy a jelenkor kulturális forradalmai, mozgalmai és életfelfogása nagyban függnek a modern gondolatok 19. századi túlburjánzásától. A jelenkorban gyakorlatilag nincsen olyan egyén, akinek gon-

dolkodását ne hatná át valamilyen mértékben a modernizmus. Ez a folyamat jelenleg tovább folytatódik, és a történettudomány feladata, hogy az események közötti összefüggéseket kikutassa, ezáltal következtessen a jövő lehetséges kimeneteleire, s érthető formában továbbítsa a részben a múltból öröklődő értékeket az emberek számára, más tudományterületek közreműködésével.

Bibliográfia

Alejandro M. Savio: *The Spirit of the New Tradition and Modernity in Modern Architecture. Roskilde University International Basic Studies in the Humanities* 2006. https://core.ac.uk/download/pdf/12515931.pdf (Letöltés: 2020. november 5.)

Lawrence Rinder: Hippie Modernism. In: *Complementary Modernisms in China and the United States*. (Szerk.: 张謇 – 布鲁斯 • 罗伯逊 – Jian Zhang – Bruce Robertson. *Punctum Books* 2020. 511–519. https://www.jstor.org/stable/j.ctv16zk03m.39 (Letöltés: 2020. november 2.)

Liu Chen: *After the École des Beaux-Arts and Bauhaus:: Liang Sicheng and the Utopia of Modernism in Chinese Architecture of the Twentieth Century.* In: *Complementary Modernisms in China and the United States.* (Szerk.: 张謇 – 布鲁斯 • 罗伯逊 – Jian Zhang – Bruce Robertson. *Punctum Books* 2020. 229–236. https://www.jstor.org/stable/j.ctv16zk03m.18 (Letöltés: 2020. november 5.)

Martin Kohlrausch: Modernity in Eastern Europe – East European Modernism? In: *Brokers of Modernity*. 2019. 31–56. https://www.jstor.org/stable/j.ctvcwnzhj.6 (Letöltés: 2020. november 5.)

Pertti Anttonen: Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. *Finnish Literature Society*, University of Helsinki, Helsinki 2005. http://oa.finlit.fi/site/books/10.21435/sff.15/ (Letöltés: 2020. november 5).

BRENNER JÁNOS

MERRE TOVÁBB, SPD?

A német szociáldemokraták válsága és a „political correctness"

Napjainkban egy olyan történelmi párt erkölcsi és szellemi öngyilkosságának lehetünk tanúi, amelyre noha sose szavaztam, mégis mindig bizonyos tisztelettel tekintettem. Németország Szociáldemokrata Pártjáról (SPD) van szó, a legrégebbi – megközelítés szerint vagy 1875-ben (politikai tartalma alapján) vagy 1890-ben (felvéve mindmáig érvényes nevét: Sozialdemokratische Partei Deutschlands) – alapított német politikai pártról. Arról a pártról, amely 1931-ben a porosz tartományi kormányt vezette és határozott fellépéssel átvészelte a szélsőjobboldali „Stahlhelm" egyesület által kezdeményezett, mind a nácik, mind a kommunisták által támogatott (!) népszavazást a porosz tartományi gyűlés feloszlatásáról, legalább átmenetileg megmentve a demokráciát a legnagyobb német tartományban. Arról a pártról, amely 1933-ban a parlamentben nem volt hajlandó megszavazni Hitler felhatalmazási törvényét, annak pontos

tudatában, hogy frakciójának tagjai életveszélynek teszik ki magukat („szabadságunkat és életünket el tudják venni, de a becsületünket nem" – mondta Otto Wels pártelnök a Reichstag 1933. március 23-i sorsdöntő ülésén), miközben a „Zentrum", a német politikai katolicizmus pártja, részben Hitler álszent ígéretei, részben egyes képviselők SA és SS általi konkrét megfenyegetésének hatása alatt nem állt ellen a náciknak és megszavazta az alkotmányt sarkaiból kiforgató törvényt. Arról a pártról, amely 1946-ban ismét hősiesen ellenállt, ezúttal a szovjet megszállási zónában és Berlin keleti szektorában kikényszerített „szocialista egységpárt" alapításának – olyan párttagok kerültek ismét börtönbe, akik mindössze jó egy éve szabadultak a nácik börtöneiből. És mit csinál ez a párt most? Gátlástalanul hódol a *political correctness* korszellemének, nem áll ellen a *cancel culture* (a személyes kiiktatás módszere, az osztracizmus) szólásszabadság elleni támadásainak, amellyel egyik, korábban a kommunista rezsimnek be nem hódoló kiemelkedő tagját undorító módszerekkel ki akarja rekeszteni.

A konfliktus csak látszólag szűk entellektüel körök ügye, valójában azonban a párt azon képességét kérdőjelezi meg, hogy képes-e továbbra is szélesebb rétegeket vonzani, vagyis megőrizni sok erőfeszítéssel felépített középbal néppárt jellegét, vagy pedig szélsőbal, genderhívő, eddigi választói reális problémáit semmibe vevő szektává süllyed? Az SPD a márciusi tartományi gyűlési választáson Baden-Württembergben kirívóan gyengén végzett, és népszerű csúcsjelöltje ellenére Rheinland-Pfalzban is szavazatokat vesztett. Az aktuális, de a mélyben húzódó folyamatokat mintegy a jéghegy csúcsaként jelző konfliktus februárban robbant ki. Az SPD alapérték-bizottságának elnöke, Gesine Schwan neves politológiaprofesszor olyan online fórumot moderált, amelyen vita tárgya volt egy homoszexuális színészek által publikált, több társadalmi elismerést követelő kiáltvány. Február 22-én ennek kapcsán Wolfgang Thierse volt parlamenti elnök, SPD-tag, hosszabb cikket publikált a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban[1] a genderideológia, a posztkolonializmus és a német társadalom vélt vagy tényleges rasszizmusának témaköréről, amelyben a következő tézist fogalmazta meg: „A sokoldalúság és másság iránti elengedhetetlen tisztelet nem minden." Kicsit másképp, saját szavaimmal fogalmazva: a társadalom többi tagjának szólásszabadságát a fent említett tisztelet (civilizált emberek esetén magától értetődő) megadása nem korlátozhatja.

Thierse nem akárki a szocdem pártban: az NDK területén 1990-ben annak elnökévé, majd még ugyanebben az évben az újraegyesült SPD elnökhelyettesévé választották. 1998–2005 között a Bundestag elnöke, 2005–2013 közt alelnöke volt. Katolikus, a náci uralom előtt a „Zentrum"-pártban aktív család gyermekeként született 1943-ban Breslauban (Wroclaw), majd a németek onnani elüldözése után Thüringiában nőtt fel. 1976-ban Wolf Biermann népszerű énekest a rezsim

[1] A cikk az FAZ honlapján csak térítés ellenében férhető hozzá, kissé módosított változatban Wolfgang Thierse saját honlapján ingyenes hozzáférés: https://www.thierse.de/startseite-meldungen/22-februar-2021/ (megjegyzés: ezen és valamennyi más internet-hivatkozás 2021. március 22-i állapot szerint, valamennyi idézet fordítása: B. J.)

kirúgta az NDK-ból és a döntéssel egyetértő nyilatkozatot követelt alattvalóitól, amit Thierse – akkor az NDK kulturális minisztériuma képzőművészeti osztályának munkatársa – megtagadott, ezért őt, ha nem is az országból, de az állásából eltávolították. Ezután az NDK Tudományos Akadémiája irodalomtörténeti intézetében húzta meg magát a békés forradalomig, melynek aktív résztvevője volt. Thierse tehát, ha nem is került börtönbe, de a rezsimmel szemben gerincesen viselkedett, feladva – pártonkívüliként amúgy is szűkre szabott – karrier-esélyeit.

Egy ilyen, feddhetetlen párttagtárssal („elvtárssal", ahogy a német szociáldemokraták még mindig szólítják egymást) bajszot akasztani tehát eleve nem jó ötlet, már csak azért sem, mert cikkében világosan elhatárolódott minden szélsőjobb, kirekesztő gondolattól, hozzátéve: „Haza és hazafiság, nemzeti kultúra és kultúrnemzet, ezek olyan fogalmak és realitások, amelyeket nem engedhetünk át a jobboldalnak." Ez az SPD legnemesebb hagyományai szellemében fogant mondat valószínűleg már önmagában is kiverte a biztosítékot Saskia Esken, legjobb indulattal is csak a szélsőbal szimpatizánsaként elkönyvelhető SPD-társelnöknél, de Thierse rátett még egy lapáttal: „Az olyan identitáspolitika, amely baloldali akar lenni, radikális módon teszi fel az egyenlőség kérdését. Azt a jogos érdeket követi, hogy (eddigi) kisebbségeknek egyenlő társadalmi, gazdasági és politikai jogokat harcoljon ki. Ez válasz a megtapasztalt hátrányos megkülönböztetésre. Elszántságában viszont abba a veszélybe kerül, hogy nem tudja elfogadni: nem csak kisebbségeknek, hanem többségeknek is vannak jogos kulturális követelései, amelyekre ne tekintsünk úgy, mintha konzervatívak, reakciósok vagy pláne rasszisták lennének. […] A strukturális, társadalmunkban mindenhol jelenlevő rasszizmusról folytatott beszéd ennek valami elkerülhetetlenséget kölcsönöz, az »aki fehér, az már eleve bűnös« mottó szerint."

Thierse ezután kitér a *cancel culture* problémájára, magyarán arra, hogy a szélsőbal egyre több kísérletet tesz a szólásszabadság korlátozására. Immár nagyszámú példán lehet illusztrálni, hogy egyre több kutató (pl. Jörg Baberowski történész a berlini Humboldt Egyetemen) és politikus (például Thomas de Maizière volt belügyminiszter, CDU-tag) rendezvényeit szervezett szélsőbal csoportok zavarják, kísérletet téve szó szerinti elnémításukra. Kitér az egyre intenzívebb nyelvhasználati cenzúra problematikájára is. Ez utóbbinál némi magyarázattal tartozom magyar olvasóimnak, akiket (velem együtt, ha magyarul írok vagy beszélek) édes anyanyelvünk – a némettel ellentétben – megajándékozott azzal a felbecsülhetetlen előnnyel, hogy nem ismeri a *genus* mint nyelvtani nem fogalmát, a *sexus* mint biológiai nem fogalmának párhuzamaként. Nemcsak a németet idegen nyelvként tanulók kínlódnak a „der, die, das" sokszor nem éppen logikusnak tűnő használatával, hanem a másik anyanyelvemet velem együtt kisgyerek koruk óta használók is mindennek következményeivel. A nyelv (biológiai) nemi diszkrimináció nélküli használatának elvben valóban jogos követelése már egyes számban sem egyszerű, mert állandó duplázásokhoz (a politikai életből vett példával: a „szövetségi kancellár" német jogszabályi szövegekben újabban „die Bundeskanzlerin oder der Bundeskanzler") vagy elkerülő írásmódokhoz vezet, de különösen a bizonyos funkciókat jelölő

főnevek többes számú használatánál csap át PC-jellegű, sokszor groteszk gyakorlatba. Egy példa: a „politikusok" vagy „Politiker:innen" írásmódban a szón belüli kettősponttal szerepelnek, vagy az úgynevezett gender-csillaggal, tehát „Politiker*innen" formában. Míg ez eddig főként a nyelvesztétikai érzéket sérti, végképp lehetetlenné válik a beszélt nyelvben: ha például a rádióban „politikusokat" emlegetnek a fent leírt formákban, akkor a bemondó egyéni hangsúlyozása szerint az eddigi nyelvhasználaton szocializálódott hallgató vagy azt hiszi, hogy csak politikus hölgyekről van szó, vagy azt, hogy a politikusokon belül („innen") történik valami… Tetőpontját és egyúttal csődjét a nyelvi PC ott éri el, ahol a biológiai hím- és nőnem mellett megjelenik a harmadik, németül „divers" szóval jelölt nem is. Több szakmai folyóiratban láttam már, ha például építésziroda keres építész munkatársat, hogy „Architekt (m/w/d)", vagyis „männlich / weiblich / divers" részletezéssel, de nyelvtani hímnemmel keresik – minden nyelvi nyakatekertség ellenére tehát mintegy a hátsó bejáraton eddig használatos gyűjtőfogalmi szerepében visszatér a hímnem.

Mindezt csak azért fejtettem ki ilyen részletesen, mert az SPD vezetése – és vele a PC többi híve – szemlátomást odaadóan foglalkozik olyan témákkal, amelyek akár a nemek tényleges egyenlőségét, akár az eddig hátrányosan megkülönböztetett csoportok ügyét egy lépéssel se viszik előre, ugyanakkor – amit legkésőbb az Orwell-féle „newspeak" óta tudunk – a nyelvhasználaton keresztül akar uralmat kiépíteni a társadalom fölött. Valójában olyan folyamatról van szó, amit a neves szociológus, Helmut Schelsky már 1975-ben megjelent könyvében *Az entellektüelek osztályharca és papi uralma* alcímmel[2] nagyon találóan határozott meg.

Mindenesetre Thierse cikke után a *queer community* felbolydult, mint a méhkas. Saskia Esken és helyettese, Kevin Kühnert (az ifjúszocialisták volt ifjú titánja) körlevélben „kiválasztott személyiségekhez, köztük a community képviselőihez" fordultak, és – nevek említése nélkül – közölték, hogy „az SPD egyes tagjainak megnyilvánulásai az úgynevezett identitáspolitikáról" zavarba hozták őket és szégyellik magukat miatta.[3] Ezek után Thierse nyílt levélben fordult Eskenhez és feltette a kabinetkérdést: vajon a pártvezetés óhajtja-e, hogy továbbra is az SPD tagja maradjon? Az SPD vezetése egyelőre ugyan visszakozott, de az alapprobléma továbbra is megoldatlan: az a kínos és stílustalan dörgölőzés az identitáspolitikai szélsőbalhoz, amely gyakorlatilag a felvilágosodás előtti időkhöz, a rendi társadalomba lép vissza, ahol örökölt ismérvek alapján bizonyos csoporthoz tartozási státusz határozta meg az életet, és nem az egyéni szabadság alapján a polgári társadalomban szerzett pozíció és képviselt vélemény.

A rendi társadalomba visszamenetelés egy másik esetében is aktívan részt vett az SPD, thüringiai és brandenburgi parlamenti frakciója révén. Mindkét

[2] Schelsky, Helmut: *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Westdeutscher Verlag, 1975, Opladen (zsebkönyv kiadás: dtv, 1977, München).

[3] *Neue Zürcher Zeitung* online kiadása, 2021. március 6. https://www.nzz.ch/international/der-fall-thierse-wie-sich-die-spd-fuehrung-selbst-beschaemt-ld.1605173

tartományi gyűlésben, még 2019-ben, részt vett olyan választási törvény megalkotásában, amely a választási jelöltlista „cipzáras" összeállítását követelte meg, vagyis (egy tárgyi kivétellel) váltakozóan egy nő – egy férfi jelölt a listán, összességükben egyenlő számban. A brandenburgi tartományi alkotmánybíróság 2020. október 23-i ítéletével elvetette a törvényt (később a thüringiai alkotmánybíróság is). Az eljárás sajnálatos, és nemcsak az a szépséghibája, hogy a szélsőjobboldalivá süllyedt Alternative für Deutschland (AfD) kezdeményezte, hanem számomra rejtélyes, hogy az alkotmány alapján álló polgári pártok miért nem tudták magukat összeszedni és alkotmányos panasszal élni.

Ezen a ponton a hölgy olvasóknak tartozom magyarázattal. Természetesen örvendetes, ha a parlamentek tagjai közt minél több nő van – számos kutatási eredmény a szociológia, a közgazdaságtan és rokon tudományok területéről utal arra, hogy „vegyes csapatok" általában jobban teljesítenek, mit az egyoldalú összetételűek. A választási törvénynek ugyanakkor nem lehet feladata, hogy bizonyos csoportismérvek – jelen esetben a biológiai nem – alapján avatkozzon bele a parlament összetételébe. Ilyen alapon a következő logikus lépések például a szexuális orientáció, az esetleges migrációs háttér stb. alapján megállapítandó „kvóták" lennének – a szabad választást ezek után nyugodtan el lehetne felejteni. Sokkal célszerűbb a politika iránt érdeklődő, feladatot szívesen vállaló nőket a mindennapi életben abba a helyzetbe hozni, hogy el is tudják látni például a képviselői mandátumot. Természetesen a mindennapi életben még sokat kell tenni azért, hogy a nők akadálytalanul tudjanak érvényesülni, de ez egészen biztosan nem vezethet vissza a rendi társadalom felé.

Az ítéletben[4] az alkotmánybíróság ráadásul külön fricskát adott a PC elszánt híveinek, amennyiben megállapította, hogy a törvény vét a tartományi alkotmányban (is) rögzített nemi diszkriminációs tilalom ellen: „az előírás indokolatlanul hátrányba hozza a nőket és a férfiakat harmadik nemű személyekkel szemben"– ők ugyanis az elvetett törvény szerint korlátlan számban és sorrendben szerepelhettek volna a jelölési listán. Még több más, megszívlelendő elvet rögzít az ítélet. Eszerint a törvény sértette a pártok választási jelölési szabadságát és esélyegyenlőségét. Az egyik ítéleti irányelv leszögezi: „A tartományi alkotmányban lefektetett demokrácia-elvből nem következik olyan feladat, hogy a parlamentben tükrözni kell a férfiak és a nők népességi arányát." A bíróság utal arra is, hogy az összképviselet elve alapján minden egyes képviselő a választóközönség egészét képviseli és nem annak bizonyos csoportjait.

A szociáldemokratáknak előbb-utóbb el kell dönteniük, hogy a társadalmi szélsőbal gyenge utánzatává akarnak-e süllyedni, akikre senki sem szavaz, mert az eredeti a zöldek miliőjében meggyőzőbb (amely már így is erős átfedést mutat a szociáldemokrata miliővel – enyhe túlzással ott is egyre kevesebb a munkás, de egyre több az egyetemi tanár) –, vagy hiteles balközép párt akar-e lenni. Pedig akadna esélyük, mert a CDU/CSU legújabb botrányai után

[4] Verfassungsgericht Brandenburg, Urteil vom 23. Oktober 2020 – VfGBbg 55/19 -, https://verfassungsgericht.brandenburg.de/verfgbbg/de/entscheidungen/entscheidungssuche/detail-entscheidung/~23-10-2020-vfgbbg-5519_4042

– a koronavírus-válságon egyes képviselők vastagon nyerészkedtek – számos törzsválasztójuk elkötelezettsége megingott. A CDU/CSU korábban azt hihette, hogy – bármilyen koalícióban – kvázi hálókocsiban utazva alakíthat új kormányt az őszi választások után. Ezt erősen megkérdőjelezte az (a nagy nyilvánosság előtt folytatott) belső harc, ami a két pártelnök, Armin Laschet (CDU) és Markus Söder (CSU) között a kancellárjelöltségért folyt le. Söder bajor miniszterelnök eredetileg többször hangsúlyozta, hogy „helye Bajorországban van", majd 2021. április 11-én mégis bejelentette, hogy hajlandó a kancellárjelöltségre, ha a CDU is támogatja. Kétségkívül a tűzzel játszott, amikor a CDU tagságában (is) valóban nagy népszerűségére utalva, a tagság megkérdezését követelte, kétségbevonva a CDU elnökségének előzetes állásfoglalását Laschet Észak-Rajna-Vesztfália miniszterelnöke javára, míg Laschet a CDU választmányának döntését követelte. Jólértesült körök szerint Wolfgang Schäuble parlamenti elnök, a CDU doyenje beavatkozására volt szükség, hogy Söder belássa: nem vonhatja kétségbe a CDU választott testületeinek állásfoglalását, ha nem akar veszélyes precedenst teremteni a párton belüli hangulati hullámzások döntési elvvé emelésével. Végül Söder erős fogcsikorgatással engedett, nem mulasztva el főhadsegéde, a CSU főtitkára hallgatólagos felhatalmazását azon nyilatkozatra, miszerint tulajdonképpen ő, Söder lett volna „a szívek jelöltje".

Ezzel párhuzamosan a zöldeknél meglepően harmonikusan, vita nélkül történt Annalena Baerbock kancellárjelöltté kikiáltása 2021. április 19-én, miután társa a pártelnökségben, Robert Habeck, önként visszalépett – igaz, a feminista alapállású zöldeknél nem is volt sok más választása. A jórészt baloldali beállítottságú német médiának sikerült olyan tömjénezést produkálnia Baerbock körül, amely néha nemcsak az újságírói professzionalitást hazudtolta meg (egy tv-interjú végén az interjúvolók képesek voltak Baerbocknak tapsolni!), hanem a közvélemény-kutatásokban átmenetileg a CDU/CSU fölé emelni a zöldeket. Miután kiderült, hogy Baerbock hivatalos életrajza több kissé „feltupírozott" részletet tartalmazott és több nyilatkozatban politikailag melléfogott, a zöld fölénynek gyorsan vége lett, de nem árt szemmel tartani a mediális elfogultságot.

A polgári oldalnak Németországban valószínűleg a Szabad Demokrata Párt (Freie Demokratische Partei – FDP) megerősödése használna leginkább – amit a pandémia alatt tanúsított józanságukkal és a klímavédelmet piacgazdasági alapon megoldani akaró politikájukkal ki is érdemelnének –, miután a szocdemek kezdik fölöslegessé tenni önmagukat, ugyanis a CDU/CSU – jórészt Merkel politikája eredményeként – gyakorlatilag átvette szerepüket a pártok spektrumában. A pártpolitikai játszma tehát egyelőre nyitott és izgalmas marad.

SZERZŐINK

Benoît, Jean-Louis (1943, Granville) filozófus, Tocqueville munkásságának egyik legjelentősebb kutatója, egyetemi docens, a bölcsészettudományok doktora.

Bődy Pál (1934, Keszthely), történész, Ph.D. University of Notre Dame, USA. Egyetemi tanulmányait az USA-ban és Németországban végezte. Kutatásai és megjelent tanulmányai a magyar reformkor eszmetörténetével, Eötvös József életművével, a '48-as forradalom és kiegyezés közötti korszak politikai eszméivel, a dualista korszak felsőoktatásának és tudománypolitikájának történetével foglalkoznak. A rendszerváltást követően a Miskolci Egyetem történettudományi és Regionális Gazdaságtan tanszéken mint egyetem docens végzett oktatást és kutatást.

Brenner János (1954, Budapest), okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszesszor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), építésügyi tanácsos, majd főtanácsos (Hamburg, 1984-92), építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban (Bonn, majd Berlin, 1993-2019), jelenleg nyugállományban városépítési szakértői és kutatási tevékenységet végez Berlinben.

Gróh Gáspár (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

Lakatos Artur (1980, Kolozsvár), történész, közgazdász, a nemzetközi kapcsolatok elemzője, a történettudományok doktora. Kutatási területei közé tartoznak a kortárs geopolitika, Közép-Kelet-Európa politikatörténete és gazdaságtörténete, Kolozsvár ipartörténete. Több mint 300 tudományos cikk, tanulmány és recenzió szerzője.

Ludmann Mihály (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

Martonyi János (1944, Kolozsvár) tanszékvezető, az állam- és jogtudományok kandidátusa (1979), politikus, jogtudós, diplomata, ügyvéd, egyetemi tanár, a Martonyi és Kajtár Baker&McKenzie Ügyvédi Iroda vezető partnere. 1984 és 1994 között különböző pozíciókat töltött be a Külkereskedelmi, illetve Kereskedelmi Minisztériumban. 1990–1994 között közigazgatási államtitkár. 1998–2002-ig külügyminiszter. A Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke. 1987 óta számos magyar és külföldi egyetemen oktat, tagja a Professzorok Batthyány Körének és a Tudományok és Művészetek Európai Akadémiájának. Évtizedek óta publikál tanulmányokat és esszéket a nemzetközi kereskedelem joga, a versenypolitika és gazdasági és kereskedelmi jog, a versenyjog, az európai integráció és a közösségi (európai) jog, a közép-európai együttműködés, valamint a geopolitika és a globális szabályozások témakörében. Nemzetközi választottbíró.

Miskolczy Ambrus (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a *New International Journal of Romanian Studies* szerkesztőségi tagja.

Szekér Nóra (1976, Budapest) történész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen történelem, német és esztétika szakon végzett. 2009-ben szerzett PhD fokozatot. Kutatási területe a második világháború és annak utóhatásai Magyarországon. Jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának kutatója.

Taxner-Tóth Ernő (1935, Budapest) irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem professzor emeritusa. Dolgozott a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Művelődési Minisztériumban. 2001-től a KLTE egyetemi tanára, rektorhelyettese (1995–1998). Elnöke volt az Irodalmi Múzeumok Nemzetközi Bizottságának (1983–1989), az ICOM Magyar Nemzeti Bizottságának (1986–1991), az OTKA Társadalomtudományi Kollégiumának (2001–2008), alelnöke az Országos Doktori Tanácsnak (1996–1998), tagja a Magyar Akkreditációs Bizottságnak (2001–2006). Kutatási területe a 18–19. századi magyar és angol irodalom, részt vett a Vörösmarty és a Kazinczy kritikai kiadásának munkálataiban.

Tóth Klára (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemle*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

Viknyédi Balázs (1995), történészhallgató a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Az angol reformáció eszme- és társadalomtörténetével foglalkozik.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
Entz Géza

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
Gróh Gáspár

Nyomda:
Séd Kft.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu webshop-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/), emailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu/storefront/, 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,

Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni. Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.